

חברה, צבא וביטחון לאומי

אוקטובר 2021, חשוון תשפ"ב
גיליון מספר 2

כתב עת היוצא לאור על-ידי אגודת חוקרי צבא וחברה בישראל ו"מערכות" - בית התוכן
המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי

תוכן העניינים

דבר העורך.....4

מאמרים

על ממשל ומשילות במערכת הגרעין הישראלית: עיון היסטורי ראשוני/ פרופ' אבנר כהן.....8

האמנם רצון הפרט - מרכיבי המוטיבציה לבחירת מסלול השירות בצה"ל/ גב' ענת וולדמן, ד"ר רוני טיארג'אן אור, ד"ר ראובן גל.....37

מיקררוסוציולוגיה של מלחמות חדשות - ניתוח חזותי של פיגועי טרור במהלך "אנתפאדת היחידים"/ פרופ' עוזי בן-שלום, גב' רינת משה, ד"ר רוני מש, ד"ר עמית דביר.....67

עיון מחודש ברעיון ה"הפיכה במהופך" - השפעת הקבוצות האזרחיות על הצבא - מערך המילואים בצה"ל/ מר אופיר קבילו.....88

היסטוריוגרפיה של הלם הקרב על המסך הישראלי/ ד"ר אדם צחי.....107

ספרים

מאמר ביקורת

בן-אליעזר, אורי, מלחמה במקום שלום – מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל. בן שמן: מודן: 2019, 696 עמודים/ ד"ר עפרה בן ישי.....125

ביקורות ספרים

Levy, Yagil, *Whose Life Is Worth More? Hierarchies of Risk and Death in Contemporary*

Wars. Stanford, CA: Stanford University Press, 2019, 328 pages.

פרופ' פיקי איש שלום.....132

אילת הראל-שלו ושיר דפנה-תקוע, על ביטחון וחוסר ביטחון: הקרב הכפול של נשים לוחמות. חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2021, 207 עמודים/ פרופ' אורן ברק.....136

ניצן רותם. מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית. תל-אביב: הוצאת אוניברסיטת תל-אביב. 2019. 300 עמודים/ מר אושרי ברגיל.....140

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור על-ידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא חברה בישראל.

גיליון אוקטובר 2021, חשוון תשפ"ב

ISSN: 2789-4835

העורך הראשי: פרופ' אורי בריוסף

עריכה: עדי לרנר

חברי המערכת

פרופ' איל בן ארי, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עוזי בן-שלום, פרופ' אורן ברק, ד"ר אמיר גילת, ד"ר ראובן גל, פרופ' זאב דרורי, פרופ' אילת הראל-שלו, ד"ר איל לוי, מר עדי לרנר, פרופ' בני מילר, פרופ' הלל נוסק, פרופ' יורם פרי, ד"ר איתמר ריקובר

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

דבר העורך

זהו הגיליון השני של כתב העת **חברה, צבא וביטחון לאומי** - ביטאונה של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל בשיתוף פעולה עם "מערכות" בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי. הופעת הגיליון מבשרת על המשכיות, הכרה ושינוי.

ההמשכיות היא בעצם הוצאת הגיליון אשר גם בו, כמו בגיליון הראשון, נכללים חמישה מאמרים שנבחרו לפרסום מתוך מספר הולך וגדל של עבודות שהוגשו לשיפוט. בין אלה שלא נכנסו לגיליון הנוכחי היו כמה מאמרים טובים, וחלקם ימצאו את הדרך לגיליונות הבאים. זו ההזדמנות להודות שוב לא רק למגישים אלא גם לשופטים ולשופטות המקדישים מזמנם, עושים מלאכה מקצועית מצוינת ומאפשרים לשמור על אמות מידה ראויות לאיכות המאמרים היוצאים לאור.

ההכרה היא האישור, שהתקבל, בסוף ספטמבר, ולפיו **חברה, צבא וביטחון לאומי** עומד בקריטריונים שהוצבו על ידי הוות"ת (הוועדה לתכנון ולתקצוב) להכללה ברשימת כתבי העת המשרתים את מודל התקצוב של המוסדות האקדמיים בישראל. הכרה זאת חלה כבר על המאמרים המתפרסמים בגיליון הנוכחי, ונותנת גושפנקא לאיכות המקצועית שאליה חתרו כל העושים במלאכה מאז נהגה דבר הקמת כתב העת. תודה לכולם ובמיוחד לפרופ' עוזי בן-שלום, ד"ר איתמר ריקובר וגב' לירז ריינוס על פועלם לקידום האישור.

השינוי הוא התוספת של מדור ביקורת הספרים המופיע בגיליון זה. הפעם עשינו הפרדה בין מאמר ביקורת החודר לעומק גדול מהמקובל בנושא כבד משקל במיוחד, ובין ביקורות ספרים רגילות שגם הן אינן קצרות. הבחנה זו יכולה, אך אינה חייבת להתקיים גם בגיליונות הבאים. מי שתחליט על כך היא פרופ' אילת הראל-שלו מאוניברסיטת בן-גוריון, שהסכימה לקחת על עצמה את תפקיד עורכת המדור החל מהגיליון הבא. נדמה לי שאין ספק בכישוריה ויכולותיה לבצע את התפקיד ולקדם את הנושא. תודה אילת ובהצלחה.

ועתה לגיליון עצמו.

חמשת המאמרים המופיעים בגיליון זה משקפים את הפנים המורכבות של תחום הדיון בחברה, צבא וביטחון לאומי בישראל. המאמר הפותח של אבנר כהן, שואל שאלה שעד היום לא קיבלה תשובה בהירה דיה בדיון הציבורי: מי שולט בנכסיה הגרעיניים של מדינת ישראל? כהן, החוקר את הנושא שנים רבות, מציג כאן את הדרך שבה עוצבו דפוסי השליטה בנכסים ואת המענה שניתן לבעיה בשני היבטים שונים: האחד הוא ממד העמימות, שאינו רק נוסחה דיפלומטית שנועדה להתמודד עם לחצים חיצוניים אלא גם ביטוי למדיניות מעשית. "העמימות במקרה הישראלי" קובע כהן, "פרושה גם עשרה קבין של זהירות, שהחשוב ביניהם, כך ניתן להניח, הוא הפרדה בין נכסים צבאיים ובין נכסים גרעיניים". ההיבט השני הוא שאלת השליטה, כלומר למי נתונה הסמכות בישראל לקבל החלטות בנושא. כאן, גורס כהן, הנוהל

שהתקבע בצורה ברורה הוא שבשל רגישות הנושא והשלכותיו, ההחלטות לא תתקבלנה על-ידי אדם אחד אלא על-ידי שני אנשים. האחד יהיה תמיד ראש הממשלה והאחר יהיה על-פי רוב שר הביטחון. כאשר אדם אחד ממלא את שני התפקידים - יהיה האדם האחר שר בכיר בממשלה.

בשל חשיבות הנושא, ייחודיותו והמשמעויות הגלומות בו, המאמר חורג באורכו מהמכסה שנקבעה מלכתחילה בכתב העת. אין לראות בכך משום תקדים העלול להפוך לשגרה.

שאלת המוטיבציה לשרת בצבא הייתה בבחינת עניין ברור ומוסכם בחברה הישראלית עד לפני כ-20 שנה. לנוכח השינויים החברתיים, שינויים במאפייני הלחימה ושינויים בשיח הציבורי, מציעים ענת וולדמן, רוני טיארג'אור וראובן גל בחינה מחדש של המניעים לבחירת מסלול השירות הצבאי. מחקרם מנתח את הסוגיה, ומאתר שבע קטגוריות של מוטיבציות המניעות מועמדים ומועמדות לשירות ביטחון בבואם לנתב את דרך השירות הצבאי. אלה, לצד השונות באופן שבו נתפסים מסלולי השירות השונים בצה"ל ומידת ההתאמה האישית של המלש"ב לתפקיד, מייצרים סביבה מורכבת שבה המערכת הצבאית צריכה לתמרן בזהירות כדי להתאים בין המוטיבציה של היחיד לבין צרכי צה"ל.

"אנתפאדת היחידים", גל הטרור בישראל ובשטחים בין ספטמבר 2015 ואוקטובר 2016, העלה על הפרק בצורה בולטת מבעבר סוג של מעשי אלימות שקיבלו פחות תשומת לב מחקרית קודם לכן. מאמרם של עוזי בן-שלום, רינת משה, רוני מש ועמית דביר, מנתח את דפוס האלימות הזו על בסיס מידע שנאסף ממצלמות אבטחה ומכשירי טלפון ניידים - אמצעי איסוף חדשים יחסית שבעבר לא עמדו לרשות החוקרים. המאמר מצביע על שלושה גורמי יסוד - התוקף, משבש התקיפה, וההמון - המעצבים כל מעשה תקיפה לגופו. על בסיס ניתוח מיקרו-סוציולוגי זה הוא מנטרל מניפולציות של אמצעי התקשורת, הממשלה, או ארגוני הטרור, ומאפשר להבין טוב יותר את הדינמיקה של מעשי טרור של יחידים.

רעיון "ההפיכה במהופך", כלומר השפעת קבוצות אזרחיות על שירות המילואים בצה"ל, עומד במרכז מאמרו של אופיר קבילו. המחקר בוחן את השפעת העמותה למען משרתי מילואים על חוק המילואים מ-2008, שעוצב בצל מלחמת לבנון השנייה ומחאת המילואים שבאה בעקבותיה. הוא מוצא כי תהליך ההתדיינות של העמותה עם המחוקקים יצר בפועל ערוץ "עוקף צבא", השפיע על אופיו של החוק והוסיף נדבך נוסף של פיקוח אזרחי על הצבא באמצעות גוף חוץ-ממסדי. לכך מעריך קבילו תהיינה השלכות גם בעתיד, כאשר לצד ערכי ביטחון וסולידריות המשותפים לכל החברה תעוצב המערכת הצבאית גם על-ידי תביעות של המשרתים עצמם וקבוצות אינטרס שונות.

המאמר האחרון בגיליון זה, בדומה למאמר הפותח, חורג מן הדיון הסוציולוגי המקובל על יחסי חברה-צבא בישראל ונותן ביטוי לשאיפתנו להרחיב את מעטפת הדיונים בחברה, צבא וביטחון לאומי לתחומים נוספים. המאמר, פרי עטו של אדם צחי, עוסק אמנם בתופעה שהופכת להיות מרכזית בחברה הישראלית אבל מזווית אחרת, כעולה מכותרתו: "היסטוריוגרפיה של הלם הקרב על המסך הישראלי. צחי מתאר ומנתח ארבעה שלבים בהתפתחות הדיון הפילמאי בתופעת הלם הקרב, החל בתקופה שהחלה עם קום המדינה והסתיימה לאחר מלחמת יום הכיפורים, שבה הנושא לא היה קיים, ועד ימינו כאשר תופעת

הלם הקרב הופכת להיות דומיננטית בקולנוע ובטלוויזיה. בסיכום הדיון המאמר מצביע על כך שהטיפול הקולנועי בבעיה משקף שלבים דומים לאלה שעוברים הלומי הקרב עצמם וחברות שעברו טראומות לאומיות, בראש ובראשונה הדחקה ואחריה היזכרות המסייעת להתמודד עם החוויה הקשה.

מילה אחרונה על העתיד הקרוב: במהלך חודש פברואר 2022, עתיד להתקיים כנס כנרת השישי של אגודת חוקרי צבא חברה בישראל. הפעם יעסוק הכנס בנושא "חברה, צבא וביטחון לאומי בישראל - אתגרים והזדמנויות בעידן של שינוי, מורכבות ואיודאות", נושא שגם יעמוד לדיון בגיליונות הבאים של כתב העת.

פרופ' אורי בריוסף

עורך ראשי חברה, צבא וביטחון לאומי

על ממשל ומשילות במערכת הגרעין בישראל: עיון היסטורי ראשוני

פרופ' אבנר כהן¹

מכון מידלברי ללימודים בין-לאומיים במונטריי קליפורניה

תקציר

מקרה הגרעין הישראלי הוא חריג וייחודי יותר משל כל אומה גרעינית אחרת. במרכזו העובדה כי ישראל נתפסת מזה שנים כמדינה השישית לפתח, לייצר ולהחזיק במאגר גרעיני מחד גיסא, והיא היחידה מבין כל תשע המדינות הגרעיניות המסרבת לאשר או להכחיש את מעמדה הגרעיני מאידך גיסא. האנומליה הישראלית בולטת הן ביחס למשכה, מתחילת שנות ה-60 של המאה ה-20 עד היום, והן ביחס לעוצמת הדבקות במעמד הדואלי. מאמר זה מתמקד בלימוד ההיסטוריה של ממלכת הסוד הגרעינית עלפי ציר יחסי צבא-אזרחות ומשילות, וגורס כי למדיניות העמימות הישראלית יש לא רק השלכות דיפלומטיות אלא גם מעשיות.

מילות מפתח: משילות גרעינית, עמימות, נכסים גרעיניים, נכסים צבאיים

Governance and Political Control in the Israeli Nuclear System: An Historical Outlook

Abstract

The Israeli nuclear case is different and unique than any other nuclear weapons nation. At the core of that uniqueness is the dual fact that Israel is viewed (for decades) as the sixth nation to develop, produce and possesses nuclear arsenal (by the eve of the 1967 war Israel "improvised" its first nuclear explosive devices) while Israel is also the only state among the nine nuclear weapons that refuses to confirm or deny its nuclear status. The Israeli nuclear anomaly, often referred as Israel's nuclear opacity policy, is extraordinary both for its long duration (over half a century) as well as the degree of its persistence. That uniqueness has created a most unique Israeli model of nuclear governance.

This paper focuses on narrating Israel's nuclear history from the perspective of civil-military relations and the evolution of its unique governance system. The paper argues that Israel's opacity has yielded tangible implications for nuclear governance and command and control, issues that hardly ever discussed in public.

¹ המאמר מתבסס, בין השאר, על פרטים שפורסמו בספריו של המחבר *ישראל והפצצה* (2000), *הטאבו האחרון* (2005), *The Worst Kept Secrets* (2010), ופרסומים אחרים שלו, לרבות ראיונות שערך בעבר עם אישים שונים.

“הסוגייה שמעלים העותרים בדבר נחיצותו של חוק המסדיר את פעילותה של הוועדה [לאנרגיה אטומית], היא בהחלט סוגיה חשובה אשר ראוי כי תיבחן ותישקל בכובד ראש עלידי הרשות המחוקקת ואולם אין לערב בין סוגיה ציבורית, חשובה ככל שתהיה, לסוגיה המצמיחה עילה משפטית והמצדיקה מתן צו שיפוטי. הסוגייה שבפנינו אינה מגלה עילה כזו ועל כן, יש להותיר את השיח הנוגע אליה בשדה הציבורי”

מתוך פסיקת בג”ץ ביחס לעתירה שהוגשה עלידי קבוצת אזרחים בבקשה להסדיר באמצעות חקיקה את מעמדה המשילוחי של הוועדה לאנרגיה אטומית,

219/9/2017

מבוא: הפרובלמטיקה של משילות הגרעין הישראלי

ישראל נתפסת מזה שנים כמדינה השישית – והראשונה במזרח התיכון – לפתח, לייצר ולהחזיק במאגר גרעיני, אך גם היחידה שבין כל תשע המדינות הגרעיניות שמסרבת לאשר או להכחיש את מעמדה הגרעיני (Kristensen and Norris, 2014; Kristensen and Norris, 2017). סירוב זה משמעו התנערות מקוד התנהגות בין-לאומי שכל המדינות הגרעיניות האחרות נוהגות לפיו. קוד נורמטיבי שאומר שבעלות על נשק גרעיני מחייבת גם הכרה פומבית בסטטוס הגרעיני של המדינה. ישראל היא המדינה הגרעינית היחידה שלא מכבדת נורמת התנהגות זאת. היא עושה זאת כבר במשך יותר מחצי מאה.

מאז שחצתה את הסף הגרעיני בשלהי שנות ה-60 של המאה ה-20, מדיניותה של ישראל הייתה לעמעם את מעמדה הגרעיני.³ היא נמנעה מלומר דבר עובדתי ביחס למעמדה הגרעיני. כל שאמרה הוא שלא תהא הראשונה להציג נשק גרעיני באזור, אך במקביל סירבה להבהיר, או להגדיר, את משמעותה האופרטיבית של התחייבויותה. נוסחה זו משמשת עדיין כליבה ההצהרתית של מה שידוע כמדיניות העמימות הישראלית.

בעולם מקובל להתייחס לישראל כמדינה גרעינית לכל דבר, תוך פטירת מדיניות עמימות כמעין “טריק” מילולי-דיפלומטי שתפקידו ליצור נוחות מדינית ודיפלומטית לישראל אך ללא משקל תוכני. פירוש זה הוא טעות עמוקה בהבנת ייחודיות המצב הגרעיני הישראלי. בניגוד לשאר מדינות הגרעין המוצהרות,

² <https://www.psakdin.co.il/Court/%D7%A9%D7%A8%D7%95%D7%9F-%D7%93%D7%95%D7%9C%D7%91-%D7%95-107-%D7%90%D7%97#.YSXT6o5KgaE>

³ ראוי לזכור שחציית הסף הנשק הגרעיני אינה רק ענין עובדתי אלא גם מושגיהגדרתי: איך להגדיר סף גרעיני? מה דרוש כדי להיחשב כחציה של הסף? מה בדיוק מכונן נשק גרעיני? היכן בדיוק עובר הקו שבין יכולת ובין מערכת נשק? ובכלל, האם לחשוב על הסף כנקודה או תהליך? על שאלות אלה ראו: Hyman 2010.

בעמימות במקרה הישראלי פרושה גם עשרה קבין של זהירות, שהחשוב ביניהם, כך ניתן להניח, הוא הפרדה בין נכסים צבאיים ובין נכסים גרעיניים.

עם השנים בנתה ישראל בזהירות פוטנציאל גרעיני שמתאים לצרכיה המדיניים והאסטרטגיים הייחודיים והוא מאופיין, ככל הנראה, במינימום אינטגרציה בין התחום הצבאי והגרעיני. היא הותירה את השליטה הבלעדית על נכסיה הגרעיניים בידי מסגרת אזרחית, שמתפקדת כמעין נאמנות אפוליטית ושכפופה באופן ישיר לראש הממשלה. הסדר ייחודי זה שעל־פיו נכסים גרעיניים אינם מוכרים כנכסים צבאיים, מבטא סגנון משילותי ישראלי ייחודי עם אלמנטים של זהירות ואחריות שלא קיימים באף אחת ממדינות הגרעין האחרות. זה צידה החיובי המובהק של המשילות הגרעינית הישראלית.

ואולם יש בייחוד המשילותי הגרעיני הישראלי אלמנט אנטי־דמוקרטי מובהק, בעייתי ומטריד, שכן ניתן לזהות בו חריגה משילותית כפולה, הן מבחינת נורמות משילות דמוקרטיות מבית והן מבחינת נורמות משילות בין־לאומיות. כפי שהוזכר, שום מדינה גרעינית אחרת לא אימצה מדיניות של אי נראות או עמימות ביחס לסטטוס הגרעיני שלה. עמימות גרעינית היא במהותה אנומליה דמוקרטית, היא משקפת חריגות בלתי נורמטיביות.

מאמר זה הוא ניסיון ראשון מסוגו לנתח את הייחוד הגרעיני הישראלי במונחים של משילות. אנסה להציע כאן נרטיב היסטורי שמציג את אותם צמתי החלטה ועשייה היסטוריים מרכזיים שעיצבו את הייחוד הגרעיני הישראלי. למאמר יש אוריינטציה היסטורית מובהקת, במובן זה שהוא שואף לפענח את קוד ה־DNA הייחודי שעיצב את אופני המשילות של העשייה הגרעינית הישראלית. קוד זה, כך אטען, נזרע עוד בשנות ההקמה הראשונות של המיזם, הרבה לפני שנוסחת העמימות נוצרה ועוד הרבה לפני שתורגמה למדיניות בשנות ה־70 תחת שרביטו של שלהבת פריאר כמנכ"ל וא"א (הוועדה לאנרגיה אטומית).

תוך כדי הדיון במשילות גרעינית, אנסה לשפוך מעט אור על עקרונות הפיקוד והשליטה הייחודיים של הגרעין בישראל בפריזמה של יחסי צבא-גרעין - כיוון מחקר שחוקרים ישראלים כמעט שלא עסקו בו עד עתה.

שורשים היסטוריים

בראשית היה חזון אטומי שהילך קסם על בודדים, ובהם המנהיג הלאומי דוד בן־גוריון. החזון היה פשטני בהגיונו ומדהים בשאיפותיו. על־מנת לשרוד בסביבה עוינת, שומה על המדינה הקטנטנה שנוולדה זה עתה מאוד מוצל משואה לכונן מיזם אטומי ליצירת תעודת ביטוח לאומית שתבטיח ששואה כזאת לא תתרחש בשנית. אם מיזם כזה יצלח, הוא יספק לישראל ביטחון קיומי נגד אלה שרוצים לכולתה. כדי להבטיח שלא תתרחש אושוויץ נוספת, על ישראל ליצור את היכולת לאיים בהירושימה.

החזון נראה באותם ימים יומרני, אפילו חצוף, ובכל מקרה דבר שאינו מעוגן בקרקע המציאות. אותם בודדים שהתמכרו לו חשו שהגיתו על בדל השפתיים היא טאבו, ויש להתייחס אליו כסוד כמס. אפילו בעידן שבו עוד לא הייתה שום עשייה משמעותית שהיה צורך להסתירה, הסוד והטאבו היו כבר אז כרוכים זה בזה (כהן, 2005).

בסיס האמונה של בן-גוריון היה נאיבי. הוא הונע מהאמונה היוקדת ש: "מה שעשו איינשטיין, אופנהיימר וטלר - שלושתם יהודים - לארצות-הברית, לא יבצר מאנשי המדע בישראל לעשות לעמם" (כהן, 2000, 31). הוא הוזן מדבקות בגניוס היהודי ומהתפיסה שעם ישראל הוא עם סגולה, כלומר, מהאתוס שמדע וטכנולוגיה הם ערובה לביטחונה של ישראל. האתוס הזה הביא להקמת חמ"ד (חיל המדע) כאחד מחילות צה"ל הראשונים. כמעט בן לילה הפכה "המחלקה המדעית" של ארגון "ההגנה", עד אז גוף מטה מצומצם שתיאם בין מפקדת "ההגנה" ובין כמה בתי מלאכה קטנים לייצור נשק ותחמושת, למפקדת חיל בן מאות חיילים שמוקם בכחצי תריסר בסיסים. חמ"ד הוכפף לאגף המבצעים במטכ"ל, ותואם בידי קצין המבצעים הראשי ומ"מ הרמטכ"ל, אלוף יגאל ידן (כהן, 2000, 50-51).

חמ"ד ג הייתה יחידת החמ"ד האחרונה שהוקמה בקיץ 1948, בפקודו של הכימאי-פיזיקלי רס"ן ד"ר ישראל דוסטרובסקי. היחידה הוקמה לביצוע משימה לאומית חיונית: סקר גיאולוגי בחבלי הנגב שעליהם השתלטו זה עתה כוחות צה"ל. ערב סיום המנדט גילו הבריטים שדות נפט (הייתה גם שמועה שהתגלו מרבצי אורניום) בנגב הצפוני, אבל הסקר הראשוני שביצעה חמ"ד ג לא גילה נפט.⁴ בעקבותיו הוחלט לערוך מיפוי גיאולוגי יסודי יותר של כל הנגב, ולשם כך נבנו לחמ"ד ג מעבדות על "גבעת הקיבוצים" בפאתי מכון זיו ברחובות. בסופו של יום, ממצאי הסקר שנערך בשנים 1949-1950 היו מאכזבים: לא נמצאו כמויות משמעותיות של אורניום, למעט כמויות קטנות במרבצי הפוספטים שבמזרח הנגב (כהן, 2000, 46-47). במבט היסטורי, חשיבות הקמת חמ"ד ג הייתה בעצם יצירת בסיס מוסדי לחזון האטומי. חמ"ד ג היה נקודת הראשית המוסדית של המיזם הגרעיני הישראלי.

מחמ"ד ג לוועדה לאנרגיה אטומית

בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות עברו צה"ל ומשרד הביטחון שידוד מערכות רחבי-היקף, תפיסתי וארגוני, שנבע מהצורך לארגן מחדש ולצמצם את צה"ל מצבא שגדל במהירות תוך כדי המלחמה לצבא קטן יחסית שאמור להגן על גבולות קווי שביתת הנשק. צה"ל, שמנה כ-90 אלף איש בתום המלחמה,

⁴ כבר בקיץ 1947 החלה "החברה לפיתוח נפט בארץ ישראל" (חברת בת לחברת הנפט העיראקית) בקידוחים לחיפוש נפט באזור חוליקאת, לימים "חלץ", כ-15 קילומטרים צפונית מזרחית לעזה. זיכיונות לחיפוש נפט ניתנו על-ידי הבריטים גם לאתרים אחרים בנגב. האם המשקיעים הזרים הבינו שהבריטים שהנפיקו להם את הזכויות עומדים תוך פחות משנה לעזוב את פלסטינה ויש סכנה כי האזור יתלקח ותפרוץ מלחמה בין היהודים לערבים, או שמא המשקיעים הזרים קיבלו מסר שהאזור הזה כלומר הנגב, יישאר בשליטה בריטית או בין-לאומית? בפברואר 1948 התגלה נפט בשדה חוליקאת. מכאן נולדו השמועות שהבריטים גילו נפט ואורניום בנגב.

הוקטן תוך כשנה לצבא סדיר בן כ-35 אלף חיילים, שאמור להיות מבנה שלדי לצבא מילואים גדול שיגויס במהירות במקרה הצורך.

מקומו של חמ"ד כחיל צבאי נבחן גם הוא, משום שתרומתו ללחימה נראתה לרבים ממפקדי השדה שולית. נוסף על כך, עניינים שעלו ביחס למבנה ולתפקוד חמ"ד חידדו את ההכרה שחמ"ד אינו חיל כדוגמת החילות האחרים: מצבת כוח האדם של חמ"ד אחרי המלחמה הייתה בעיקר אזרחים עובדי צה"ל; פעילות המחקר במכונים לא תואמה עלידי אגף המבצעים של צה"ל כפי שהיה במלחמה, אלא בידי מועצת המחלקה המדעית של משרד הביטחון - גוף חלש שחבריו החזיקו במשרות מלאות בגופים אחרים, ושכל מקרה לא היה מעורב מהותית בעבודת חמ"ד; כל אחד מחמשת מרכזי המו"פ בבסיסי החמ"ד, ובהם כ-560 עובדים אזרחיים, פעל כיחידת מו"פ אוטונומית, ומעורבות המטכ"ל בפעילותם הייתה שולית. אין פלא שבמסגרת הצמצומים שערך הרמטכ"ל רא"ל יגאל ידון, הוחלט לאזרח את מכוני החמ"ד ולהעבירם למשרד הביטחון (כהן, 2000, 50-51).

היה גם פן אישי בהחלטה לאזרוח חמ"ד, שנקשר בד"ר ארנסט דוד ברגמן, מי שהיה יו"ר המועצה המדעית במשרד הביטחון. ביולי 1951, לאחר מחלוקת אישית קשה, הדיח נשיא מכון ויצמן (ונשיא המדינה), חיים ויצמן, את ברגמן מהניהול המדעי של המכון ושלח אותו לשבתון. באותו יום מינה בן-גוריון את ברגמן ליועצו המדעי. זמן קצר לאחר שנכנס לתפקידו החדש, הכין ברגמן לבן-גוריון שורה של תזכירים שבהם פירט את חזונו בדבר יצירת מכוני מחקר מדעי בחסות ובמימון הממשלה. ברגמן הציע להרחיב את המחלקה המדעית לאגף שלא רק יתאם את כל פעילות המו"פ במשרד הביטחון, אלא יקבל גם אחריות מנהלית על כל יחידות המחקר של חמ"ד, שייחשבו ישויות אזרחיות. על-פי חזונו המקורי, האגף היה אמור לנהל את כל המחקר המדעי הממלכתי.

בשלהי 1951 הוקם אגף המחקר החדש במשרד הביטחון כגוף אזרחי, אם כי סמכותו הייתה מצומצמת מכפי שהציע ברגמן. על ניהול האגף החדש הופקד ב-1952 מאיר (מוניה) מרדור - איש ניהול ותיק שקנה לו שם עוד בתקופת "ההגנה" בארגון ובניהול פעילויות סוד. ברגמן נעשה למנהל המחקר (במונחים של היום, המדען הראשי של משרד הביטחון) של האגף החדש. בן-גוריון בחר את שמו של האגף החדש: האגף למחקר ולתכון, ובראשי התיבות - אמ"ת. כל מרכזי המחקר של החמ"ד הועברו לאחריות אמ"ת.

העברת הסמכות על המו"פ הביטחוני מצה"ל למשרד הביטחון ציינה גם שינוי גישה מהותי: מעבר מסיפוק צרכים צבאיים קצרי טווח, למו"פ ביטחוני ארוך טווח. עם הקמת אמ"ת עברו כל חמשת מרכזי חמ"ד ארגון מחדש ונעשו אזרחיים. ברגמן שאף להכפיף את חמ"ד ג, שעתה כונה מכון 4, לשליטת ראשי האגף, ולהופכו למרכז המחקר הגרעיני הלאומי העתידי שינוהל באמ"ת. לאחר השלמת הסקר הגיאולוגי בנגב, הוסיף חמ"ד ג לפעול כמרכז אוטונומי ולהיות ממומן מתערובת של תקציבים ממשלתיים ואקדמיים (במיוחד מכון ויצמן). מקצת הפעילויות והאישים של חמ"ד ג, ובכלל זה מפקדו רס"ן דוסטרובסקי, פעלו בזיקה הדוקה עם המחלקה לחקר איזוטופים במכון ויצמן שדוסטרובסקי עמד

בראשה. בהתחשב ביחסיו הרגישים של ברגמן עם מכון ויצמן, השאלות מי יקבע את המדיניות הגרעינית של ישראל הצעירה, ומה יהיה כיוון העבודה של מכון 4, היו קונקרטיים.

התשובה לשאלה מי ישלוט בעשייה הגרעינית הממלכתית הישראלית ניתנה תוך זמן קצר. ב־16 ביוני 1952 הוציא בן־גוריון צו הקמה חסוי שבו כונן גוף ממלכתי חדש - "הוועדה (הישראלית) לאנרגיה אטומית". הוא מינה את יועצו המדעי, פרופ' ברגמן, כיו"ר הוועדה. רק שנתיים מאוחר יותר נעשה דבר קיומה של וא"א לפומבי, אבל זיקתה למשרד הביטחון והעובדה שוא"א אינה אלא שם חדש לחמ"ד ג (מכון 4), לא הוזכרה. המעבדות על "גבעת הקיבוצים" ברחובות שנבנו עבור חמ"ד ג נקראו מעתה מעבדות הוא"א.

עד היום אין בידינו את הנוסח של אותו צו הקמה סודי, כך שאיננו יודעים כיצד הוגדרה שליחותו של הגוף החדש ומה היה המסד המשילותי־משפטי להקמתו. יש להניח ששם המסגרת, "ועדה", לא תאם באופן מלא את המציאות הארגונית. בשיחות שקיים כותב המאמר עם פרופ' דוסטובסקי, ציין האחרון שההתייחסות הרשמית לוועדה שהופיעה על נייר המכתבים לא שיקפה את מצב הדברים לאשורו.

הארתו של דוסטובסקי משקפת מציאות ארגונית־משילותית של זהות כפולה: הוועדה היא חלון הראווה, מסגרת ניהול מדעית ממלכתית סמייאוטונומית כביכול, שחבריה הממונים הם ברובם מדענים. בפועל, עלפי פרסומים זרים, מאחורי הפסאדה האקדמית הייתה הוועדה, בהמשך לעבודתה כמכון 4, גוף ביצועי של מו"פ גרעיני שתפקד - מנהלית ותקציבית - כשלוחה של משרד הביטחון, כלומר כחלק מאמ"ת.⁵ זיקה ארגונית זאת, שהועלמה מהציבור, חושפת את הקשר הברור - מבחינה ארגונית ותקציבית - שהיה מלכתחילה בין וא"א למערכת הביטחון (כהן, 2005, 79).

האיש שדחף ליצירתה של וא"א כישות ממלכתית־ביטחונית היה פרופ' ברגמן, ראש וראשון לנושאי חזון האנרגיה האטומית בישראל. הוא הציע לבן־גוריון לאמץ את המודל והשם המשילותי "ועדה", שתאם את הדגם האמריקני והצרפתי על־פיו מדינות מערביות הגדירו את אחריות ומעורבות הממשלה בקידום הגרעין. הרעיון הבסיסי היה לכוון גוף ממלכתי ייעודי שיהא ממונה מטעם הממשלה על תכנון ועל הקמת תשתית האנרגיה הגרעינית, אבל יראה כגוף מדעי־אקדמי סמייאוטונומי. בן־גוריון וברגמן (ודוסטובסקי) הסכימו שהיעד המרכזי של הוא"א צריך להיות קידום אותו חזון אטומי ביטחוני אמורפי שלא העזו לבטאו בפומבי. שניהם שאפו להתחיל במיזם הביטחוני הזה מוקדם ככל האפשר.

לברגמן היה ברור שקשרים בין־לאומיים הם הכרח לקידום החזון. הוא חשב שישראל חייבת להקים מוסדות לאומיים מדעיים ייצוגיים, כדוגמת הוועדות לאנרגיה אטומית שהוקמו בארצות־הברית, בצרפת

⁵ חמישה מתוך ששת או שבעת חבריה המראשוניים של הוא"א היו מדענים ישראלים בכירים: שמואל סמבורסקי (האוניברסיטה העברית), גוליו (יואל) רקח (האוניברסיטה העברית), פרנץ אולנדורף (טכניון), ישראל דוסטובסקי (מכון ויצמן), שאול (סולי) כהן (האוניברסיטה העברית), וכמובן יו"ר הוועדה ארנסט ברגמן. הרמטכ"ל לשעבר יעקב דורי היה היחיד מבין החברים שלא היה מדען. הרכב מכובד זה שיווה לגוף החדש מראית עין של עצמאות מדעית ופוליטית, אבל זו הייתה מראית עין. (כהן, 2000, 52)

ובמדינות מערביות אחרות, שיקנו לה מושב בפורומים בין-לאומיים. וא"א נתפסה כגשר שיאפשר קשר בין העשייה הלאומית ובין מרכזי הידע והעשייה בעולם. בראשית שנות ה-50 החלה להיווצר בעולם קהילה בין-לאומית עם פן אקדמי ותעשייתי, וברגמן היה משוכנע שהקמה של וא"א ישראלית תאפשר לישראל גישה למרכזים אלה. היה לו מובן מאליו שהוא"א צריכה להיבנות כארגון סוד, אך באותו זמן יש להשתמש בקשריה הבין-לאומיים כדי ללמוד מאחרים, אויבים וידידים כאחד.

אחרים בוועדה, ובמיוחד הפרופסורים ג'וליו (יואל) רקח ושמואל סמבורסקי מהאוניברסיטה העברית, שראו בחזון האטומי הביטחוני של ברגמן הזיה, התייחסו לתפקידה באופן שונה. הם התנגדו לכך שהוועדה תהא חלון ראויה אקדמי למשהו אחר. בעיניהם וא"א צריכה להיות צנועה בשאיפותיה מהגוף שברגמן הגה, גוף אקדמי סמייאוטונומי שתפקידו העיקרי הוא לסייע למדענים ולאוניברסיטאות לייצג את המדינה בפורומים בין-לאומיים שעוסקים בגרעין. כתוצאה מכך מצא עצמו ברגמן כבר בתחילת הדרך במחלוקת עקרונית עם רוב חברי הוועדה האקדמיים בנוגע לייעוד הוועדה ולדרך תפקודה. בהיעדר מסמכים לא ברור עד כמה ידעו חברים אלה והבינו, שהוועדה הייתה מלכתחילה שם מסוה מכובס להיותה שלוחה של משרד הביטחון.

כאשר מונה ברגמן ביוני 1952 ליו"ר הוא"א כבר חבש שני כובעים ממלכתיים: האחד כיועצו המדעי של ראש הממשלה, והשני כראש המו"פ במשרד הביטחון. כפילות חמקמקה זו של תפקידים וכפיפויות, השניות בין התפקיד הייעוצי-מדעי ברמה הלאומית במשרד ראש הממשלה והתפקיד הביטחוני-ביצועי במשרד הביטחון, לא רק שליוותה את ברגמן האיש והמדען אלא חדרה ואפיינה את המוסד שאותו יצר ובראשו עמד, לפחות בתואר, במשך כ-14 שנים. גם הקריירה של סגנו דוסטרובסקי, ראש המחקר של הוועדה, התאפיינה בחבישת כובעים כפולים. מעל כולם, היה זה בן-גוריון שבמשך רבות משנותיו בהנהגת המדינה הנציח בעצמו את כפילות הכובעים כאשר שירת בשני התפקידים גם יחד - ראש ממשלה ושר הביטחון.

הכפיפות הכפולה, מבחינת המשילות, בלבלה אפילו את הפוליטיקאים עצמם שלא תמיד ידעו מיהו בעל הבית החוקי והאמיתי של ממלכת הגרעין, ראש הממשלה או שר הביטחון? ב-1954, זמן קצר לאחר שנוצרה לראשונה הפרדה בין מחזיקי שני התפקידים, ביקש ראש הממשלה משה שרת הבהרות מבן גוריון, קודמו בתפקיד, מיהו הפוסק האחרון בעניינים גרעיניים. "באשר למינוי ועדת האטום, קשה לי לענות על שאלתך", השיב לו בן-גוריון, "כי בשעת מעשה [כינון הוועדה] לא שאלתי את עצמי אם אני פועל כראש ממשלה או כשר ביטחון" (כהן 2000, 56). בן-גוריון סבר אז שמתקבל יותר על הדעת שעשה זאת כראש הממשלה, וביקש שיבררו לו תחת איזה תואר חתם על צו יסוד הוועדה.

בכל מקרה, מאז שנולדה ביוני 1952, יצרה לעצמה הוא"א את האתוס כארגון ממלכתי בעל זהות כפולה, שעשייתו היא בעלת משמעות ביטחונית ואסטרטגית ארוכת טווח, ויש לנהלה כגוף אזרחי אך סודי של מערכת הביטחון. אתוס זה הפך לחלק מה-DNA של הארגון.

מחזון למיזם

למרות שהחזון הגרעיני הצית את דמיונם של בן־גוריון וברגמן כבר עם לידתה של המדינה, לקח כמעט עשור עד שהחזון הפך למיזם. חזרתו של בן־גוריון לתפקידו הכפול בהנהגה הלאומית ב־1955, תחילה כשר ביטחון (ינואר) ולאחר מכן כראש ממשלה (אוגוסט), יצרה את התנאים הפוליטיים שאפשרו את המעבר. בשעה ששר הביטחון הקודם, פנחס לבון, התייחס לחזון האטומי כחלומות באספמיא - ולכן תמך ואישר את "מכירת" קבוצת המדענים הגרעיניים של הווא"א על ציודה למכון ויצמן - בן־גוריון (שזעם על אותה עסקה) העלה את החזון הגרעיני לעדיפות גבוהה מיד עם חזרתו למשרד הביטחון (כהן 2000, 67-64).⁶ הוא הסכים עם ברגמן שיש לראות ביוזמת "אטום למען השלום" של נשיא ארצות־הברית דווייט אייזנהאואר חלון הזדמנות היסטורי.

בשנתיים הבאות התניע בן־גוריון בשקט הליך של בדיקות ודיונים בנוגע להיתכנותו של מיזם גרעיני־ביטחוני לאומי: מה פירושו של מיזם גרעיני־ביטחוני? אילו אופציות טכנולוגיות קיימות? כיצד ניתן להשיק מיזם כזה ומי יוביל אותו? שאלות קונקרטיות שלא נשאלו עד אז ברצינות - טכנולוגיות, כספיות, מדיניות ואסטרטגיות - החלו להילמד בפורומים מצומצמים שונים. מנכ"ל המשרד החדש, שמעון פרס, שהחל אז לפתוח נתיבי רכש בצרפת, מונה כאחראי על הנושא. ברגמן היה יו"ר הווא"א, אבל מבחינתו של בן־גוריון האחראי לנושא כולו היה פרס.

כך, עם חזרתו של בן־גוריון ב־1955 לתפקידו הכפול כראש ממשלה ושר ביטחון, נוצר טריומווירט אזרחי עתיר כוח, שדוחף ללא לאות להפיכת החזון למיזם. הטריומווירט הורכב ממנהיג לאומי שמאמין במיזם ומספק לו תמיכה פוליטית והשראה מוסרית; מברוקרט שאפתן שלא רק מאמין במיזם אלא משוכנע שהצלחתו תהפוך אותו עצמו למנהיג לאומי; וממדען קצת הוזה שמזמר שמיזם כזה חיוני ואפשרי.

כבר בהולדתו, באמצע שנות ה־50 של המאה ה־20, נתפס המיזם הגרעיני העתידי כטכנולוגי־מדעי בעל משמעות ביטחונית, אבל בניהול ושליטה אזרחיים מובהקים. ברית של שלושה אזרחים, שאיש מהם לא לבש מדים מעודו, כוננה את המיזם הגרעיני הישראלי ויצקה לו מראשיתו DNA אזרחי. זה יטבע כמורשת (Cohen 2010a, 90-91; Cohen 1998, 31-34).

פרס, סודיות ומיזם דימונה

בניגוד לברגמן שדיבר שנים על מיזם גרעיני כחול־לבן, פרס טען שאסור לישראל להמציא את הגלגל, והיא חייבת להשיג ידע, מומחיות וניסיון של אחרים. שאלת היתכנותו של המיזם עמדה, מבחינתו של

⁶ מכון ויצמן שילם למשרד הביטחון על ההעברה חצי מיליון לירות.

פרס, על מציאת ספק זר אמין. צירופו כאיש המרכזי בלובי הגרעיני שינה את כיוון המיזם (Peres 1995, 119).

באביב 1956, לאחר שהתברר לחלוטין שארצות-הברית לא תתיר מיזם גרעיני-ביטחוני ישראלי, החל פרס להאמין שיש סיכוי שצרפת תהיה הספק הזר (Cohen 2010b, 57), ואילו נורווגיה, שעל-פי פרסומים זרים הייתה אמורה לספק את "המים הכבדים", תוכל לשמש כאלטרנטיבה במקרה וצרפת לא תהא הספק הזר המרכזי.

הפרטים עדיין אינם ידועים במלואם, המסמכים עדיין לא נחשפו, אך כל המעורבים בעסקת שאמורה הייתה להיבנות מדרום למזרח לדימונה - ובמיוחד טווה העסקה, פרס עצמו - תיארו את המודוס אופרנדי שמאחוריה כהתנהלות חשאית שהייתה ההיפך ממנהל תקין. זו הייתה התנהלות שעקפה נורמות דיפלומטיות של יחסים בין מדינות, וכללי מנהל ציבורי פנים-מדינתי נורמטיבי. העיתונאי הצרפתי פייר פיאן, שכתב ספר על הצד הצרפתי של העסקה, ציטט את ראש הנציבות הגרעינית הצרפתית דאז, פייר גיומא, שאמר: "עסקת דימונה הייתה כה סודית, עד ששום אדם לא ידע בעצם את האמת המלאה עליה" (כהן, 2000, 86).

גיומא המשיך ואמר: "קשה לדעת מה בדיוק קרה שם מפני שזה קרה ברמות שונות [שלא תמיד היו סינכרוניות זו עם זו, א"כ]: רמת המדינה (נשיאות, שרים, נציבות הגרעין) ורמת התעשייה". ההסכם המדיני היה כללי בתכנון ועמום בפרטיו ועסק בעיקרו בהתחייבויות המשפטיות של הצדדים, ואילו ההסכם הטכני שנחתם בין הוא"א ובין הנציבות הצרפתית השאיר עניינים פתוחים. לדברי פיאן עניינים מרכזיים בעסקה לא הועלו על הכתב ונותרו כהבנות בעל-פה, וחלק מן המסמכים לא שיקפו את ההבנות שבעל-פה, כלומר היו שקריים. לדבריו, החלק הרגיש ביותר בעסקה היה מכירת המפעל להפקת הפלוטוניום, והוא נחתם בין החברה היצרנית "סן גוביין", ובין לקוח מסתורי, ישות קש פיקטיבית, בלי שהשם ישראלי יופיע על המסמכים.

על-פי פיאן, המעורבים ראו צורך להסתיר את ממדיו האמיתיים גם מן המקורבים אליהם ביותר. הסודיות מסביב לעסקה נועדה למזער את פגיעותו של המיזם אם ייחשף, אך הם הפכו להרגל ולשיטה של משילות שהיה דפוס להתנהלות הישראלית כולה. דרך הפעולה הזאת הייתה חיקוי של המודוס אופרנדי העמום של הרפובליקה הצרפתית הרביעית בדרכו העמומה לפצצה, בלי שתקבל החלטה מפורשת על-פיתוח פצצה. בהסתכלות לאחור, צרפת של הרפובליקה הרביעית הייתה בית האולפנה של שמעון פרס. שם למד כיצד להוביל תכנית גרעינית ביטחונית בלי אפילו להחליט על כך במפורש (כהן, 2000, 109-112).

לימים יספר פרס שהיחיד שלו דיווח בנושא דימונה היה ראש הממשלה בן-גוריון: "כל מה שראש הממשלה צריך לדעת, לא יותר ולא פחות". כל שעשה נעשה "ברשות ובסמכות" (ריאיון פרס לאבנר כהן, 1991).

בן־גוריון, מידור, ומיזם דימונה

בעדות נדירה של פרס על האופן שבן־גוריון טיפל בנושא הגרעיני אמר: "באוויר נישא חזונו הגדול של בן־גוריון, חזון שבן־גוריון לא כל כך רצה למסמרו לקרקע מפני שלמסמר אותו לקרקע פירושו היה לזהות מטרות קונקרטיות יותר מדי מוקדם ויותר מדי מהר והיה יותר מדי מסובך" (פרס 1995, 9).

מיזם דימונה היה שאפתני, אפילו חוצפני, ובן־גוריון (או כל מנהיג אחר במקומו) לא היה מסוגל לדעת מה יהיה ריאלי ומה לא בעוד כמה שנים, ולפיקך גם לא היה יכול או מוכן להתחייב לדבר מלבד להשלים את התשתית, ובמהירות, בלי שתתגלה. סודיות הייתה הכרח, במיוחד ביחס להיבטים קריטיים של התוכנית. נראה שבן־גוריון מידר את ממשלתו מפעילותו של פרס בפריז, ובמיוחד מעסקת דימונה. המעט שאולי חלק עם שרי מפלגתו הבכירים - שרת החוץ גולדה מאיר, שר האוצר לוי אשכול ושר המסחר והתעשייה פנחס ספיר - היה חלקי, לא מדויק ועמום. הוא חלק עימם כנראה דברים כלליים בנוסח שאמר שלשיפוטו זה רגע הזדמנות שישראל חייבת לנצל לבניית מיזם גרעיני, וכך הוא עושה. הוא מן הסתם לא נכנס לפרטים שלא היה בקי בהם, והוסיף שהחלטות פוליטיות ביחס לעתידו של המיזם יובאו לדין ולאישור בממשלה.

ניתן להעריך שבן־גוריון לא חלק עם שריו שעסקת דימונה, באם תתממש, משמעה תשתית טכנית מלאה לנשק גרעיני. הוא גם לא ביקש פורמלית מנדט ממשלתו עבור מיזם גרעיני נרחב, מה גם שמטרותיו הסופיות של המיזם נותרו - אפילו מבחינתו הוא - בלתי מוגדרות. אי הוודאות והסיכון היו עצומים. לאיש לא היה מושג מה יהיו האילוצים - מדיניים, פוליטיים, טכנולוגיים וכספיים - שיעצבו את המיזם בעתיד.

ואולם נראה שעל דבר אחד בן־גוריון היה החלטי מההתחלה - אופיו האזרחי של המיזם. למרות שהמיזם נעשה בשם ביטחון המדינה ולמענו, הוא חייב להיעשות על־ידי אזרחים, ללא מעורבות צבאית, לפחות לא בשלב ההקמה. צה"ל כארגון לא הוזמן לדיוני ההקמה ולא התבקש לחוות דעה על המיזם המתקם, למרות שאחדים מבכירי הצבא ידעו עליו. הרמטכ"ל רא"ל משה דיין, שבן־גוריון העריך את חשיבתו הביטחונית, הוכנס בסוד העניינים מלכתחילה, אך על בסיס אישי ולא כנציג צה"ל (Cohen 2010, 154-155).

ברמה העקרונית, בן־גוריון פעל כך משום שחשב מלכתחילה שהמדובר במיזם ביטחוני שאינו צה"לי אלא מדע־אזרחי, שכפוף אליו באופן ישיר כראש ממשלה ושלצה"ל אין בו אמירה. לדיין היו בתחילה ספקות ביחס להיתכנות המיזם, אך הוא שמר אותן לעצמו וכיבד את סמכותו המוחלטת של בן־גוריון להכריע בנושא. בן־גוריון ופרס חלקו את הנושא עם כמה מאלופי צה"ל שידעו שהם ידידותיים למיזם: מפקד חיל האוויר דן טולקובסקי, מפקד פיקוד המרכז צבי צור וראש אמ"ן יהושפט הרכבי. בדומה לדיין, מעורבותם הייתה אישית, לא מוסדית. לאחר שחרורו מצה"ל עבד הרכבי עם פרס על הצד האסטרטגי של המיזם לתקופה קצרה, ואילו טולקובסקי וצור נשארו מעורבים במשך שנים ונעשו לחלק מנאמניו.

הסיבות למידורו של צה"ל כארגון מהמיזם הגרעיני היו פרקטיות לא פחות מעקרוניות. בןגוריון חשש מאפשרות של התנגשות תקציבית בין תוכניות ההצטיידות של צה"ל ובין המיזם הגרעיני. אותם אלופים שידעו משהו על המיזם הסודי הבינו שזה מיזם "אישי" של "הזקן" קברניטי, שפרס הוא הפרויקטור שלו ושלצה"ל כארגון אין שום זכות דעה לגביו.

בןגוריון חשש שאחדים מקציני צה"ל הבכירים, במיוחד יוצאי הפלמ"ח, יתנגדו למיזם מסיבות אסטרטגיות וכספיות ויראו בו מתחרה בצה"ל. ייתכן, כך חשב, שאותם בכירים יחששו שהמיזם, באם יצלח, יביא לשינויים דרמטיים בצה"ל. היה בהתנגדויות גם ממד אישי שנגע למעמדו של פרס כאיש ביטחון. פרס, שמעודו לא חבש מדים, נתפס בעיני יוצאי הפלמ"ח כפוליטיקאי שאינו מבין בביטחון ובצבא, אדם שאסור לסמוך על שיקוליו הביטחוניים. כך או כך, בןגוריון סירב להיות מחויב למטרות ארוכות טווח כל שהן, ובוודאי שלא חפץ בחיכוכים ובמריבות - תיאורטיים או פרקטיים - על אפשרויות עתידיות.

זאת ועוד, כדי למנוע יריבות מוסדית בין צה"ל הקונוונציונלי ובין המיזם הגרעיני הקפיד בןגוריון על הפרדה בין תקציב מערכת הביטחון שעבר בכנסת כחלק מתקציב המדינה, ובין ההקצאה למיזם הגרעיני שלא תקבל ביטוי בתקציב המדינה. כדי לאפשר את ההפרדה הזאת פתחו בןגוריון ופרס במבצע חשאי של גיוס תרומות מעשירי העולם היהודי, תרומות שלא הועברו לאוצר כחלק מהכנסות המדינה אלא הועברו במישרין למימון המיזם הגרעיני. "הקמנו מבצע חשאי לגיוס כספים שצבר תרומות בסך כולל של יותר מ-40 מיליון דולר - מחצית מעלות הכור, וסכום נכבד מאוד באותם ימים", כתב פרס ב-1995.⁷ הסדר כזה לא יכול היה להתקיים ללא הסכמה שבשתיקה של שר האוצר לוי אשכול.

מיזם מוקם: מדינה בתוך מדינה

לא רק צה"ל הודר מהקמת דימונה, אלא גם הוא"א והי"ר שלה פרופ' ברגמן, ומעליה אמ"ת במשרד הביטחון. פרס לא ראה בברגמן או במרדור אנשים שמתאימים לבניית משלב הנדסי-גרעיני כדוגמת דימונה. ב-1957, עוד לפני חתימת עסקת דימונה, בעצתה של ועדת התכנון המדעית (שכללה את עמוס דה שליט, זאב הדרי וצבי ליפקין), החליט פרס למנות "צאר" טכנולוגי, מהנדס קפדן שיורד עד לדרג הבורג האחרון, שיהיה בונה דימונה. האיש שנבחר להקים את מתחם דימונה היה אל"ם עמנואל (מנס) פרת, מהנדס אזרחי במקצועו, מפקד חיל החימוש לשעבר, ששירת אז כנספח צה"ל בבורמה. לימים סיפר שמעון פרס: "חיפשתי 'פדאנט' אדם שלא יתפשר בפרטים, אם הם חיוניים ואם הם טפלים לכאורה

⁷ כאשר פרס מדבר על "עלות הכור" לא ברור למה הוא בדיוק מתכוון ומה נכלל בסכום הזה של 80 מיליון: האם מדובר בכל מתחם דימונה או רק בכור עצמו, ומה בדבר עלות החלק המרכזי והסודי ביותר, מתקן ההפרדה שנטען שקיים במתחם אומדנים אחרים שהציגו מבקריו של פרס העמידו את העלות על 300 מיליון דולר. במספר הזה השתמש אליעזר לבנה ב-1962 כשהחל במערכה האנטי-גרעינית שלו. קרוב לוודאי שהמספרים האמיתיים לא ייוודעו במלואם לעולם. בהתחשב בשיטות הבלתי קונוונציונליות לגיוס כספים למיזם, קשה אף לדעת האם בןגוריון עצמו ידע את המספרים המדויקים או אפילו רצה לדעת אותם (כהן 2000, 101; Peres 1995, 119).

[...] ידעתי שבתחום הגרעיני, התרשלות בפרט הקל שבקלים עלולה להוליך לאסון לאומי [...] בה בעת המועמד היה צריך להיות בעל ראש פתוח, כלומר יכולת ללמוד תוך כדי עבודה. אחרי ככלות הכול, הוא לא יהיה בעל ניסיון קודם בבניית כורים גרעיניים [...] ידעתי כבר שמיניתי אותו שהוא ימרר את חיי, וכך היה" (כהן, 2000, 99). פרת השתחרר מצה"ל ומונה מיד לתפקידו החדש כמנהל מה שלימים ייקרא הקמ"ג (הקריה למחקר גרעיני). פרת היה כפוף לשניים: כפיפות מיידית למנכ"ל פרס, וכפיפות עליונה לראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון.

הוא"א נותרה גוף ממשלתי שכפוף מנהלית למשרד הביטחון (אמ"ת), אך עם בחירת פרת נותקה הוועדה מהמיזם. היר"ר ברגמן שמע אולי פה ושם על המפעל הגדול שבתכנון והקמה, אך לו ולארגונו לא היה כל חלק בהקמה. בפברואר 1958 חתמו כל שבעת חברי הוא"א על מכתב התפטרות קיבוצי שהוגש לבן-גוריון, והותירו את ברגמן כיו"ר ללא ועדה. את מכתב ההתפטרות יזמו הפרופסורים רקח, סמבורסקי ופרנץ אולנדורף, ונאמר בו מפורשות שהוא מחאה על ענייני נוהל, לא מהות. במכתב נאמר שלמרות שמליאת הוועדה לא כונסה אפילו פעם אחת מאז 1956, "נעשו דברים לכאורה בשם וא"א, שלמעשה לא התקיימה, בלי [ידיעת] המדענים הישראלים המקורבים למקצוע הנוגע לתכנון, אם אמנם היה תכנון".⁸ נראה שכל ההחלטות החשובות שהובילו לדימונה נתקבלו מחוץ לוא"א של ברגמן, אם כי לעתים הן כנראה "הוכשרו" בשם הוועדה. החל ב-1956 לערך הפכה הוועדה למעין חותמת גומי בשירותו של פרס, שנעשה למוביל המאמץ הגרעיני. בעקבות ההתפטרות הוא"א, נפגש בן-גוריון עם הפרופסורים רקח ואולנדורף, והציע להקים שתי ועדות נפרדות - ועדה מדעית וועדה ניהולית - כדי לתת למדענים תפקיד בקביעת המחקר, תוך הרחקתם מהצד הביטחוני של המיזם החדש (Cohen 2010b, 91). בן-גוריון אמר להם שלפי ההסדר החדש יהא עליהם לפנות אל פרס, אם הם מבקשים מידע, אבל בכל העניינים העקרוניים עליהם לפנות אליו. ניסיון זה לשנות את המבנה הארגוני הוא"א נכשל, והוא"א והיר"ר נותרו שנים רבות כקליפה ריקה מתוכן במשרד הביטחון.

בתחילת 1957 יצא ראש אמ"ת, מוניה מרדור, לחופשה ללא תשלום, אולי במחאה על ההחלטה לבנות את דימונה ללא מעורבות האגף. חופשתו לא ארכה הרבה, ובאביב 1958 פרס ביקש ממנו לחזור. לימים כתב מרדור בספרו ש: "תוכניות נרחבות החלו מסתמנות [...] פרויקטים גדולים של פיתוח ומערכות

⁸ כהן, *ישראל והפצצה*, 102-103. המכתב לא התפרסם מעולם, אולם הוא מצוטט (בתרגומו לאנגלית) בהרחבה בספרו של שלמה אהרונסון (אהרונסון, 1994, 274) עם זאת, אל לנו לייחס לפרשייה העלומה הזו חשיבות שאולי לא הייתה לה. לא ברור אם כל האנשים שנזכרו אצל אהרונסון כחתומים על המכתב אכן חתמו עליו. צבי ליפקין, אחד המדענים ששמו צוין בין החתומים, כתב למחבר ב-20 בפברואר 1996 כי הפרשה אינה זכורה לו כלל. "לא זו בלבד שלא זכור לי דבר על סיפור ההתפטרות, אני גם משוכנע שלא היה לי כל חלק בו, ושחלקים מן הסיפור, אם לא כולו, מצויים מן האצבע". כאשר הפניתי את השאלה לאדם אחר מבין החתומים כביכול, פרופ' יגאל תלמי ממכון ויצמן, הוא זכר את הפרשה במעורפל. לדבריו, אם חתם בכלל על המכתב, עשה זאת מתוך תחושה של חובה וכבוד כלפי מורו ורבו, רקח, ונראה כי המכתב - שנוסח עלידי שלושה מחברי הוועדה (אולנדורף, סמבורסקי ורקח) - כוון בראש ובראשונה נגד ברגמן, שהעלים את המתרחש מידיעתם. שאר חברי הוועדה, באם אכן חתמו על המכתב בפועל, הוסיפו את שמותיהם כמעין הצבעת אי-אמון בברגמן. ההתפטרות לא נגעה כלל ועיקר לשאלה האם צריך או לא צריך להיות לישראל מיזם של פתוח יכולת גרעינית. לחותמי המכתב לא הייתה השקפה אחת ויחידה בסוגיה זו, ולמרבתם היא נראתה כשאלה שלא בשעתה, שאינה ראויה לדיון (את הנקודה הזו הביע שלהבת פריאר המנוח בשיחות רבות עם המחבר במרוצת השנים).

נשק מתוחכמות" (מרדור 1981, 162) ב-5 ביוני 1958 הורה בן-גוריון לארגן מחדש את מערך המחקר המדעי אמ"ת תחת מסגרת אירגונית ותפעולית חדשה, כיחידת סמך במשרד הביטחון שתיקרא רפא"ל (הרשות לפיתוח אמצעי לחימה). מרדור התבקש לשוב ולנהל את היחידה החדשה.

רפא"ל הייתה ממשיכתה של אמ"ת, אבל תחת תפיסה ומסגרת ארגונית שונים לחלוטין. לגוף ניתן מנדט, והוא אירגן את המ"פ הביטחוני מחדש. בשעה שאמ"ת היה אגף במשרד הביטחון שתפקד כמטה המנהלית-קציבי של כל מרכזי המחקר של המשרד שפעלו בצורה אוטונומית למדי, כולל הוא"א והמכון הביולוגי, רפא"ל נוסד כארגון מ"פ ביטחוני שייעודו פיתוח ובניית מערכות נשק ייעודיות שלא ניתן לרכשן בחו"ל. המשימה שהוטלה על רפא"ל, בלשונו המצועפת של מרדור, הייתה להביא את ישראל לעידן של "פרוייקטים ארוכי טווח [...] לפתח אמצעי לחימה חדישים ומתוחכמים, ובעיקר סוגי נשק חשובים במיוחד, אשר לא היה סיכוי סביר לרכישתם בחו"ל" (מרדור 1981, 171).

לפי הפרסומים, הקמת הקמ"ג ורפא"ל כשני אלמנטים מובילים ומשלימים זה לזה, שיקפה את אופן הארגון והמשילות בנוסח "הפרד ומשול" שבאמצעותו ניהל פרס את המיזם כולו כדי להסתיר את הכוונות שמאחוריו (Cohen 2010b, 92). מסיבה זו הפריד ארגונית בין הצד הגרעיני לצד מערכת הנשק, למרות שהיה לכך מחיר ארגוני ומשילותי ולמרות שמבנה המיזם היה מעורפל ותמנוני. הוא חולק בין ארגונים, מנהלות, גורמים חיצוניים, קבלנים ומנהלים. כולם שותפי סוד חלקיים, מה שיצר יתרונות וכפילויות. בתחום חישובי הפיזיקה התאורטית למשל, חולקה הפעילות בין שלוש קבוצות מחקר שונות, שישבו בשלושה מרכזים אקדמיים שונים, ושעסקו באותה הבעיה בלי שקבוצה אחת תדע על רעותה.

העובדה שהמיזם פוצל בין שני קבלני משנה מרכזיים, כמה קבלני משנה קטנים ושורה של קבוצות שותפי סוד מבחוג, בלי שתהא מנהלה מדעית-טכנולוגית מרכזית אחת, יצרה בעיה כרונית של תיאום ומשילות. "מלחמות יהודים" על תקציבים וסמכויות גזלו הרבה מזמנו של פרס, ואילצו אותו לנקוט "דיפלומטיה בין-אישית ובין-מחלקתית עדינה", כלשונו הוא (Peres 1995, 134). פרס עצמו, בסיוע כמה עוזרים מדעיים, תפקד כמנהלת המיזם וככל שהמיזם התקדם הפכה בעיית התיאום והמשילות למעיקה ולקשה יותר.

מחמת תלותו של המיזם בסיוע חוץ לאספקת חומרים, מומחיות טכנית, ומימון מחו"ל, לא הייתה לו תוכנית אב רב-שנתית בשנותיו הראשונות. כמו כן לא הותוו קווי תיחום קבועים של אחריות וסמכויות ותקציבים בין המעורבים השונים, שלעיתים הוכנסו לתמונה אד-הוק. סיבה מרכזית לכך הייתה אי הודאות הכרונית בנוגע לתקציב המיזם בכללותו, וכן מרכיביו השונים, שכן המימון היה מחוץ לתקציב המדינה והיה חוסר ודאות תמידי ביחס לגיוס הכספים מחו"ל.

תפיסתם של בן-גוריון ופרס שהמיזם צריך להיות מנוהל על-ידי קבוצה קטנה של אזרחים, ובאופן הסודי ביותר האפשרי, כלומר, תוך עקיפת כמעט כל גופי הממשל הרלוונטיים, הייתה קריטית לעיצוב אופני המשילות של המיזם. ניתן לומר שתפיסה זאת עיצבה את ה-DNA של העשייה כמדינה בתוך מדינה.

הייתה זו עשייה ממלכתית שנוהלה ומומנה בנתק כמעט מוחלט ממערכות ממלכתיות אחרות. נורמות העבודה היו כאלה שהעשייה חייבת להיות מוסתרת משאר גופי הממשל בישראל, בלי שתובא לדיון והכרעה פורמליים בממשלה, תוך עקיפת הכנסת על ועדותיה וכלל גופי הביקורת הממלכתיים בישראל. אפילו במונחים של משילות נוסח שנות ה-50, נתפסה דימונה כמדינה בתוך מדינה, כלומר, בנייה של ישות אקסטרטוריאליה שכבר בלידתה נמצאת מחוץ לחוקי ותקנות מדינת האם. האופן שבו המיזם, ובפרט קמ"ג, הוקם, היה בניגוד מלא לנוהלי מנהל ציבורי תקין.

ביטחוני אבל לא צבאי

בראשית שנות ה-60, לאחר שמתחם דימונה כבר כמעט הוקם, בן-גוריון כנראה חש - אולי גם כתוצאה מלחץ פוליטי - שאי אפשר לדחות את הדיון הפנימי על אודות עתידו של המיזם ומשמעויותיו האסטרטגיות והפוליטיות. השאלות שעמדו על הפרק היו: מה מטרת הפרויקט? האם יש צורך להתחיל לחשוב על שינוי דמותו ומבנהו של צה"ל מצבא קונוונציונלי לצבא טכנולוגי-גרעיני? האם על ישראל לחשוב על האופציה הגרעינית שנבנית רק כאופציה, או שמא היא צריכה לחקות את האופן שבו צרפת נעשתה למדינה גרעינית בפועל. השאלות הללו ריחפו באוויר מזה זמן, אך היה חשש להביא אותן לדיון והכרעה ברמה הפוליטית.

ארנן עזריהו (סיני), שהיה עוזרו הבכיר של מנהיג אחדות העבודה ישראל גלילי, והעיתונאי משה א. גלבע, חשפו את דבר קיום הדיון האסטרטגי-פוליטי בנושא הגרעיני שבן-גוריון ערך עם קבוצה קטנה של אישי ביטחון ביולי 1962. עדותם מופיעה בשורה של ספרים, כולל של החתום מטה (ריאיון המחבר עם עזריהו, גלבע 3-29 כהן 2000, 193-197, רז 2015, 149-153). זו הייתה כנראה הפעם הראשונה שבן-גוריון התיר ויכוח אסטרטגי בסוגיה הגרעינית, וכנראה הפעם הראשונה ששתי האסכולות בנושא - הגרעינית והקונוונציונלית - הציגו את תפיסותיהן השונות בפני בן-גוריון. המחנה הגרעיני שיוצג על-ידי מוביל המיזם, שמעון פרס, שבו תמך גם משה דיין, הציגו את העמדה שישראל לא תוכל להתחרות עם הערבים במשך זמן במרוץ חימוש קונוונציונלי, ולכן היא חייבת לבסס את ביטחונה על הרתעה גרעינית גלויה שמשמעה שינוי משמעותי באופיו וארגונו של צה"ל. המחנה הקונוונציונלי, שיוצג על-ידי מנהיגיה הביטחוניים של אחדות העבודה, יגאל אלון וישראל גלילי, הציג דעה הפוכה: גרעון האזור (וגרעון חד צדדי אינו אפשרי לאורך זמן) יהא אסון לישראל, שכן אי-סימטריות הקונפליקט תיצור איום קיומי אמיתי על ישראל. לכן האינטרס הישראלי הוא לשמור על יתרון מדעי-טכנולוגי על העולם הערבי, אך להשתית את צה"ל על צבא קונוונציונלי מהיר וחזק שבנוי על חיל אוויר טקטי ושריון, ולעשות הכול למנוע את גרעון הסכסוך.

בסופו של יום, בן-גוריון, על-פי עדות סיני, יצר פשרה פוליטית שלכאורה לא הכריעה באופן חד בין שני המחנות: הוא תמך בהשלמת התשתית של דימונה, אף כי לא באופן מואץ מחד גיסא; וקבע שלטוח

הנראה לעין צה"ל יישאר כפי שהיה, צבא קונוונציונלי שתפקידו להרתיע ולהכריע את האויב מאידך גיסא. למרות שההכרעה נראתה כפשרה, גלילי ואלון חשו שהצליחו לבלום מהלך דוקטרינרי וארגוני שפרס חתר אליו, ושהיה משנה את פני צה"ל לצבא "טכנולוגי". על-פי הפרסומים המוזכרים, הצעותיו הרדיקליות של פרס להניע את צה"ל לכיוון הגרעיני נדחו. בן-גוריון גם הטיל וטו על ביצוע ניסוי גרעיני, כפי שפרס חפץ. יתרה מכך, על-פי גלבו, בן-גוריון החליט להקים חטיבת שריון נוספת. עם זאת, באותו הקיץ, בתגובה למיזם הטילים המצרי, אישר בן-גוריון, כך פורסם, את הצעתו של פרס לפתח מיזם טילים ישראלי שיעשה בצרפת, ואשר לימים יתפתח למעין אי בלתי קונוונציונלי בתוך צה"ל הקונוונציונלי. ואולם הצעותיו הדוקטרינריות והארגוניות של פרס להניע את צה"ל לכיוון של הרתעה גרעינית גלויה נדחו. הנושא הגרעיני נשאר כפי שהיה - אופציה טכנולוגית ליום סגריר.

בשנת 1962 בן-גוריון כבר הבין, אולי בשל התנגדותו החריפה של הנשיא האמריקני ג'ון קנדי לגירעון הישראלי, שהצעותיו של פרס לגירעון ישראלי גלויה הן בלתי ריאליזטיות מבחינה מדינית ופוליטית. ארצות הברית לא תקבל זאת, וישראל תביא על עצמה בידוד מדיני. על-פי משה זק, שהיה באותה תקופה עיתונאי פוליטי בכיר ב"מעריב", כבר אז החל בן-גוריון להשתמש בפורומים סגורים בנוסחה ההצהרתית שישראל לא תהא הראשונה להכניס נשק גרעיני לאזור - כלומר, הוא קיבל את עמדתם של גלילי ואלון נגד הליכה לכיוון של הרתעה גרעינית (כהן, 2000, 305).

בהסתכלות היסטורית, נראה שהאופן שבו ניווט בן-גוריון את הנושא הגרעיני ב-1962 יצר אופן חשיבה שבהמשך עיצב את ה-DNA הישראלי בנושא גם בתקופה שהמיזם החל לעבוד. במובן זה, החלטותיו הראשוניות, ובמיוחד החלטתו ב-1962, עיצבו את מורשת העמימות המאפיינת את אופן המשילות הייחודי של מיזם הגרעין הישראלי עד עצם היום הזה.

עיקרי המורשת הזו, שהיא במידה רבה ה-DNA של המיזם, הם (Cohen 2010b, 66, Worst Kept, 66):

- צה"ל הוא צבא קונוונציונלי ביכולותיו ובדוקטרינה שלו, כל עוד האיום על ישראל הוא קונוונציונלי.
- המיזם הגרעיני ותוצריו נתפסים כיכולת המשמשת כפוליסת ביטוח לאומית ליום סגריר. הם יימצאו בפיקוח ושליטה ישירים של ראש הממשלה, ולא כמערכת נשק צה"לית.
- ישראל תישאר מחויבת לעקרון המדיני שלא תהא הראשונה להציג נשק גרעיני במזרח התיכון.
- התועלת של המיזם הגרעיני היא בעיקרה פוליטית, לא צבאית.
- הנושא הגרעיני דורש מטבעו זהירות מדינית מקסימלית. הוא יופקד בידי שלושה גורמים: המערכות האזרחיות שמטפלות בו, ראש הממשלה כבעל הבית הפוליטי, ומועצת נציבים מקצוענית, אפוליטית בטבעה, שתנחה את ראש הממשלה בטיפולו בנושא.

- משום שהנושא הגרעיני דורש סודיות מסוג מיוחד, שלעתים מחייבת לעקוף עקרונות ומוסדות דמוקרטיים, יש ליצור מוסדות מצומצמים ובלתי פוליטיים לטפל בנושא.
- הסכמה לאומית בנושא זה היא הכרחית.

לקח עוד כעשור - כולל שתי מלחמות - עד שזרעי המורשת נטמעו לתוך תפיסת המשילות והפיקוד והבקרה שישראל התחילה לפתח באיטיות החל משלהי שנות ה-60.

1966: הקמת המנהל המדעי

נקודת הציון המשילוטית הבאה בהתפתחות מיזם הגרעין הישראלי התרחשה ב-1966. שנה קודם לכן התפטר פרס מתפקידו כסגן שר הביטחון, ונתן לאשכול הזדמנות פז להביא אדם משלו לניהול השוטף של המשרד. הנבחר היה צבי דינשטיין, מנהל דומיננטי שהיה מקורב לאשכול מזה שנים, ושעם ניצחונו של אשכול בבחירות 1965 מונה לסגן השר והממונה על ממלכת הסוד הגרעינית. אשכול העניק לדינשטיין מנדט לתקן ולנקות את תחלואי הממלכה, ובמיוחד להופכה מאימפריה מבוזרת המפוצלת לנחלות משנה רבות, ללא הנהגה מרכזית, למיזם שרכיביו השונים יופעלו באופן ריכוזי בניצוחו של מנהל מדעי-טכנולוגי מרכזי אחד. מבצעי הרפורמה היו סגן השר דינשטיין ומועמדו לכס אותה המנהלה, פרופ' דוסטובסקי, מייסד ומפקד חמ"ד ג, שהוזעק לדגל משהייה בארצות-הברית.

עם סמכויות ניהול מורחבות בידיו, ותוך רגישות לאופייה הסודי של העשייה, כונן דוסטובסקי מחדש תחת גג אחד את ממלכת הסוד הגרעינית של ישראל תוך קביעת עקרונות משילות חדשים שיתאימו לעידן שבו המיזם יתחיל לעבוד (כהן 2005, 79). במיוחד היה צורך חיוני לנהל את שני קבלני המשנה המרכזיים - קמ"ג ורפא"ל - שעד אז פעלו בנפרד תחת שני מנהלים דומיננטיים שהיו כפופים ישירות לפרס, עם תיאום חלקי ומינימלי ביניהם (Cohen 2010b, 173-174).

הארגון מחדש של העשייה הגרעינית פירושו היה מסגרת משילוטית מסוג חדש. המבנה התבסס על מסגרת דרשכתית שהייתה בנויה, כמו בעבר, על "כובע כפול": כובע אחד המשרת את הצד הפומבי אך הרזה של התפקיד, שהוא מעין חלון ראווה שיש רק מעט מאחוריו; וכובע שני המשרת את הצד המסווג אך המשמעותי יותר של העשייה, שהוא בלתי נראה לציבור. מאחורי הכובע הכפול עמד "קודקוד" אחד - פרופ' דוסטובסקי, שבכובעו הפומבי היה מנכ"ל הוא"א, ואילו בכובעו המסווג הוא היה ראש המנהל המדעי. מאחר שאשכול עצמו החזיק אז בשני כובעים, ראש ממשלה ושר ביטחון, הוא לא ראה בעיה משילוטית בהסדר שלפיו לדוסטובסקי יהיה מנדט אישי כפול שניתן לו גם מראש הממשלה וגם משר הביטחון שהם אדם אחד - הוא עצמו. הממונה השוטף על דוסטובסקי היה דינשטיין.

הציבור הרחב ידע מעט מאוד. באביב 1966 פרסם ראש הממשלה הודעה פומבית קצרה על ארגונה מחדש של הוא"א, ועל כך שדוסטובסקי מונה למנכ"ל הוא"א בצורתה החדשה, ואילו ראש הממשלה

מוכרז יו"ר הוועדה מתוקף תפקידו (Ex-officio). תפקיד הוועדה, כפי שהוצג בהודעה הפומבית, הוא להיות גוף מייעץ לממשלה "בכל הקשור בקידום המחקר והפיתוח הגרעיני בישראל, בקביעת סדר העדיפויות והמדיניות לטווח ארוך; לעקוב אחר המדיניות הממשלתית ולייצג את ישראל בפני הגופים הבין-לאומיים" (כהן, 2005, 79). התייחסות מכובסת זו הופיעה שנה אחר שנה בשנתוני הממשלה כתיאור שליחות הוא"א.

האתגר המשילותי שעמד בפני דוסטרובסקי ודינשטיין היה כפול: לכונן מערכת משילות שנוגעת לשליטה ובקרה על נכסים רגישים ורבי עוצמה שהחלו להעשות רק אז נגישים לישראל מחד גיסא, ולבנות מערכת משילות שתהיה עקיבה עם מדיניות העמימות ההצהרתית שהחלה ללבוש צורה מאידך גיסא. כינונה מחדש של הוא"א והקמת המנהל המדעי ב-1966 הביאו לעבודת מטה רבה, הראשונה מסוגה, של קביעת עקרונות המשילות של הגוף החדש-ישן, שמנהלו מחזיק בשני כובעים משילותיים זה לצד זה. ניירות המטה שהופקו בנושא ארגון ומשילות עדיין מסווגים, אך מהמעט שידוע עליהם עולה כי ראש הממשלה הוכר שוב כמופקד העליון מטעם הממשלה על כל ענייני הגרעין. בכך הוא"א התווספה למוסד ולשב"כ כארגון הסוד השלישי תחת חסות ראש הממשלה.

נראה שהוחלט, כחלק מאותו הסדר הכובע הכפול, שהמנהל החדש יפעל כיחידת סמך שמתפקדת מתוך משרד הביטחון, דבר שיצר נוחות בירוקרטית-תקציבית: בעוד שתקציבה הדל יחסית של הוא"א כמסגרת על רגולטיבית גלויה הופיע באופן פומבי בספר התקציב תחת משרד ראש הממשלה, הרי שהוצאות המנהלת המסווגת (שרובן תקציב קמ"ג) היו קבורות כנראה בצד החסוי של תקציב משרד הביטחון. היה גם נוח שמשרד הביטחון יספק שירותי לוגיסטיקה וביטחון למנהלה החדשה, שהייתה קטנה יחסית מבחינת מספר עובדיה (Cohen 2010b, 95).

הסכם המשילות שנחתם עלידי אשכול ב-1966 לא חזה את הבעייתיות בשליטה על הגרעין, כאשר תפקידי ראש הממשלה ושר הביטחון אינם מופקדים בידי אותו האדם. הבעיה, שנראתה תאורטית ב-1966, הפכה למציאות ערב מלחמת ששת הימים.

משבר 1967 ויצירת "הקונסטיטוציה"

ב-2 ביוני 1967 השתנו הדברים באופן דרמטי, כאשר ראש הממשלה לוי אשכול נאלץ לוותר על כובעו כשר הביטחון ולמנות את משה דיין כמחליפו. להפרדת תפקידי ראש הממשלה ושר הביטחון היו תוצאות מיידיות: בתוך שעות פטר שר הביטחון הטרי את דינשטיין מתפקידו כסגנו, מינה את הרמטכ"ל לשעבר צבי צור (צרה) לעוזר השר, והעניק לו את כל סמכויותיו של דינשטיין, כולל סמכויותיו בנושא הגרעין (Cohen, 2010b, 174-175).

הכול התרחש לא רק בעיצומו של משבר ביטחוני ופוליטי כפול שלא היה כמוהו מאז 1948, אלא גם ברגע קריטי בהיסטוריה הגרעינית של מדינת ישראל. כפי שפירטתי בפרסומים אחרים, בדיוק באותם ימים ביצעה ישראל פעילות חירום שהפכה אותה בן לילה למדינה בעלת כושר גרעיני. על-פי אותם הפרסומים, ישראל אלתרה הכנת התקן פיצוץ גרעיני או שניים. לפי עדויות אותנטיות שרק לאחרונה פורסמו, המצב החדש יצר אתגר קונקרטי לשאלת המשילות והפוט"ש על יכולות גרעיניות, בעיות שישראל לא הכירה קודם (Cohen 2017, 12-16; Cohen 2019).

בתגובה למצב חדש זה, ולבקשת ראש הממשלה אשכול, חיברו גלילי וידין מסמך קצר בן שתי פסקאות שתייחם את גבולות הסמכויות והאחריות שבין תפקידי ראש הממשלה ושר הביטחון. הפסקה הראשונה עסקה בתייחום הסמכויות בין שר הביטחון וראש הממשלה ביחס לפעולות צבאיות, וככל הידוע פסקה זו קבעה ששר הביטחון לא יכול להורות על שימוש בנשק בלתי קונוונציונלי ללא אישור ראש הממשלה. הפסקה השנייה קבעה אילו נושאי תפקידים במערכת הביטחון יוכל ראש הממשלה להזמין ישירות אליו לקבלת מידע, בידיעת שר הביטחון.

למרות שעל-פי הידוע המסמך הקצר לא הזכיר מפורשות נשק גרעיני, השתמע ממנו במפורש מעמדו העליון של ראש הממשלה כסמכות העליונה לאשר שימוש כזה (Cohen, 2010b, 95-96, 175). המסמך לא התייחס לסמכויות השליטה הביצועיות שעברו מדינשטיין לצור והיה ברור שהוא חלקי, קצר טווח ומיועד להתמודד עם מצב החירום.

לאחר המלחמה התברר שמסמך ידן-גלילי אינו מספק, ויש בו יותר מדי חורים ואי בהירות. לבקשת אשכול בשנתו האחרונה כראש ממשלה, החל גלילי לעבוד בשיתוף פעולה עם המזכירים הצבאיים של ראש הממשלה ושר הביטחון על הכנת מסמך משילותי מפורט יותר, שיגדיר ויפרט את יחסי העבודה וחלוקת הסמכויות בין השניים. נראה שעבודת המטה הזאת הושלמה זמן מה לאחר שגולדה מאיר התמנתה לראשות הממשלה, בצורה של מסמך שזכה לכינוי "קונסטיטוציה". המסמך היה מפורט והגדיר במדויק את יחסי המשילות בין שני המשרדים: סוג הפעולות ששר הביטחון רשאי לאשר לבדו; סוגי הפעולות שדורשות אישור ראש הממשלה; וסוגי הפעולות שדורשים אישור הממשלה או ועדת השרים לענייני ביטחון. בסופו של התהליך החליפו ראש הממשלה ושר הביטחון מכתבים חתומים, שהכילו בתוכם את הבנות "הקונסטיטוציה" (Cohen 2010b, 96).

ככל הידוע מרכיב אחד של ההסדר עסק בחלוקת הסמכויות והאחריות הנוגעים לארגון ותוצריו, תוך הכרת מעמדו העליון של ראש הממשלה בנושאי גרעין. פרטי אותו מסמך נותרו חסויים, אך ההיגיון מחייב שיש בהם אפיון של נוהלי "המפתח הכפול" על-פיו רק בהסכמה הדדית של השניים ניתן להביא להפעלת נכסים גרעיניים. ככל הנראה הייתה זו הפעם הראשונה שמדינת ישראל הפיקה מסמך משילות, שהתייחס במישרין לשאלת הסמכות ונוהל ההפעלה של נכסים גרעיניים (Cohen 2010b, 97).

העמימות כעסקה בילטרלית

למלחמת ששת הימים הייתה השפעה רבה על האופן שבו התפתחה תוכנית הגרעין הישראלית. ראשית, כפי שצוין קודם, ערב המלחמה ישראל נתפסה כמי שחצתה את סף הגרעין כאשר אלתרה התקן פיצוץ גרעיני למקרה הגרוע מכל. כפי שנטען, זה קרה לא משום שראש הממשלה החליט באופן מושכל שיש לעשות זאת, אלא משום שנוצר מומנטום בלתי ניתן לעצירה בדרגים המקצועיים לפיו יש להכין לראש הממשלה אופציה למקרה קיצוני. התוצאה הייתה יצירת עובדות בלתי הפיכות בשטח.

שנית, כניסתו של דיין לכס שר הביטחון ומינויו של צור כממונה על הגרעין מטעמו, יצרו מציאות פרסונלית חדשה. אשכול, שמצב בריאותו הידרדר, כבר לא החזיק בשליטה מלאה על המנהל. על-פי העיתונאי תום שגב, יש עדויות שבאמצע או בשלהי 1968 נוכח אשכול שללא הנחייתו המפורשת נוצרה בשטח מציאות אסטרטגית חדשה (שגב, 2005, 580). אשכול לא היה מוכן להביא את הנושא להכרעה פוליטית, ונמנע גם מהחלטה פורמלית בדרג ראש הממשלה או הממשלה כולה. בהעדר החלטות פוליטיות נוצרו עובדות אסטרטגיות במסווה של עובדות מנהליות ללא אישור ראש הממשלה. כך, במעין ברירת מחדל, בלי שתתקבל החלטה פוליטית, הפכה ישראל למדינת הגרעין השישית בעולם - ללא ניסוי או הצהרה.

בהעדר נוהלי משילות ברורים, בהיעדר חוק, במצב של טאבו ומיאון לדון בנושא, יצר המומנטום מהשטח החלטות ומציאות, גם אם לא נעשו באופן מפורש. ישראל הגיעה להבנתי ליכולת גרעינית מלאה לא משום שהחליטה מפורשות לעשות זאת, אלא משום שאף אחד לא רצה או לא היה יכול לכפות את קיומו של דיון פוליטי על כך בממשלה. כך או כך, ישראל הייתה בדרכה להיעשות מדינה גרעינית מסוג אחר.

המשא ומתן בין ישראל וארצות-הברית על מכירת מטוסי הפנטום בנובמבר 1968 (כחלק מדוקטרינת "יתרון צבאי איכותי" - QME - שהבטיחה את עליונות ישראל על שכנותיה) המחיש זאת. היה זה הניסיון האמריקני האחרון ללחוץ על ישראל לוותרים בנושא הגרעין, אבל ישראל סירבה לוותר ואפילו סירבה להיכנס לנבכי הנושא. השגריר יצחק רבין, הנציג הישראלי במו"מ, חזר על ההצהרה המסורתית ולפיה ישראל לא תהא הראשונה "להציג" נשק גרעיני באזור. כאשר הנציג האמריקני למו"מ, פאול ורנקי, לחץ להבהיר למה ישראל מחויבת באופן אופרטיבי, ענה רבין שלדידו משמעות המחויבות הישראלית היא כפולה: לא לבצע ניסוי גרעיני, ולא להכריז פומבית בעלות על נשק גרעיני. כל עוד ישראל לא עושה אחד משניים אלה היא לא "הציגה" נשק גרעיני. לוורנקי הייתה הגדרה אחרת: אם למדינה יש כבר את כל רכיבי הנשק, גם אם אינם מורכבים, הרי יש לה כבר נשק גרעיני. בסופו של דבר עסקת הפנטומים נחתמה ללא ויתור ישראלי בנושא הגרעין.

שלושה עשורים לאחר מכן הודה ורנקי בפני כותב המאמר, שבאותו רגע במשא ומתן ירד לו האסימון והוא הבין שארצות הברית איחרה את המועד לעצור את הגרעין הישראלי. הוא השתכנע משיחותיו עם רבין של ישראל יש כבר את הנשק, לפחות על-פי הגדרתו שלו. הקרב למנוע ישראל גרעינית נכשל.

ב־26 בפברואר 1969 נפטר לוי אשכול, וכמה שבועות מאוחר יותר התמנתה גולדה מאיר לראש ממשלה. בערך באותו הזמן צברו זרועות המודיעין האמריקני עדויות נסיבתיות נוספות שחיזקו את הערכתם שישראל ממשיכה לחצות, בעמימות אך בהתמדה, את המפתן הגרעיני. ממשלו של הנשיא ריצ'רד ניקסון היה צריך לגבש את עמדתו בנושא, והיועץ לביטחון לאומי, הנרי קיסינג'ר, הקים קבוצת עבודה רב־זרועית שתמליץ לנשיא על מדיניות. בסופו של יום הושארה ההכרעה בידי הנשיא, שהמתין לפגישתו עם ראש הממשלה החדשה.

הפגישה נערכה בבית הלבן ב־26 בספטמבר 1969, בנוכחות שני המנהיגים בלבד, ללא עוזרים, ועסקה כנראה כולה בנושא הרגיש מכל - הנושא הגרעיני. נראה שלאחר השיחה רשמו שני הצדדים לעצמם תזכיר בדבר מה שהוסכם בה, אך נראה שבזמן אמת דבר לא נחתם בכתב ביניהם. מקובל לחשוב שמאיר אישרה לניקסון שיש לישראל נשק גרעיני, אך ישראל תהא זהירה ותשמור את מה שיש לה בלתי נראה: לא יהיה ניסוי ולא תהיה הכרזת בעלות. ניקסון שמע, קרוב לוודאי שלא היה מופתע, והסכים להוריד את הנושא מיחסי שתי המדינות. הביקורים המביכים של מדענים אמריקניים בדימונה בוטלו. לאחר כמעט עשור של מחלוקות נוצרה מערכת סודית של הבנות בילטרליות, שבבסיסן עמדה אינראות היכולת. המשמעות המעשית של הסכמת ניקסון הייתה שאמריקה נותנת הכשר למדיניות העמימות הישראלית, ובפועל הופכת לשותף סוד. במובן זה העמימות אינה רק פטנט ישראלי, אלא עסקה בילטרלית עם ארצות הברית.⁹

פריאר: עמימות, משילות ופריסה

להבנות מאיר-ניקסון הייתה השפעה רבת משקל וארוכת טווח על אופני המשילות בנושאים הגרעיניים שישראל פיתחה החל בשנות ה־70. פירוש ההכשר המדיני שהעניק ניקסון לעמימות היה שלישאלי ניתנה החירות לעצב, על-פי הבנתה, את אופני המשילות שלה ביחס לנכסיה הגרעיניים. האתגר הישראלי

⁹ החלק התמציתי הזה מבוסס על מחקרי המפורטים בנושא. ראו: "Cohen, *The Worst Kept Secret*, Chapter 1; Avner Cohen and William Burr, "Israel crosses the Threshold Bulletin of Atomic Scientists, Vol. 62 (2006), No. 3, Pages 23-30, Published online: 15 Sep 2015, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00963402.2006.11460984>; Avner Cohen and William Burr, "Israel Crosses the Threshold I," National Security Archive, Electronic Briefing Book 189, posted April 28, 2006 <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB189/>; Avner Cohen and William Burr, "Israel Crosses the Threshold II: The Nixon Administration Debates the Emergence of the Israeli Nuclear Program," National Security Archive, Electronic Briefing Book 485, posted September 12, 2014, [/https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb485](https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb485)

היה לתרגם את ההבנות המדיניות המעורפלות והבסיסיות שהוסכמו בין המנהיגים, לפרמטרים ולעקרונות פעולה שינחו את האופן על־פיו ישראל תנהל את ענייניה הגרעיניים מבית ומחוץ.

זמן מה לאחר הפגישה מינתה מאיר את שלהבת פריאר לכובע הכפול של מנכ"ל הוא"א וראש המנהל המדעי. פריאר נבחר כאדם שיממש את הבנות העמימות למציאות בשטח, ונחשב למנכ"ל הוא"א שהקדיש את מרצו יותר מאחרים למשילות. היה ברור לו שעקרונות המשילות של ממלכת הגרעין הישראלית חייבים להיות כפופים לתנאי העסקה עם ארצות־הברית, ולכן מדיניות העמימות והמחויבות לאי־נראות ולסודיות תהפוך למצב של קבע ולא לשלב ביניים. על פריאר וצוותו במנהל הוטל לתרגם את תפיסת העמימות ברמה המדינית לעקרונות פעולה מעשיים, בצורת כללי "עשה ואל תעשה", שעל־פיהם תתנהל ישראל בתחום (כהן 2005, 83).

נראה שדווקא האמביוולנטיות של מדיניות העמימות תאמה את אופיו של פריאר. היא חייבה איזון חכם בין שני עקרונות פעולה שמצויים לכאורה במתח זה עם זה: נחישות טכנולוגית מחד גיסא וזהירות ואחריות פוליטית מאידך גיסא. פריאר הבין והעריך את התועלת המדינית של עסקת העמימות, אך גם היה מודע לפגמיה המשילותיים והדמוקרטיים. הוא הבין שאם העמימות תיהפך למצב קבע, משמעה הוא שמערכת הגרעין הישראלית תמשיך לתפקד כמדינה בתוך מדינה, ושמקור משילותה הוא החלטות ממשלה סודיות ולא חוק שנחקק בהליך פרלמנטרי פומבי.

פריאר, כפי שסיפר בזמנו לכותב המאמר, היה מוטרד מן המתח בין גרעין לדמוקרטיה, ובמיוחד מהעובדה שמשילות ממלכת הגרעין אינה מעוגנת בחוק. הוא ניסה ליצור רפורמות משילות יצירתיות מבפנים כדי לפצות על החוסר הדמוקרטי. למשל הוא ניסה לייצר מעין חגורות ביקורת פנימיות, בצורת ועדות מקצועיות בלתי תלויות שמאוישות בידי שותפי סוד לשעבר. אלה ישמשו מעין חבר נאמנים המספק בקרות ואיזונים, כדי לפצות על היעדר מכניזמים של בקורת ובקרה חיצוניים. עד יומו האחרון התגאה פריאר בכך שחלק משמעותי מעבודתו כראש המערכת היה לנסות לעצב דפוסי משילות שיצמצמו את המתח המבני שבין עמימות לדמוקרטיה.

במקביל, איש פריאר שורה של ועדות מקצועיות שהיו כפופות לוועדת היגוי עליונה בראשות הרמטכ"ל לשעבר, צבי צור. תפקידן היה, בין השאר, לעצב וליישם דפוסי פריסה, ולפתח מערכת של שליטה ובקרה על הנכסים הגרעיניים שיהלמו את הבנות העמימות.¹⁰ ניתן להניח שתחת שרביטם של פריאר וצור, המחויבות המדינית של ישראל ל"אִיהֶצְגָה" תורגמה, כנראה, מבחינת הפריסה להפרדה כפולה - גיאוגרפית וארגונית - בין הנכסים הגרעיניים (ליבות) שיישארו תחת משמורת אזרחית (המנהל) ובין נכסים אסטרטגיים אחרים (מערכות נשיאה ושיגור) שהם תחת משמורת צבאית (Cohen 2010b, 97). במובן זה, אי־נראות המערך הגרעיני מובטחת על־ידי שימור הנכסים הגרעיניים, בנפרד מהפלטרמות

¹⁰ צבי צור (צרה) התייחס לתפקידו המרכזי בטיפול בנושא הגרעיני לאחר מלחמת ששת הימים, בריאיון היסטורי שהעניק למרכז יצחק רבין. ראה: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/134926>

והנכסים הצבאיים הבלתי גרעיניים שתומכים בהם. תצורת הפריסה שיקפה את התפיסה שמחויבות לאי-הצגה פירושה שמירת הנכסים הגרעיניים במצב "לא מורכב".

תחת פיקוחה של ועדת ההיגוי העליונה בראשותו של צור וועדות דומות בהמשך השנים, פיתחה ישראל ושכללה דפוסים ייחודיים של ניהול, שליטה ובקרה שעל-פיהם מיקמה עצמה כמדינת גרעינית מסוג מיוחד. מכאן ניתן להסיק שאופן הניהול הזהיר שפיתחה ישראל עלה בקנה אחד עם עקרון אי-הצגה, שכן השאיר תמיד את הנכסים הגרעיניים במרחק מסוים - במונחי זמן ומרחב - ממצב של מערכות נשק מוכנות לשימוש. ניתן לכאורה לטעון שמצב ייחודי שכזה הוא מצב שבו אין למדינה בכל רגע נתון כלי נשק גרעיניים במובן הפשטני והמילולי של המילה.

מלחמת יום הכיפורים

לפי פרסומים שונים במלחמת יום הכיפורים עבר המערך הגרעיני, בפעם השנייה בתולדותיו, למצב של כוננות מלחמה (Colby et al, 2013). הפעם המעבר למלחמה היה מיידי ובהפתעה מוחלטת. פריאר סיפר שכאשר קיבל את ההודעה מצור, ב־6 באוקטובר 1973 בשעה 5:00 בבוקר שלקראת הערב צפויה מלחמה, ההוראה הראשונה שהעביר לאנשיו היה שמעתה ואילך לא ייצא שום נייר משרדי המנהל ללא אישורו האישי (כהן 2005, 84). נראה שהסיבה לדממת התקשורת שהכריז ברורה: ב־1973 כבר היו לישראל נכסים גרעיניים.

לא זה המקום לברר מה קרה או לא קרה בנושא הגרעיני במלחמה, אבל יש מקום לשתי הערות על שאלת משילותו של הגרעין באותה מלחמה. ראשית, כפי שהצעתי קודם, קיר ההפרדה המשילותי בין נכסים גרעיניים לצבאיים תרם לכך שהגרעין נותר ממד בלתי נראה בשוליה החשוכים של הבמה. הדבר המפתיע ביחס לנושא הגרעיני באותה מלחמה, שביומה השני דיבר שר הביטחון ד"ר על "חורבן הבית השלישי", הוא עד כמה מעט ידוע לנו על הנושא. הסיבה לכך לדעתי היא לא (רק) מגבלות הצנזורה, אלא גם מכיוון שהנושא הגרעיני באמת לא הוזכר בשיחות שהתנהלו במצפ"ה (מוצב הפיקוד העליון, מה שקרוי "הבור").¹¹ במילים אחרות, הנושא הגרעיני היה מחוץ לתחום עבור רוב בכירי צה"ל, והבודדים שהיו שותפי סוד הקפידו לא להעלות את הנושא בפורומים שאינם של שותפי סוד.¹²

¹¹ לפירוט השיחות ראו: תמלול הקלטות מחדר הרמטכ"ל בבור (הקלטות חדר הרמטכ"ל), ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, 383/1975/403.

¹² ייתכן שהסיבה היא גם עצם מצב המערכה. פרט לדין ביום השני, אף אחד (כולל גולדה) לא חשב שהגענו למצב בו נדרשת פעולה או החלטה מיידי. ב־7 באוקטובר בערב כבר היה ברור שאין סכנה של פריצה מצרית בסיני ואז גם הצטברו מספיק כוחות בגולן. יש רגעים בודדים שיש להם ביטוי בפרוטוקול 7 באוקטובר, של הלך רוח של סכנה קיומית ("הם הריחו דם") אבל לא מיידי. גם הפתרונות של ד"ר באותו דיון (גיוס בני 17, גיוס חו"ל וכד') מראים שהוא לא ראה סכנה מיידי ברורה ולכן גם לא נדרשה פעולה מיידי. לפרוטוקול הדיון ראו: "דיון אצל ראש הממשלה ב-7.10.73 שעה 14:50" (נרשם ע"י אלי מזרחי), ארכיון המדינה, ISA-PMO-WarCabinet-001fmzv.

אין להבין מכך שהנושא לא היה קיים בכלל - הוא היה קיים - אך כמעט ולא בפורומים צבאיים. נראה שהדיונים (המעטים) שהיו בנושא התרחשו כמעט כולם בפורומים לא צה"ליים, וכנראה שרק לעיתים בודדות בהתייעצות שרים שותפי סוד אצל גולדה. הדבר קיבל אישוש בעדותו של ארנן עזריהו (סיני) שפורסמה ב־2013, על האופן שבו העלה דיין בצהרי 7 באוקטובר את הצעתו אצל גולדה לקצר את לוח הזמנים להכנות לאפשרות של הדגמה גרעינית: הוא עשה זאת בסיום הדיון, כשלא נרשמה סטנוגרמה, וכאשר אנשי הצבא, למעט המזכיר הצבאי של ראש הממשלה, כבר עזבו את החדר.¹³ בהנחה שפרסום זה נכון, המסקנה היא שהחומה שנוצרה על־מנת להפריד בין הצבאי לגרעיני, לא הייתה רק פיזיקלית וארגונית, אלא גם אפיסטמולוגית. חומת ההפרדה הזאת הייתה קריטית כדי שהטיפול בנושא הגרעיני יהיה מוגבל וכמעט לא צה"לי. בסופו של יום התברר שהשינויים בשדה הקרב הפכו אותו לבלתי רלוונטי. ההערה השנייה נוגעת לסמכותה ואחריותה של ראש הממשלה, גולדה מאיר, כבעלת הבית הבלעדית של הנכסים הגרעיניים. גם כאן, העדות של עזריהו על אותו הרגע שבו העלה דיין את הנושא במשרדה רק ממחישה את הנקודה הזאת. כל שינוי בסטטוס של הנכסים הגרעיניים דרש את אישור ראש הממשלה, ודיין הכיר בסמכותה המוחלטת בנושא זה.

משילות ועמימות: העשורים האחרונים

מאז 1966, כך ניתן להבין, מסמכי היסוד המסווגים בדבר המשילות בנושאים הגרעיניים שנדונו כאן עודכנו והורחבו מספר פעמים, וכל עדכון היה מגובה בדרך כלל בהחלטות ממשלה או ועדות שרים.

בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה ב־1991, כך פורסם, נערכו שינויים משילותיים־ארגוניים שנגעו לאופי השליטה של מערכת הביטחון בנכסים האסטרטגיים. כחלק מלקחי המלחמה הגיעו כנראה שר הביטחון משה ארנס ומנכ"ל המשרד דוד עברי באוגוסט 1991, למסקנה שההפרדה בין הנכסים האסטרטגיים האזרחיים לנכסים הצבאיים היא קשיחה מדי ויש להקים במערכת הביטחון מנהל סוד משלו שייתן גיבוי למעמדו של שר הביטחון בהפעלת הנכסים הללו. האגף הוקם תחת השם האגף לאמצעים מיוחדים, והעומד בראשו כונה "עוזר שר הביטחון לאמצעים מיוחדים". במעט שפורסם על משימתו של האגף החדש צוין שהקמתו היא מענה לצרכים ובעיות, שקיומם הובחן כתוצאה מלקחי מלחמת המפרץ (כהן 2005, 88).

כמה שנים לאחר מכן חשף שר הביטחון דאז, משה ארנס, שבינו ובין הרמטכ"ל הטרי, רא"ל אהוד ברק, התחולל קרב איתנים על כפיפותו של האגף החדש. ברק, על־פי ארנס, איים להתפטר באם האגף החדש לא יהיה ממוקם בצה"ל בכפיפות ישירה אליו. ארנס סירב בתוקף וטען (כנראה בחוסר דיוק) שבשום

¹³ ראה את עדותו של ארנן עזריהו (סיני) Avner Cohen, "Interview with Arnan 'Sini' Azaryahu," The Avner Cohen Collection, The Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/arnan-sini-azaryahu>

מקום בעולם מסגרות (אסטרטגיות) כאלה אינן כפופות לדרג הצבאי אלא לאזרחי. הפשרה שהושגה הייתה שהאגף יהיה משותף לצה"ל ולמשרד הביטחון. ראש האגף הראשון היה אלוף עמוס לפידות, מפקד חיל האוויר לשעבר.

החל בשלהי שנות ה-90 קלט חיל הים חמש צוללות מתקדמות שיוצרו על-פי מפרט ישראלי בגרמניה בשני דגמים: שלוש צוללות מדגם "דולפין" ו-2 צוללות מדגם "דולפין AIP". צוללת שיטית תתווסף רק ב-2022, ותהיה הראשונה מסדרת "דקר". הצוללות הללו נבנו לבצע מכלול של משימות, כולל היותן פלטפורמות אסטרטגיות שנותנות לישראל, על-פי פרסומים בעולם, יכולת "מכה שנייה" בצורה של טילי שיוט ישראליים מדגם "פופאיי" בעלי יכולת נשיאת ראשי חץ גרעיניים. ראוי להזכיר בהקשר זה שראש הממשלה בנימין נתניהו אמר ש: "הצוללות מבטיחות את הקיום של מדינת ישראל, לא פחות מזה".¹⁴

אם לישראל אכן יכולת "מכה שנייה", ניתן להניח שהפיכתו של חיל הים לשחקן אסטרטגי מהמעלה הראשונה חייבה את שיתופו בנושאי ארכיטקטורת משילות של נכסי המכה השנייה. שינויים אלה הציבו בהכרח אתגרים משילותיים מבחינת פיתוח תפיסות פריסה ושו"ב, שיתאימו לזרוע הים ויהלמו את תפיסת העמימות הגרעינית כמדיניות. פרטי הנושא מסווגים, אך סביר להניח שברמת תפיסת העל עקרון ההפרדה המשילותית בין פלטפורמות צה"ליות ונכסים אסטרטגיים שאינם צה"ליים נשאר תקף גם לאחר שהצוללות נוספו כפלטפורמות נשיאה.

תקופת כהונתו של תא"ל (מיל') פרופ' שאול חורב כמנכ"ל הוא"א (2007-2015) היא הפעם האחרונה שבה ידוע על כך שבוצעו רפורמות משילות מרחיקות לכת בממלכת הסוד הגרעינית. נראה שמלבד ראש הממשלה והמל"ל (המועצה לביטחון לאומי) גם משרד היועץ המשפטי לממשלה (ככל הנראה מני מזוז ויהודה ויינשטיין) היו מעורבים ברפורמת המשילות שהוביל חורב באישור הממשלה. מן המעט שפורסם ניתן להבין שהסדר "הכובע הכפול" שונה, וכתוצאה מכך הגוף שהיה קרוי "המנהל המדעי" בוטל וסמכויותיו הועברו בחלקן לוא"א תחת אחריותו וסמכותו המוחלטת של ראש הממשלה, ובחלקן לאגף לאמצעים מיוחדים במשרד הביטחון שכפוף לשר הביטחון ולרמטכ"ל.

דבר קיומה של רפורמה משילותית במבנה הוא"א הוזכר באתר הוועדה בפברואר 2011, וכל שנאמר בו הוא ש: "עודכן מבנה הוועדה לאנרגיה אטומית, אושררה אחריותו של ראש הממשלה בנושא הגרעין, לרבות היותו הממונה הישיר על הוועדה לאנרגיה אטומית, עודכנו תפקידי הוועדה והוסדרו הממשקים בין הוועדה ובין משרדי ממשלה אחרים".¹⁵ על-פי ההבנה, למרות שהמנהל המדעי כמנהלה במשרד

¹⁴ נתניהו אמר זאת בראיון בריאיון שהעניק לערוץ 20 שצוטט ב"הארץ" ב-13 ביולי 2017. <https://www.haaretz.co.il/news/politi/1.4257061>

¹⁵ ההתייחסות לשינויים הופיע בזמנו באתר הרשמי של הוועדה לאנרגיה אטומית. בינתיים אותו אתר לא קיים יותר, והאתר הנוכחי הוא דל שבדלים ומכיל בקושי עמוד אחד בלבד. https://www.gov.il/he/departments/Units/atomic_energy_committee

הביטחון בוטל, וכך גם הסדר הכובע הכפול, לא התבטל ההסדר הדרשכבתי שבנוי על מעורבות של ראש הממשלה ושל שר הביטחון (או אדם אחר) במשילות על מערכות של אמצעים מיוחדים אסטרטגיים.

למרות שרק מעט ידוע על אודות ארכיטקטורת השליטה והבקרה שיצרה ישראל, ובפרט בשאלה העולה מכך בנוגע להפעלה, נראה שיש הבדל קונספטואלי חשוב ביחס לסמכות ראש הממשלה בשאלת המשילות ושאלת ההפעלה. בתפיסת המשילות הישראלית ראש הממשלה הוא הסמכות העליונה והיחידה בכל החלטות בנושא הגרעין. הוא "א"א כפופה לו ישירות באופן דומה לכפיפות הבלעדית של שני ארגוני המודיעין האזרחיים, המוסד והשב"כ. בתור בעל הסמכות ראש הממשלה ממנה את כל בעלי התפקידים הבכירים ביותר בוא"א, ובראשם המנכ"ל. ניתן להניח שבתור בעל הבית הבלעדי יש לראש הממשלה זכות הכרעה לא רק בכל הקשור לנכסים הגרעיניים, אלא גם ביחס לנכסים צבאיים שאולי תומכים בהם. נקודה זו בלטה בהקשר של הפרשה הידועה בשנים האחרונות כ"פרשת הצוללות": אפילו מבקריו החריפים ביותר של בנימין נתניהו ביחס להחלטותיו בנושא, לא הכחישו שלראש הממשלה יש עמדת החלטה ייחודית ועליונה בתחום, שכן הוא אחראי בלעדי לנכסים האסטרטגיים.

עם זאת, גם אם מקבלים את הפרסומים בנושא כנכונים, דומה שמעמדו הייחודי והעליון של ראש הממשלה בתחום אינו הופך את יכולותיו לבלתי מוגבלות. טענתי היא שהחל משלהי שנות ה-60 פיתחה ישראל תפיסת הפעלה על-פיה לשום אדם יחיד לא תהא היכולת להפעיל לבד נכסים גרעיניים. זו תפיסת הפעלה שונה באופן רדיקלי מתפיסת ההפעלה הנשיאותית האמריקנית שמשאירה רק בידי אדם אחד, נשיא ארצות-הברית, את הסמכות להפעיל נשק כזה. ישראל אימצה תפיסה שכנראה דומה קונספטואלית לשיטה הבריטית והרוסית, שיטת "המפתח הכפול".¹⁶

מי שהציג את התפיסה בצורה הברורה ביותר היה ראש הממשלה ושר הביטחון לשעבר, אהוד ברק בריאיון לפודקאסט שהתפרסם באתר האינטרנט של "הארץ" במרס 2019. בריאיון הוא רמז-חשף את האופן הייחודי לישראל מבחינת שאלת שליטה והפעלה של "מערכות אסטרטגיות". בין השאר הוא אמר בהתייחס ל"פרשת הצוללות" בכלל וספציפית ביחס להסכמת ראש הממשלה למכירת צוללות גרמניות למצרים ללא ידיעת שר הביטחון:

בעניינים האסטרטגיים האלה לראש הממשלה יש מעמד מיוחד [...] אבל הכלל שהתקבע לאורך עשרות שנים ובאין-סוף נהלים כתובים הוא שכל החלטה בתחומים האלה, שאני אקרא להם לצורך העניין אסטרטגיים, מתקבלת על-ידי שני אנשים. שני אנשים. את האחרים אפשר לשתף [...] שום החלטה משמעותית לאורך עשרות שנים לא מתקבלת על-ידי בן אדם אחד.

ההתייחסות לרפורמה שבוצעה בוא"א מופיעה בערך של הועדה בויקיפדיה, ומשם גם לקוח הציטוט המוזכר.
https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%94%D7%95%D7%95%D7%A2%D7%93%D7%94_%D7%9C%D7%90%D7%A0%D7%A8%D7%92%D7%99%D7%94_%D7%90%D7%98%D7%95%D7%9E%D7%99%D7%AA
 Alex Wellerstein, "NC3 DECISION MAKING: INDIVIDUAL VERSUS GROUP PROCESS," NAPSNet¹⁶ Special Reports, AUGUST 8, 2019, <https://nautilus.org/napsnet/napsnet-special-reports/nc3-decision-making-individual-versus-group-process/>

לדוגמה, כאשר יצחק רבין נרצח שמעון פרס נהפך באותו לילה לראש הממשלה ושר הביטחון. ברגע שהוא החליט לפני הצהריים למחרת שהוא משאיר אצלו את תיק הביטחון הוא פנה ליועץ המשפטי לממשלה ועל המקום הם עשו סריקה וראו שבין שרי הממשלה רק אני, שמוניתי באותו יום לשר החוץ, מכיר ומבין את המערכות האלו ויודע מה קרה שם ואיך נראות המערכות האסטרטגיות של ישראל, אז על המקום הודיעו לי שאני מתמנה באופן רשמי להיות הבן אדם השני. שמעון פרס מאותו הרגע לא יכול לקבל שום החלטה בנושאים האסטרטגיים האלה בלי שהוא עושה את זה בתיאום ובהיוועצות איתי. ואני זוכר שכשאני התמניתי לתפקיד ראש הממשלה ולקחתי על עצמי את תפקיד שר הביטחון, על המקום ישבתי עם היועץ המשפטי ומינינו את דוד לוי להיות האדם השני. רבין עשה את אותו הדבר. מינה את פרס. אין דבר כזה.¹⁷

מדברים אלה עולה שעלפי נוהלי המשילות הישראליים, החלטות בתחום המערכות האסטרטגיות יכולות להתקבל על ידי ראש הממשלה ובתנאי שהתייעץ על כך ותיאם זאת עם האדם השני, בדרך כלל שר הביטחון. מדברי ברק משתמע שבמצב בו את תפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון ממלא אדם אחד, הנוהל הוא שהאדם השני יהיה שר החוץ. במובן זה, מדברי ברק ניתן להבין שישראל אימצה מעשית את שיטת "המפתח הכפול" גם בנושאים גרעיניים.

אפילוג: העתירה לבג"ץ בנושא חוק הוא"א

בקיץ 2016 פנתה לבג"ץ קבוצת אזרחים ישראלים (גילוי נאות: כותב שורות אלה היה אחד מבין העותרים, והשתתף בכתיבת העתירה שאותה הגיש עו"ד איתי מק). בעתירה להסדיר באמצעות חקיקה את מעמדה המשילותי של הוא"א. העתירה ביקשה שבג"ץ יכיר בכך שהסדר המשילות הנוכחי של הוא"א שלא באמצעות חקיקה ראשית הוא בלתי נורמטיבי, חריגי ועומד נגד העיקרון הדמוקרטי של שלטון החוק. העתירה ביקשה שבג"ץ יחייב את הממשלה להסדיר בחקיקה ראשונית את פעילותה של הוא"א.

טיעון העתירה התבסס על טיעוניו של חוקר הדמוקרטיה האמריקני רוברט דאהל, כפי שפותחו בהרצאותיו על המתח שבין נשק גרעיני ודמוקרטיה מ-1984: משום שקיומה ושליחותה של הוא"א אינן מעוגנות בחקיקה ראשית, הרי שענייני משילות הרי גורל בנושא הגרעין, כלומר, כפיפות, קבלת החלטות, בקרה, פיקוח וכמובן הפעלה, חומקים באופן שיטתי ובמשך זמן מהליכי בקרות ופיקוח נורמטיביים, הליכים שהם בנשמת אפה של הדמוקרטיה.

העתירה הייתה תקדימית מכמה סיבות. ראשית, נושאה היה בחינת עקרונות המשילות של הארגון הסודי ביותר מבין שלושת ארגוני הסוד הפועלים בישראל תחת שליטתו הבלעדית של ראש הממשלה,

¹⁷ ליאור קודנר, פודקאסט עם אהוד ברק, הארץ, 26.3.2019. <https://www.haaretz.co.il/digital/podcast/.premium-1.7059848>

שמעמדו מחוץ לספר החוקים מעולם לא הובא לבחינה משפטית של בג"ץ. שנית, הסעד המשפטי שביקשה העתירה היה תקדימי וקיצוני. העתירה העלתה, במישרין ובעקיפין, סוגיות שמעולם לא הובאו לבחינת בג"ץ: האם חריגות משילות כזאת נכונה לישראל של המאה ה-21? כיצד אנומליה כזו מתיישבת עם ערכי שלטון החוק? האם בג"ץ בכלל מוכן להיכנס לנבכי נושא שמעולם לא נדרש ולא ההין לטפל בו? לא רק ששאלות כאלה, ודומות להן, מעולם לא נידונו בישראל בפומבי, אלא שדומה שהן גם לא נדונו ברצינות אפילו בפורומים המסווגים של הכנסת.

המדינה ביקשה שבג"ץ ידחה את העתירה על הסף, ללא דיון. ראשית משום שאין לבג"ץ סמכות להורות לראש הממשלה לחוקק חקיקה ראשית; שנית, כי בכל מקרה פעולות הוא"א מעוגנות בנהלים שתוקפם וחוקיותם נובע מסמכותה השירותית של הממשלה לפעול בכל תחום שאין בו חקיקה.

באופן חריג דחה בג"ץ את בקשת המדינה, ואפשר דיון בעתירה. לפני הדיון העבירה המדינה לעיון שופטי בג"ץ חומר מסווג רב על עקרונות ונהלי המשילות הנוכחיים של הוא"א, וטענה שהיעדר חקיקה והיעדר פומביות אין פירושה משילות לא נאותה. לוא"א יש די כלים משפטיים ואחרים כדי שתוכל לבצע את משימתה, ולכן אין צורך בעת הזאת - ובוודאי שאין חובה - בחקיקה ראשונית מסדירה, מה גם שיש בה פוטנציאל רב לנזק אמיתי למדיניות הממשלה בנושא, כלומר, מדיניות העמימות.

ב-7 בספטמבר 2017 התקיים הדיון בעתירה, ובמהלכו העלו שופטי בג"ץ תמיהות האם בג"ץ הוא הכלי הנכון לטפל בקובלנות העותרים: האם היעדר חקיקה ראשית יוצר מצב משפטי שדורש התערבות בג"ץ? האם נכון שבג"ץ יתערב בכל מצב של לקונה משפטית? ובכלל, האם יש לעותרים סיבות לחשוב שמצב המשילות בוא"א ללא תחיקה כל כך חמור שמחייב התערבות בג"ץ? למותר לציין שחלק משמעותי מהדיון שכלל את תגובת המדינה לעתירה נערך בדלתיים סגורות בנוכחות צד אחד, כאשר השופטים שואלים את נציגי המדינה ואילו העותרים ונציגם ממתינים מחוץ לאולם הדיונים.

כמצופה, שופטי בג"ץ דחו את העתירה. ואולם חברי ההרכב (הנשיאה אסתר חיות והשופטים מני מזוז ונועם סולברג) נתנו להבין בפסיקתם שנראה להם שהעותרים מצביעים על בעיה אמיתית. דומה שהם רמזו שאכן יש כאן אנומליה דמוקרטית, ושאכן ייתכן וקיימת כאן בעיה אמיתית של משילות דמוקרטית. בפסיקתם כתבו שהעתירה דינה להידחות משום שאין תקדים לכך שבג"ץ מורה למדינה לחוקק, אך אין לראות בדחייה קביעה בשאלה האם יש צורך משילותי בתחיקה גרעינית. "הסוגייה שמעלים העותרים בדבר נחיצותו של חוק המסדיר את פעילותה של הוועדה, היא בהחלט סוגייה חשובה אשר ראוי כי תיבחן ותישקל בכובד ראש על-ידי הרשות המחוקקת, ואולם אין לערב בין סוגייה ציבורית, חשובה ככל

שתהיה, לסוגייה המצמיחה עילה משפטית והמצדיקה מתן צו שיפוטי. הסוגייה שבפנינו אינה מגלה עילה כזו ועל כן, יש להותיר את השיח הנוגע אליה בשדה הציבורי.¹⁸

מאמר זה נכתב בהשראת השורות המצוטטות הללו. המאמר הזה מנסה להחזיר את שאלת המשילות הגרעינית בישראל לרמת הדיון הציבורי ששופטי בג"ץ הציעו, שהיא במקרה זה רמת הדיון האקדמי. המאמר הציע נרטיב היסטורי ראשוני שמסייע לחשוב על שאלת משילות הגרעין בישראל, וניסה להציג כיצד שימוש במדיניות העמימות יצר מצב יוצא דופן של משילות גרעינית.

בשורה התחתונה המאמר קורא שהגיע הזמן לנסות ולטפל באופן אחר בסוד הישראלי הגלוי ביותר. הגיע הזמן להתחיל לנרמל את הנושא הגרעיני בישראל, ואולי חקיקה ראשית היא ההתחלה הנאותה. הגיע זמן שישראל תיקח אחריות פומבית למעמדה הגרעיני מזה יותר מחצי מאה.

מקורות

אהרונסון, ש. (1994). נשק גרעיני במזרח התיכון, ירושלים, אקדמון.
 גלבוע, מ. (1968) ששה ימים, שש שנים. תל אביב, עם עובד.
 כהן, א. (2000). *ישראל והפצצה*, תל אביב, שוקן.
 כהן, א. (2005) *הטאבו האחרון: סוד המצב הגרעיני של ישראל ומה צריך לעשות איתו*, אור יהודה, זמורה ביתן.
 מרדור, מ. (1981). *רפא"ל*, תל אביב, ההוצאה לאור, משרד הביטחון.
 פרס, ש. (1995). "שלהבת פריאר", בתוך: מרום ר. (עורך), *שלהבת פריאר : 1994-1920 : ערב עיון בנושא שלהבת פריאר - פועלו ומשנתו המדינית*, הוועדה לאנרגיה אטומית, נחל שורק.
 רז א. (2015). *המאבק על הפצצה*, ירושלים, כרמל.

Cohen, A. (1998). *Israel and the Bomb*, New York, Columbia UP.

Cohen, A. (2010a). "Israel," in: Born H., Bates G., and Heiner H. (Eds.), *Governing the Bomb: Civilian Control and Democratic Accountability of Nuclear Weapons*, SIPRI, Solna: 152-170.
<https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-10/sipri10gtb.pdf>

Cohen, A. (2010b). *The Worst Kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb*, New York, Columbia UP.

Cohen, A. (2017) "The 1967 Six-Day War: New Israeli Perspective, 50 Years Later," The Wilson Center, June 3, 2017.
<https://www.wilsoncenter.org/publication/the-1967-six-day-war>

Cohen, A. (2019) "Nuclear dimensions of the 1967 Middle East War: an Israeli perspective," *The Nonproliferation Review*, 25, (2018), 5-6: 359-375.

¹⁸ <https://www.psakdin.co.il/Court/%D7%A9%D7%A8%D7%95%D7%9F-%D7%93%D7%95%D7%9C%D7%91-%D7%95-107-%D7%90%D7%97#.YSXT6o5KgaE> מחברת הפסיקה הייתה נשיאת בית המשפט העליון, השופטת אסתר חיות.

Colby, E., Cohen, A., McCants, W., Morris, B., Rosenau, W., (2013) *The Israeli "Nuclear Alert" of 1973: Deterrence and Signaling in Crisis*, Alexandria VA, Center for Naval Analysis.

Hymans, J.E.C., (2010). "When Does a State Become a 'Nuclear Weapons State'?", *The NonProliferation Review*, Vol 17, No 1, 161-180. https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/npr_17-1_hymans.pdf

Kristensen, M. H. & Norris, R. S, (2014). "Israeli nuclear weapons," *Bulletin of the Atomic Scientists* vol. 70 (2014) 6: 97–115. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1177/0096340214555409>

Kristensen, M. H. & Norris, R. S, (2017). "Worldwide deployments of nuclear weapons," *Bulletin of the Atomic Scientists* vol. 73 (2017) 5: 289-97. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00963402.2017.1363995>

Peres, S. (1995). *Battling for Peace: A Memoir*, New York: Random House.

ראיונות

אבנר כהן, ריאיון עם שמעון פרס, 31 במרץ, 1991.

אבנר כהן, ריאיון עם משה זק, יוני 1996.

אבנר כהן, ריאיון עם ארנן עזריהו (סיני), 22 אוגוסט 1992

אבנר כהן, ריאיון עם ארנן עזריהו (סיני), ינואר 2008
<https://www.youtube.com/watch?v=wfQawh8RKM4>

האמנם רצון הפרט?

מרכיבי המוטיבציה לבחירת מסלול השירות בצה"ל

גב' ענת וולדמן

ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל)

ד"ר רוני טיארג'אן-אור

ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל) ואוניברסיטת שטרסבורג

ד"ר ראובן גל

מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון

תקציר¹⁹

ישראל היא אחת המדינות היחידות בעולם המערבי המחזיקה צבא המונים - צבא העם - המבוסס על שירות חובה על-פי חוק. בשל כך מתקיים עיסוק מתמיד ברמת המוטיבציה להתגייס ולשרת במסלולים שונים במסגרתו. תמורות בחברה הישראלית, כמו התחזקותה של אידאולוגיה ליברלית-אינדיבידואליסטית על חשבון אידאולוגיה לאומית-קולקטיביסטית, ופעולות לשימור המוטיבציה לגיוס לצה"ל, הובילו במשך הזמן לשינוי בהתנהלות הצבא, בין היתר בהענקת תשומת לב גדלה והולכת לרצון הפרט בתהליך השיבוץ לתפקידים בשירות הצבאי. המחקר הנוכחי בוחן את מרכיבי המוטיבציה לשירות בצה"ל מבעד לאספקלריית ההתייחסות למסלולים השונים העומדים בפני המועמדים והמועמדות לשירות ביטחון (מלש"בים/מלש"ביות). ממצאיו משקפים שונות ניכרות במרכיבי המוטיבציה, ובמניעים להעדפת מסלולי השירות. כמו כן הממצאים חושפים הבנות על מקום רצון הפרט בבחירת מסלול השירות. ממצאי המחקר יכולים להוות בסיס לשימוש מושכל של מערכות כוח האדם בצה"ל, ולשיפור תהליך המיון והשיבוץ של המתגייסים. מעבר לכך, יש בממצאי המחקר כדי להאיר כיוונים חדשים בהבנת מושג המוטיבציה לשירות בכלל ולבחירה במסלולי שירות שונים, בפרט - הן בהקשר הישראלי והן בהתייחס לצבאות אחרים בעולם.

מילות מפתח: מוטיבציה לשירות הצבאי, שירות חובה, מניעים לשירות, בני נוער, מועמדים/מועמדות לשירות ביטחון

¹⁹ מאמר זה מהווה התמקדות בהיבט אחד מתוך מאמר מקיף יותר, אשר מתוכנן להתפרסם (באנגלית) במהלך השנה הקרובה.

Is it really a personal preference?

IDF? What constitutes motivation for enlistment to the

abstract

Israel is one of the only countries in the Western world that still maintain compulsory military service. Consequently, there is a considerable concern about the level of motivation to enlist to the Israel Defense Forces (IDF) and serve in different service paths. Changes in the Israeli society, such as the rise of liberal ideology at the expense of national-collectivist ideology, as well as the efforts to preserve enlistment motivation, have led to changes in the recruitment policy of the army, including paying more attention to the youths' personal preferences regarding their assignments to specific service paths and roles. In light of these developments, the present study examines the motivational components and propensities of enlistment candidates (males and females) to enlist to the IDF and to serve in specific service paths. The findings reflect considerable diversity in the motivational components and demonstrate their association with the candidate's preferred service paths. Special attention is given to the real meaning of "personal preference" in this process. The findings of this study could be utilized by the IDF manpower authorities in order to improve the recruitment and assignment processes, as well as to provide new directions in understanding enlistment propensities and motivation, both in Israel and worldwide.

מבוא

ישראל, על אף מאפייניה המערביים המובהקים, היא מקרה ייחודי בכל הנוגע לאופן שבו מנוהלים יחסי צבא-חברה: ראשית, היא אחת המדינות היחידות בעולם המערבי המחזיקה צבא המונים - צבא העם - המבוסס על שירות חובה על-פי חוק, הן לגברים והן לנשים. נוסף על כך, המציאות הממושכת של חשיפה חוזרת ונשנית לאירועי לחימה ולאיום ביטחוני בעצימות משתנה, עיצבה לצה"ל מקום מרכזי ומשמעותי בחברה הישראלית (גם אם במהלך השנים השתנה מקום זה במידה מסוימת) בשונה מהמוכר במדינות מערביות אחרות. במציאות זו, שבה מלחמות ועימותים צבאיים הם חלק מהוויית החיים היומיומית, ושצורכי הביטחון עומדים בראש סדר העדיפויות ומכפיפים אליהם את רוב תחומי החיים (אריאן, 1999), הפך השירות הצבאי לאמת מידה מרכזית להגדרת האזרחות הטובה (הלמן, 1994; כהן ובגנו, 2001; ששון-לוי, 2006). ההשתתפות בו הפכה לקריטריון המשפיע על מעמד האזרחי של פרטים וקבוצות, ועל חלוקת המשאבים בחברה (לוי, 2003; סמוחה, 1999). אלה עיצבו במשך הזמן את מקומו הדומיננטי של הצבא בחברה הישראלית, ואת תפיסות העומק בנוגע לצורך לתרום למאמץ ההגנה על המדינה באמצעות השירות הצבאי. בהתייחס לבני הנוער, עיצבו גורמים אלה את הנורמות, הציפיות והמוטיבציות לקראתו.

עם זאת, החל בסוף המאה ה-20 החברה הישראלית עוברת, בדומה למדינות אחרות בעולם, תהליך משמעותי של שינויים רב-ממדיים, המשפיעים, בין יתר הדברים, גם על היחס לגיוס לצה"ל. להלן נציג את שני תהליכי השינוי המרכזיים הרלוונטיים לנושא המחקר: התחזקות אידאולוגיה ליברלית-אינדיווידואלית על חשבון אידאולוגיה ממלכתית-קולקטיביסטית, ושינויים במאפייני האיום. נצביע על השלכות השינויים הללו הנוגעות למוטיבציה לשירות הצבאי ולבחירה במסלולי השירות. לבסוף נתמקד

בתפקידו של רצון הפרט בתוך מכלול המוטיבציה לגיוס ולשירות בצה"ל. המאמר כולל נתוני מחקר מגוונים, המדגימים באופן אמפירי את מכלול הקשרים בין כל הגורמים הללו.

שינויים ותמורות

התחזקות אידאולוגיה ליברלית אינדיווידואליסטית על חשבון אידאולוגיה ממלכתית קולקטיביסטית

חלק מחוקרי החברה בעשורים האחרונים טוענים כי במהלך תקופה זאת מתקיימים תהליכי התחזקות של אידאולוגיה ליברלית על חשבון האוריינטציה הממלכתית-קולקטיביסטית, בישראל ואף בצה"ל (לוי, 2003; ספראי, 2019). במסגרת טיעונים אלה נשמעת הקריאה להצבת הפרט, זכויותיו וחובותיו במוקד, בשעה שהמדינה מוצגת לעתים כמנגנון ה"חשוד" לכאורה בפגיעה בפרט ובזכויותיו (Levy, 2009). תפיסות אלה הביאו לתביעות להתבונן על השירות בצבא, בין השאר, במשקפיים של זכויות, ולדרישה להתנהל על-פי נורמות ליברליות כמו היעדר אפליה ושוויון הזדמנויות (עירן יונה, 2009). יש הטוענים כי תהליכים אלה שינו את דפוסי המוטיבציה לשירות בצבא, והביאו לשינוי ביוקרת השירות ובמעמדו של הצבא בחברה הישראלית, או לפחות הביאו לדיון תקשורתי המצביע על שינוי כזה (ראו לדוגמה, מהמגוון הרחב שנכתב בנושא: בן אליעזר, 2006; כהן ובגנו, 2001; לוי, 2003; ליפשיץ, 2000; משה וטיארג'אן, 2019; פלד ואופיר, 2001; ששון-לוי, 2006; Levy, 2009; Cohen, 2001).

מנגד, תהליכים אלה ובעקבותיהם המאמץ לשימור המוטיבציה לגיוס, הובילו במהלך הזמן לשינויים בהתנהלות הצבא בכל הנוגע למיון ולשיבוץ המלש"בים והמלש"ביות. אחד השינויים הבולטים הוא הרחבת משקל רצון הפרט בתוך תהליך השיבוץ לתפקידים. במסגרת זו מתחזקים תהליכים המרחיבים את מידת תשומת הלב שצה"ל מעניק לשאיפות ולרצונות של המתגייסים (גם מתוך הנחה שהדבר ישפר את שביעות רצונם ואת איכות שירותם הצבאי) ומרחיבים את ממדי השקיפות שאליהם הוא נדרש (לבלי, 2008; לוי, 2010; עירן-יונה, 2009). כמו כן, צה"ל מתמודד היום יותר מבעבר מול מערכות תקשורת מתחדשות ומשתנות המנוהלות במגוון זירות בה בעת, ופועלות בריבוי תצורות פעולה (כספי, 1997; לימור, 2018; ריבנאיבהיר, 2015). התפתחויות אלה הביאו, ממילא, לאינטראקציה פתוחה יותר ודור צדדית בין המערכת הצבאית ובין המתגייסים אליה.

שינויים במאפייני האיום והמלחמה המטילים על צה"ל צורך בהתארגנות מחודשת

התמורות שהתחוללו במאפייני המלחמות שבהן מעורבת ישראל (לא עוד מלחמות מול צבאות סדירים של מדינות אויב, אלא בעיקר עימותים עם אירגוני טרור ויריבים לא מדינתיים, כמו חזבאללה וחמאס), והופעת האיומים ההיברידיים (Hoffman, 2007; Hoffman, 2009; Michael, Kellen & Ben Ari, 2009;) גרמו לשינויים גם בתפיסת הביטחון ואף לשינויים אירגוניים בתוך צה"ל (אורטל, 2021; Smith, 2012).

שבתאי, 2012; סיבוני, 2009; שני וקוצ'יק, 2007). במקביל חלה התפתחות טכנולוגית כמענה לאיומים החדשים, וגם היא יצרה גופים ותפקידים נוספים. בשנים האחרונות נוצר, אפוא, גיוון גדל והולך של מסלולי שירות לגברים ולנשים, והתפתחו תפקידים חדשים ויחידות חדשות כמו: איסוף מודיעיני מתוכם, לוחמי/ות סייבר, לוחמי/ות הגנה אווירית והגנת העורף, לוחמי/ות מנהלת הגבולות והתפר ועוד (דהן, 2012; הראל, 2013; וראה גם אתר "מתגייסים" – מיטב צה"ל, 2020). תפקידים אלה נתפסים משמעותיים וחשובים ללחימה, ומהווים תחרות למסלולי הליבה הקרבית, אם מבחינת תנאי השירות ואם מבחינת ההון התעסוקתי/כלכלי הנרכש בהם (נעם ואבידר, 2013; Levy; Kachtan & Binks, 2020; et al, 2007; Levy, 2013).

התפתחויות אלה מגדילות את מרחב אפשרויות הבחירה של המועמדים והמועמדות לשירות ביטחון, ובמקביל הופכות את הרצון לשרת ביחידות הקרביות אמביוולנטי ומאתגר (Ben-Shalom and Benbenisty, 2019; דהן, 2012; משה, 2013; ששון לוי ולומסקי פדר, 2018).

המוטיבציה לשירות והמניעים לגיוס לצה"ל

החל בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20 מסתמן שינוי בשיח החברתי ובספרות האקדמית בישראל בנוגע למעמדו של צה"ל בחברה הישראלית: תפיסת החברה כ"אומה במדים" וראיית הצבא כ"צבא העם" מתחילה להתערער ולהשתנות (לדוגמה: מלחי, 2018; לומסקי-פדר, בן-ארי, 2003; ברזילי, 1992; Inbar, 1991; Gal, 1988; Cohen & Gal, 2000). מודל גיוס החובה האוניברסלי לא נתפס כמובן מאליו וכאופציה יחידה, והדיון על מעבר אפשרי והדרגתי לצבא מקצועי-התנדבותי קיבל לגיטימציה כבר לפני למעלה משני עשורים (כהן וסולימן, 1995). בשנים האחרונות נמצא הנושא הזה כבר באופן תדיר בשיח בישראל (אלרן ושפר, 2015; בנזימן, 2014; לוי, 2019; מלחי, 2021).

לכאורה ניתן היה לצפות כי יתחוללו שינויים מפליגים במעמדו של צה"ל במדינה, אך לא כך הוא הדבר: בכל הנוגע למודל הגיוס של צה"ל, ישראל היא עדיין אחת המדינות היחידות בעולם המערבי המחזיקה צבא המונים ומשמרת חובת שירות צבאי לכל צעירה, נשים וגברים, מגיל 18 ומעלה, האמורים לשרת בצבא למשך שנתיים (נשים) עד שנתיים ו-8 חודשים (גברים). מדיניות הגיוס של צה"ל כוללת אמנם התאמות שונות ביחס למגויסי החובה (אורכי שירות שונים, תגמולים דיפרנציאליים וכדומה), אך בפועל - ועל אף העובדה ששיעור המתגייסים מתוך כלל המיועדים לגיוס אינו מלא (ברדה, 2007; זיתון, 2013) ושיעור המתגייסים מתוך כלל אזרחי ישראל בני 18 נמוך מ-50% (רפפורט, 2011) - נראה כי האתוס של "צבא העם" עדיין מהווה, במידה רבה, עקרון מארגן של יחסי צבא-חברה בישראל (טיארג'אן, 2015; מלחי, 2020).

גם תפיסות העומק ביחס להשתתפות במאמץ זה על-ידי הגיוס משתמרות על אף השינויים (סואן, 2008; Rivnai-Bahir & Avidar, 2017; Girsh, 2019). יתר על כן, גם כיום, כמו בעת הקמת צה"ל, מודל זה ממשיך

להתבסס הן על שיקול מבצעי - הבטחת כוח צבאי גדול דיו - והן על שיקול חברתי, שעל-פיו הצבא הוא עדיין מקור להזדהות ולגיבוש זהות קולקטיבית משותפת (שפרן גיטלמן, 2020; בן אליעזר, 2006; כהן ובגנו, 2001; לומסקיפדר ובן-ארי, 2003; ליסק, 2001) כמו גם לאמון גבוה מצד הציבור. כך למשל, בסקר האחרון של מדד הדמוקרטיה הישראלית נמצא צה"ל, כבכל השנים, בראש רשימת המוסדות מבחינת רמת אמון הציבור (היהודי), גם אם חלה ירידה מסוימת ברמה זאת (הרמן ואחרים, 2020).

לנוכח אלה, וכל עוד קיימת חובת גיוס, נראה כי העיסוק בסוגיית המוטיבציה לגיוס אינו מובן מאליו. נשאלת השאלה: אם חובת הגיוס מוכתבת על-פי חוק לכולם - מה טעם יש לבחון ולמדוד את המוטיבציה לגיוס שכזה? מהי בדיוק משמעות המושג "מוטיבציה לגיוס" כאשר הגיוס הוא כפוי? ואכן, רבים ממחקרי המוטיבציה לגיוס מבוצעים במדינות שבהן הצבא הוא מקצועי והגיוס הוא התנדבותי (Legree & Lawrence, 1996; Orvis & Asch, 2001; Yastrzemsky, 2016). במדינות אלה מרכיב המוטיבציה של צעירים להצטרפות לצבא הוא קריטי לאיכותו של הארגון. והנה, על אף המצב השונה בישראל, נושא המוטיבציה לגיוס נבחן בהתמדה, בתוך צה"ל ומחוצה לו, בשני היבטים עיקריים: הראשון מתייחס למקומו החברתי של צה"ל כ"צבא העם" ותפיסת תפקידו בחברה הישראלית (לדוגמה: אלרן ושפר, 2015); השני עוסק בנקודת מבטם האישית של בני הנוער המועמדים לשירות, ובמרכיבי המוטיבציה והנכונות שלהם לשרת (סואן, 2008; גל, 2015).

בחירתנו לעסוק במוטיבציה ובמרכיביה למרות קיום גיוס החובה בישראל נובעת מכמה סיבות: האחת, על אף חובת הגיוס, שיעורים הולכים וגדלים מהנוער הישראלי אינם מתגייסים בפועל (שיעור הגיוס המשוקלל של גברים ונשים, מתוך פוטנציאל הגיוס, ירד מ-75% ב-1990 לכ-65% ב-2017; ועדת החוץ והביטחון, 2017). מתוך אלה שהתגייסו, שיעורי הנשר במהלך השירות עמדו ב-2017 על כ-12% (שם). בצד סיבות אחרות, אין ספק שגורם המוטיבציה (כלומר, היעדרו) ממלא תפקיד חשוב הן בהשתמטות מגיוס והן בנשירה משירות לאחר הגיוס. הסיבה השנייה נוגעת לחיוניות המוטיבציה לצורך המוכנות להתגייס ליחידות התנדבותיות (יחידות עילית קרביות, כולל טייס, צוללות וכדומה) או לביצוע תפקידים שונים הדורשים התנדבות (תפקידי פיקוד וקצונה, או כאלה הדורשים חתימה מעבר לתקופת שירות החובה). יתר על כן, המוטיבציה לגיוס ושימורה במשך תקופת השירות חשובה ומשמעותית למתגייסים כולם, נשים וגברים כאחד, לשם ביצוע בפועל של המשימות היומיומיות בתפקידים שאליהם שובצו. במקרים רבים תפקידים אלה כרוכים בסיכון, במאמץ, בשחיקה או במונוטוניות.

הדיון החברתי בנושא המוטיבציה, על שני היבטיו, מתקיים לעתים קרובות ובפרופיל תקשורתי גבוה (גל, 2015; טיארג'אן, 2015; פומרנץ ושר, 2009; שני וקוצ'יק, 2007; Cohen, 2007). ככלל, ניכר בדיון הציבורי חוסר הסכמה בקשר למגמות במוטיבציה לגיוס של בני הנוער. השיח התקשורתי והציבורי מצביע מדי פעם על כך כי קיימת ירידה במוטיבציה לשירות (לדוגמה: זיתון, 2013; אגסי, 2017; לוי, ר. 2018; שרון ומנשה, 2017) ועוסק רבות בהתרחבות קבוצות האוכלוסייה שאינן מתגייסות לצה"ל (בדגש על חרדים) והגידול בהיקפן בחברה הישראלית (גל, 1996; גל, 2014; זיתון ושוחט, 2018; מלחי, 2018).

יש הטוענים כי שיח זה משרת את המערכת הצבאית, ומוליד בעקבותיו "טקסי מוטיבציה" מוזמנים על-מנת לייצר מהלך של רתימה ועידוד לגיוס (פומרנץ ושר, 2009).

מנגד, נתוני ממד"ה מציגים תמונה כללית של יציבות במוטיבציה לגיוס במהלך השנים, בקרב אוכלוסיית היעד שאותה מגדיר צה"ל כחייבי גיוס (טיארג'אן, 2015) למרות השינוי הדמוגרפי במאפייני האוכלוסייה בישראל, שבעקבותיו גדל שיעורם של הצעירות והצעירים שממילא אינם פוטנציאל לגיוס.

עיקר הדיון בנושא זה עוסק בדרך כלל בעוצמת או ברמת המוטיבציה הכללית, ולרוב אינו מנסה להעמיק בהבנת מקורותיה ומרכיביה. גם הספרות המקצועית העולמית דלה בתחום זה: מעטים הם המחקרים המנסים לפרק את מרכיבי המוטיבציה לגיוס לגורמיהם השונים. רובם ככולם נעשו במסגרת צבא ארצות-הברית (Bachman et al, 2000; Eighmey, 2016; Mehay, 1990).

בישראל הציע גל כבר לפני כשני עשורים (גל, 1999) וגם מאוחר יותר (גל, 2015) חלוקה לארבעה סוגי מוטיבציה לשירות צבאי: הישרדותית, אידאולוגית, נורמטיבית ואינדיווידואליסטית. לדידו, סוגי המוטיבציה לגיוס לצה"ל והתמהיל ביניהם משתנים במשך הזמן בהתאם לאתגרי התקופה, למאפייני הדורות ולשינויים באוכלוסייה כתלות במגזרים חברתיים-אידאולוגיים שונים (גל, 2015). ואולם תצפיות אלה לא נתמכו בנתונים אמפיריים או נבחנו מול מסלולי שירות אפשריים העומדים בפני המתגייס/ת.

לנוכח השינויים והמגמות הסותרות שתוארו, נדרש בירור עדכני ביחס למרכיבי המוטיבציה לשירות בקרב הצעירים המועמדים והמועמדות לשירות ביטחוני בצה"ל. יתר על כן, את הבירור יש לבצע, לתפיסתנו, בהקשר לסוג השירות הצבאי (מסלול, חיל, תפקיד) שהם בוחרים לבצע, ולנוכח נתוני המיון הראשוניים הידועים להם.

רצון הפרט בשיקולי השיבוץ

נוסף על דלות המחקר בנוגע להבנת מקורותיה ומרכיביה של המוטיבציה לגיוס, גם מאפייני רצון הפרט ומקומם בעיצוב השיבוץ למסלולי השירות הוא נושא שאינו זוכה לרוב לעיסוק ולבחינה ממוקדת. במחקר זה ניסינו להעמיק את העיסוק ברצון הפרט ובגורמים המעצבים אותו.

באגף כוח האדם הצה"לי התקיימו במהלך השנים פעולות שונות שנועדו לענות על הצרכים הנגזרים מהתהליכים החברתיים המשתנים, ולהעניק משקל רב יותר לרצון הפרט. בשנים האחרונות מתקיים מאמץ להתאים את המדיניות ואת תצורת הפעולה של גיוס מלשב"יות ומלש"בים ולעדכנה. בהקשר זה ניתן למנות בין השאר את ההתפתחויות הבאות: פתיחת מקצועות ותפקידים לקבוצות אוכלוסייה שונות, ובמיוחד הרחבת התפקידים הפתוחים בפני נשים (החל בפתיחת תפקידי הדרכה ביחידות קרביות בשנות ה-80 של המאה ה-20, וכלה בפתיחת חלק מתפקידי הלחימה בפני נשים, החל מתחילת שנות ה-2000; מיטב צה"ל, 2020); שינויים מהותיים במערכת המיון הראשוני למלש"בים ומלש"ביות (כמו החלת

המיון התעסוקתי המוכוון ליכולות ולאופי הפרט ("יום המא"ה"- מיון, איתור והתאמה); פרשנות מעודכנת של ריאיון הכניסה לצה"ל; הכנסת ריאיון לנשים במהלך יום המיון; הגברת השקיפות (ברמת הפרט) של נתוני המיון של מלש"בים ומלש"ביות (גולדברג, 2020); הנגשה ושיווק ברורים ורחבים יותר (אתר "מתגייסים"²⁰); והעברת חלקים נרחבים של תהליך המיון לפעולה מקוונת. בין היתר, גרמו שינויים אלה במערכת המיון הצה"לית לכך שהמתגייסים/ות מודעים עוד לפני גיוסם הן לנתוני המיון שלהם (דפ"ר- דירוג פסיכוטכני ראשוני, פרופיל רפואי וכדומה) והן לרלוונטיות הנתונים הללו בנוגע לאפשרויות שיבוצם בתפקידים שונים.

אחד המנגנונים המשמעותיים (והוותיקים יותר) במערכת המיון של צה"ל הוא המדיניות בנוגע לתהליך השיבוץ של המלש"בים והמלש"ביות. כאן נעשה מאמץ לתת מקום ומשקל לרצון הפרט לשרת במסגרת חיל, תפקיד, או מסלול מסוימים במהלך שירותו. כוונה זו באה לידי ביטוי בפועל בשאלון ההעדפות²¹ שממלאים המלש"בים והמלש"ביות, או כפי שמתואר באתר "מתגייסים" (מיטב צה"ל, 2020): "זכרו כי תפקידכם הצבאי נקבע על-פי שלושה קריטריונים מרכזיים: צורכי הצבא, הנתונים האישיים שלכם בהתאם ליכולות שהפגנתם בצו ראשון וביום המא"ה (לבנות), והדירוג שלכם בשאלון ההעדפות".

ככלל משקפים שינויים אלה מגמה כפולה: הרחבת האפשרות לשיח עם הפרט בנוגע לאופן השירות, ומתן מקום לרצון האישי בתוך התהליך יותר מבעבר מחד גיסא; ומאמץ להתאמת השירות ליכולות ולשאיפות של הפרט, על-מנת להבטיח תועלת רבה יותר למערכת מאידך גיסא.

במאמר זה נתמקד בבחינת מקום הרצון האישי, יחד עם משתנים נוספים, במסגרת ההתייחסות למוטיבציה לשירות של מלש"בים ומלש"ביות. מטרת המחקר היא לאפיין את המניעים השונים של בני ובנות הנוער המועמדים ומועמדות לגיוס לצה"ל, תוך התייחסות להעדפותיהם ונטיותיהם האישיות בנוגע למסלול השירות העתידי שלהם.

המאמר מבוסס על בחינה אמפירית של מרכיבי המניעים השונים לשירות ולמסלולים שונים (תפקידים, חילות, אופי שירות), כפי שעלו מסקר מלש"בים שנערך על-ידי ממד"ה. על בסיס ממצאי המחקר נציע משמעויות והשלכות בנוגע למחקר ולפרקטיקה בתחום המוטיבציה לשירות, כמו גם בנוגע לשינויים בשיח החברתי בישראל ושימור מודל "צבא העם".

²⁰ <https://www.mitgaisim.idf.il>

²¹ שאלון ההעדפות (או בכינוי השכיח "מנילה"), הוא השאלון שבמסגרתו מתבקשים המלש"בים והמלש"ביות לדרג את העדפותיהם לתפקידים המוצעים להם, לנוכח יכולותיהם כפי שנמצאו בתהליך המיון וצורכי המערכת. לרוב נעשה ניסיון משמעותי להתחשב בבקשות אלה ולהציב בהתאם לדירוג.

השערות המחקר²² הן:

1. המוטיבציה לגיוס ומרכיביה משתקפים בהעדפות המלשב"ים והמלש"ביות לשירות במסלולים ובתפקידים שונים.
2. העדפת מסלולים או תפקידים מסוימים על-ידי המלשב"ים והמלש"ביות נקשרת למגוון של מניעים.
3. המוטיבציה של מלש"בים ומלש"ביות לגיוס אינה קשורה רק ברצונם האישי, אלא בנתוני הרקע שלהם ובנתוני המיון שנאספים על-ידי צה"ל וידועים גם להם.

שיטה

הנתונים נאספו במסגרת סקר עמדות של מלש"בים ומלש"ביות בצה"ל. זהו סקר הנערך מדי שנה על ידי ממד"ה (ממד"ה, 1990-2018). בסקר הנוכחי, שנתוניו נאספו ונותחו במהלך 2018, נשאלו שאלות קבועות ושאלות משתנות, ובהן כאלה שבחנו את סוגיית המוטיבציה לגיוס.

אוכלוסיית המחקר: בני ובנות נוער, בגילאי 17-18, תלמידי כיתות י"א וי"ב, שהיו מועמדים לשירות בצה"ל בתקופת השנים 2017-2018. פירוש הדבר הוא שנבדקי המחקר הם ילידי תחילת המילניום הנוכחי.

יודגש כי באוכלוסיית המחקר לא כלולים צעירים וצעירות ישראלים שחובת השירות הצבאי אינה חלה עליהם: ערבים מוסלמים ונוצרים; פטורים מסיבות בריאותיות, דתיות (גברים חרדים; נשים יהודיות שהצהירו על דתיותן) או אחרות.

מדגם ודגימה: מדגם מקרי, פשוט ומייצג, שכלל 2,676 מלש"בים ומלש"ביות (מהם 1,235 בנים, ו-1,441 בנות).

כלי המחקר: הנתונים המוצגים במאמר זה נגזרו מתוך השאלות בסקר שבהן התבקשו המרואינים/ות לתאר את מידת נכונותם, או העדפתם, לשרת במסלולי שירות שונים²³ ואת מידת הסכמתם/ן, בסולם בין 1-7, להיגדים הקשורים בנכונות לשרת במסלולים שונים בשירות צבאי.²⁴ ההיגדים נבחרו לנוכח

²² השימוש במושג "השערות" במאמר זה אינו במובן של בדיקת "השערת אפס", כמקובל במחקר סטטיסטי לבדיקת השערות, אלא יותר במובן של תזות הדורשות אימות והוכחה.

²³ באמצעות מענה על 17 היגדים המציינים תפקידים או מקצועות שונים בשירות הצבאי. כמו: לוחמ/ת ביחידות התנדבות, לוחמ/ת חי"ר, לוחמ/ת הגנת הגבולות, תפקידי חינוך והוראה, תפקידי שיטור, תפקידי לוגיסטיקה, תפקידי מודיעין וכדומה.

²⁴ באמצעות מענה על 17 היגדים האמורים לייצג סיבות אפשריות להעדפה, או לנכונות שלהם בבואם לבחור את המסלול הצבאי המועדף עליהם. הם התבקשו לדרג כל אחת מהסיבות להעדפתם על סולם בן שבע דרגות, החל מ"מהווה שיקול חשוב מאוד בבחירת התפקיד" (דירוג 7) ועד ל"כלל אינו מהווה שיקול חשוב" (דירוג 1).

למידת תגובות מלש"בים ומלש"ביות בשורה של מחקרי עבר שנערכו בנושא (מייזלס ואחרים, 1989; ממד"ה, 1990-2018). נוסף על כך, בחלק מן העיבודים נכללו פילוחים לפי משתני רקע (מגדר, דתיות, רמת הכנסה) ומשתני מיון ראשוניים [יכולת קוגניטיבית, שנבחנת באמצעות המשתנה דפ"ר והפרופיל הרפואי]. שני האחרונים מוכרים בצה"ל כבעלי זיקה גבוהה למידת ההסתגלות וההצלחה בשירות (Gal, 1986).

שיטת איסוף הנתונים: באמצעות שאלון מקוון, שעליו נתבקשו להשיב כל המלש"בים והמלש"ביות שבמדגם. הנתונים נאספו במהלך דצמבר 2017-ינואר 2018.

עיבוד הנתונים: באמצעות סטטיסטיקה תיאורית, בחינת קורלציות ובאמצעות מודלים מורכבים (ניתוח גורמים ומודלים של רגרסיה לינארית היררכית).

המצאים

נכונות שירות במסלולי שירות שונים

באמצעות ניתוח סטטיסטי (ניתוח גורמים) של תשובות הנשאלים לפריט "באיזו מידה את/ה מעוניין/ת לשרת במסלולים הבאים?" חולקו המקצועות הצבאיים לארבע קטגוריות (להלן "משפחות") תפקידים: תפקידי לחימה; תפקידים מקצועיים; תפקידי הדרכה ומשא"ן (משאבי אנוש); ותפקידים "אחרים".²⁵

בחינה מגדרית של החלוקה למשפחות התפקידים לא העלתה הבדלים מהותיים בין הגברים לנשים ביצירת החלוקה המתוארת למעלה. כלומר: למרות ההבדלים המובנים במאפייני השירות שלהם, אין הבדל באופן שבו מלש"בים ומלש"ביות מבינים את מהות התפקידים הללו.

עם זאת, בבחינת ההעדפות של המלש"בים והמלש"ביות כלפי התפקידים השונים (ראו טבלה 1) מתגלית שונות מגדרית ניכרת: העדפה ברורה של המלש"בים לתפקידי לחימה (כ- 60% מהמלש"בים; 44% מהמלש"ביות); העדפה ברורה של המלש"ביות לתפקידי משא"ן והדרכה (64%), לעומת 28% בלבד מקרב המלש"בים) ותפקידים אחרים (29% מהמלש"ביות; רק 13% מהמלש"בים); ודמיון בהעדפות ביחס לתפקידים המקצועיים (48% בשני המינים).

²⁵ בין תפקידי הלחימה: לוחם/ת חי"ר, לוחם/ת הגנת גבולות, אג"מי, לוחם/ת ביחידות התנדבות כמו סיירות, לוחם/ת מג"ב ו'כפיר', טייס או חובלים. בין התפקידים המקצועיים: תפקידי תקשוב, מחשבים וסייבר, תפקידים טכניים, עתודה אקדמית, מודיעין, לוגיסטיקה. בין תפקידי ההדרכה והמשא"ן: חינוך והוראה, הדרכה ופיקוד, תפקידי משא"ן, תפקידי חיל הרפואה. תפקידים "אחרים" כוללים תפקידי שיטור, פקידות ומנהלה.

טבלה 1: באיזו מידה מעוניין לשרת במסלולים הבאים?

אחוז המשיבים בדרגות 6-7 בלפחות אחד מתפקידי המשפחות השונות עבור כל משפחה, לפי משפחות התפקידים וחלוקה מגדרית

מלש"ביות N=1441	מלש"בים N=1235	
44%	**62%	תפקידי לחימה
48%	48%	תפקידים מקצועיים
**64%	28%	תפקידי הדרכה ומשא"ן
**29%	13%	תפקידים אחרים

P<0.01=**

מניעי גיוס

על-מנת לייצר משפחות של מניעי גיוס מרכזיים, נערך ניתוח גורמים על 17 ההיגדים הקשורים בנכונות או בהעדפה לשרת במסלולים ובתפקידים שונים בשירות הצבאי. את החלוקה לקטגוריות מניעים על בסיס ניתוח הגורמים (ראו טבלה 2).

טבלה 2: קטגוריות המניעים לבחירה בתפקיד מסוים

תוצאות ניתוח גורמים בשיטת ורימקס; כלל המדגם

תעסוקתי	נוחות	אחריות ומחויבות	מימוש עצמי	
.234	.004	.128	.785	תפקיד שיאפשר לי למצות את יכולותיי/ כישורי
.162	.026	.150	.764	שירות מעניין
.080	.088	.197	.764	התפתחות אישית
.135	.052	.284	.742	אפשרות להוכיח את עצמי
.193	.070	.436	.601	אפשרות להצטיין
-.079	.450	.189	.578	היכרות עם חברים חדשים
.077	-.042	.845	.214	להיות קצין
.260	-.079	.781	.135	מסלול שמאפשר לי שירות קבע
-.034	.165	.680	.326	להיות אחראי על אנשים
.011	-.178	.526	.521	תרומה לביטחון המדינה
.345	.242	.464	.238	לעשות משהו יוקרתי
.266	.718	-.242	-.207	שירות קל ונוח
-.135	.664	.241	.239	לשרת עם החברה הטובים
.288	.657	-.212	-.091	להימנע מסיכון חיי
.155	.503	.236	.300	שירות המאפשר לי להיות עצמאי
.809	.187	.152	.126	רכישת מקצוע
.698	.101	.146	.321	ניסיון רלוונטי לאזרחות
%61.65	%51.77	%39.82	%22.62	Cumulative % of variance
1.062	1.226	2.200	5.993	Eigenvalues
0.660	0.601	0.798	0.862	Reliability (Cronbach's α)
			0.904	Kaiser–Meyer–Olkin measure

מניתוח הגורמים עלו שבע קבוצות מובחנות (קטגוריות או "משפחות") של מניעים לתפקידים, המשקפות את הסיבות להעדפת מסלול זה או אחר. ארבע מן הקטגוריות הללו מאופיינות על-ידי מספר היגדים; שלוש האחרות מתבססות על היגד יחיד לכל אחת:

- המניע "מימוש עצמי" כולל את ההיגדים הבאים: "תפקיד שיאפשר לי למצות את יכולתי/ כישורי", "שירות מעניין", "התפתחות אישית", "אפשרות להוכיח את עצמי", "אפשרות להצטיין". כמו כן נמצא בקבוצה זו קשר גבוה להיגד "תרומה לביטחון המדינה".
- המניע "אחריות ומחויבות" כולל את ההיגדים: "להיות קצין", "מסלול שמאפשר לי שירות קבע", "להיות אחראי על אנשים". גם כאן נמצא קשר גבוה להיגד "תרומה לביטחון המדינה" ולהיגד "לעשות משהו יוקרתי".
- המניע "נוחות" כולל את ההיגדים: "שירות קל ונוח", "לשרת עם החבר'ה הטובים", "להימנע מסיכון חיי", "שירות המאפשר לי להיות עצמאי".
- המניע "תעסוקת" כולל את ההיגדים: "רכישת מקצוע", "ניסיון רלוונטי לאזרחות", "לעשות משהו יוקרתי".
- המניע "תרומה לביטחון המדינה" מבוסס על היגד יחיד זה בלבד. כאמור, להיגד זה נמצא קשר חזק גם לקטגוריה "מימוש עצמי".
- המניע ה"חברתי" מבוסס על היגד יחיד – "היכרות עם חברים חדשים".
- המניע "לעשות משהו יוקרתי" מבוסס על היגד יחיד זה.

בשונה מההעדפות לתפקידים ולמסלולי שירות כפי שראינו לעיל, ההבדלים בין גברים לנשים בדירוג המניעים הדומיננטיים שלהם אינם גדולים. כאשר יש הבדלים, הנשים הן אלה הנוטות להשיב תשובות חיוביות יותר, בדרך כלל, לגבי השפעת המניעים השונים.

בבחינת הקשרים בין משפחות המניעים השונות נמצאו קשרים מובהקים בין המניעים "מימוש עצמי", "תרומה לביטחון המדינה" והמניע "אחריות ומחויבות" ("מימוש עצמי" ו"תרומה לביטחון המדינה" $r=0.54$; "מימוש עצמי" ו"אחריות ומחויבות" $r=0.53$; "אחריות ומחויבות" ו"תרומה לביטחון המדינה" $r=0.55$).

הקשר בין המניעים להעדפת מסלולי שירות

על־מנת להבין את הסיבות להעדפת מסלול שירות מסוים, בחנו את הקשר שבין תשובות הנבדקים בנוגע לבחירת מסלול השירות ובין תשובותיהם לשאלת מניעי השירות. הממצאים נותחו באמצעות בדיקת קשרים (קורלציות) ובאמצעות מודלים של גרסיה לינארית להסבר השונות בבחירת מסלולי השירות השונים.

משפחות המניעים ומשפחות התפקידים הוגדרו כמדדים (אינדקסים). לאחר מכן בוצעה מטריצת קורלציות של משפחות התפקידים מול משפחות המניעים בחלוקה לפי מגדר. בטבלאות 3 ו־4 מוצגות הקורלציות (לגברים ונשים, בהתאמה) בין משפחות התפקידים למשפחות המניעים.

טבלה 3: הקשר בין משפחות מסלולי שירות ומשפחות מניעי שירות

מלש"בים בלבד

תפקידים אחרים	הדרכה	תפקידי ומשא"ן	תפקידים מקצועיים	לחימה	
.08		** .15	** .15	** .39	מימוש עצמי
.00		** .11	** .09	** .52	תרומה למדינה
-.02		-.03	.01	** .29	מניע חברתי
** .24		* .08	** .08	** -.33	נוחות
** .17		** .14	** .37	.00	תעסוקתי
* .06		* .06	** .21	** .22	יוקרה
* .06		** .15	** .14	** .49	אחריות

.P<0.01=**.P<0.05 = *

טבלה 4: הקשר בין משפחות מסלולי שירות ומשפחות מניעי שירות

מלש"ביות בלבד

תפקידים אחרים	הדרכה	תפקידי ומשא"ן	תפקידים מקצועיים	לחימה	
	**0.16	**0.24	**0.22	**0.27	מימוש עצמי
	*0.06	**0.14	**0.21	**0.42	תרומה למדינה
	*0.08	**0.20	0.02	**0.12	מניע חברתי
	**0.21	**0.12	-0.04	**0.27	נוחות
	**0.19	**0.11	**0.30	**0.10	תעסוקתי
	*0.14	*0.08	**0.27	**0.17	יוקרה
	*0.18	**0.27	**0.23	**0.44	אחריות

* $P < 0.05$. ** $P < 0.01$.

ככלל ניתן לראות כי "מפות הקשרים" בין בחירת המסלולים ובין המניעים לבחירתם הן שונות במקצת בין המלש"בים למלש"ביות: בקרב המלש"בים בולט בייחודו מקבץ המניעים הנקשרים באופן חזק למסלול הלחימה, בהשוואה לקשרים חלשים יותר במסלולים האחרים. לעומת זאת אצל המלש"ביות נמצאו קשרים בינוניים בין מניעים שונים ובין מסלולים מועדפים בכל מסלולי השירות, על אף הבולטות של מסלול הלחימה גם אצלן.

ואכן, ניתן לראות עמדה מגובשת וברורה יותר כלפי מסלול מקצועות הלחימה מאשר עבור קבוצות התפקידים האחרות. ההעדפה למקצועות הלחימה קשורה באופן חזק, במיוחד אצל המלש"בים, עם מניעי "תרומה לביטחון המדינה" ($r=0.52$; $r=0.42$ אצל המלש"ביות), "אחריות" ($r=0.49$) בקרב מלש"בים; $r=0.44$ אצל המלש"ביות) ו"מימוש עצמי" ($r=0.39$) בקרב מלש"בים; $r=-0.27$ אצל המלש"ביות); ובמידה מעט נמוכה יותר גם עם מניע "יוקרה" ($r=0.22$). יתר על כן, בולט כאן גם המניע הקשור בקשר הפוך (שלילי) להעדפת הלחימה - מניע ה"נוחות" ($r=-0.33$) אצל המלש"בים; $r=-0.27$ אצל המלש"ביות) - ככל הנראה בשל ההבנה של משמעות ההצטרפות למסלול דורשני זה; וכך גם העדר קשר למניע ה"תעסוקתי".

ההעדפה למסלול המקצועי קשורה, הן בקרב המלש"בים והן אצל המלש"ביות, בעיקר במניע ה"תעסוקתי" ($r=0.37$ ו- $r=0.30$, בהתאמה) ומעט פחות מכך ב"יוקרה" ($r=0.21$ ו- $r=0.27$, בהתאמה).

בקרב המלש"ביות העדפת תפקידים אלה קשורה גם ברצון ל"אחריות", ל"מימוש עצמי" ול"תרומה לביטחון המדינה" ($r=0.23$, $r=0.22$ ו- $r=0.21$, בהתאמה).

עבור המלש"ביות, קשורים גם תפקידי ההדרכה והמשא"ן במגוון מניעים, שהבולט בהם הוא המניע "אחריות והחויבות" ($r=0.27$) ולאחר מכן "מימוש עצמי" ומניע "חברתי" ($r=0.24$ ו- $r=0.20$, בהתאמה). אלה משקפים, ככל הנראה, את המשמעות שנבנתה במהלך הזמן לתפקידים אלה בקרב נשים בשירות. עבור המלש"בים לא נמצאו קשרים משמעותיים עם תפקידי ההדרכה והמשא"ן.

הקשרים עם מסלול התפקידים האחרים, הן עבור המלש"ביות והן עבור המלש"בים, אינם חזקים כמו אלה בקטגוריות שצוינו לעיל. עם זאת, בולט הקשר, בשתי הקבוצות כאחת, בין הבחירה בתפקידים אחרים ובין מניע ה"נוחות" ($r=0.24$ ו- $r=0.21$, בהתאמה).

העדפת מסלולי השירות נבחנה גם על-ידי מודלים של רגרסיה לינארית היררכית, שבאמצעותם ניסו לזהות את המשתנים המסבירים (נוסף על המניעים) את הבחירה במסלולי השירות ואת תרומתם להעדפת המלש"בים והמלש"ביות במסלולים השונים. עבור כל אחת ממשפחות מסלולי השירות נבחנו התרומה של משפחות המניעים ושל משתני הרקע האישיים: יכולת קוגניטיבית (דפ"ר), פרופיל רפואי וכן נתוני רקע חברתיים כלכליים כמו מגדר, רמת ההכנסה המשפחתית ורמת דתיות.

ארבע הטבלאות הבאות מציגות את ממצאי ניתוחי הרגרסיה בנפרד לכל אחד מארבעת מסלולי השירות. הטבלאות מציגות את פירוט המשתנים (הן המניעים והן משתני הרקע) שנכנסו למודל הרגרסיה בכל מסלול, לפי סדר כניסתם ואחוז השונות המוסברת שהם מספקים - הן למדגם כולו והן בנפרד למלש"בים ומלש"ביות.

טבלה 5 מציגה את תוצאות מודל הרגרסיה בנוגע למקצועות הלחימה. מהממצאים עולה כי במדגם הכולל, כ-28% מהבחירה במסלולי הלחימה מוסברים על-ידי צירוף של מספר מניעים יחד עם משתני רקע אחדים. מבין המניעים, מניע ה"תרומה" (תרומה לביטחון המדינה) נמצא הקשור ביותר: הוא הראשון שנכנס למשוואה ותרם כ-16% להסברת המודל. מניעים נוספים שתרמו להסבר: "נוחות" (בקשר הפוך) ו"אחריות ומחויבות".

משתני הרקע שנמצאו קשורים לבחירה במסלולי לחימה, אך השפעתם התוספתית על המודל הייתה זניחה, הם: מגדר (במודל הכללי), דפ"ר (בקשר הפוך חלש), פרופיל ורמת דתיות (האחרון - בקרב מלש"בים בלבד).

משתנים שלא נכנסו כלל למודל הם המניעים "יוקרה", "תעסוקה", "מימוש עצמי" ומשתנה הרקע "הכנסה".

טבלה 5: משתנים המשפיעים על בחירה במסלולי לחימה

ממצאי רגרסיה לינארית היררכית, פירוט המשתנים שנכנסו למודל הסופי לפי סדר כניסתם ומידת השפעתם על המודל (המניעים מופיעים בפונט ישר ואילו משתני הרקע בפונט נטוי)

מלש"ביות				מלש"בים				כללי				
Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	
.241	.50	.19	3	.192	.44	.25	1	.156	.40	.22	1	תרומה
.216	.47	-.29	2	.271	.52	-.23	3	.200	.45	-.27	2	נוחות
.131	.36	.28	1	.253	.49	.23	2	.255	.51	.25	3	אחריות ומחויבות
								.263	.52	-.11	4	מגדר
.246	.50	-.08	4					.269	.52	-.08	5	דפ"ר
				.282	.54	.14	4	.274	.53	0.8	6	מניע חברתי
								.276	.53	.06	6	פרופיל
				.290	.54	.09	5					דתיות
												סה"כ שונות מוסברת
												25%
												29%
												28%

בטבלה 5 מסתמנים הבדלים מסוימים בין מלש"בים למלש"ביות בנוגע לבחירה במסלולי לחימה: בשעה שבקרב מלש"בים הבחירה במסלול הלחימה מוסברת בעיקרה על-ידי ה"רצון לתרום לביטחון המדינה", נראה כי עבור המלש"ביות נוסף העדר הרצון לעשות משהו נוח וקל (או התעלמות מהיבט ה"נוחות").

טבלה 6 שלהלן מציגה את תוצאות מודל הרגרסיה בנוגע לתפקידים מקצועיים. נמצא כי משתני רקע ומשתני מניעים הסבירו יחד כ-27% משונות הבחירות במסלול זה בכלל המדגם; בקרב המלש"בים אחוז השונות המוסברת היה גבוה יותר (כ-34%) ואילו אצל המלש"ביות כ-23% משונות התשובות ניתנים להסבר ע"י המשתנים המסבירים.

שני משתני רקע נמצאו כקשורים מאוד לתפקידים המקצועיים: משתנה הדפ"ר, שתרם 14% להסברת המודל הכללי (ובמידה דומה לשתי הקבוצות), ומצביע על קשר חיובי בין גובה הדפ"ר והעדפה למסלול שירות זה; ומניע ה"תעסוקה" (תרם 9% במודל הכללי ו-15% בקרב מלש"בים). למשתנים האחרים הייתה השפעה שולית על המודל.

בתחום המסלול המקצועי נתגלה הדמיון המגדרי הגדול ביותר מבין מסלולי השירות השונים: הן בקרב המלש"בים והן בקרב המלש"ביות נמצא כי העדפת המסלול גדלה עם עליית הדפ"ר, וכי הוא המשתנה המסביר ביותר את העדפתם. עם זאת, ציון מניע ה"תעסוקה" כגורם מרכזי בהעדפת המסלול הזה הוא

דומיננטי מאוד עבור מלש"בים (15% מהשונות מוסברת על ידו, בדומה לתרומת הדפ"ר) ופחות עבור מלש"ביות (6% מהשונות מוסברת על ידו).

טבלה 6: משתנים המשפיעים על בחירה במסלולי תפקידים מקצועיים

ממצאי רגרסיה לינארית היררכית, פירוט המשתנים שנכנסו למודל הסופי לפי סדר כניסתם ומידת השפעתם על המודל (המניעים מופיעים בפונט ישר ואילו משתני הרקע בפונט נטוי)

מלש"ביות				מלש"בים				כללי				
Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	
.133	.37	.32	1	.295	.55	.37	2	.140	.38	.34	1	דפ"ר
.192	.44	.24	2	.154	.39	.35	1	.232	.50	.32	2	תעסוקתי
.222	.45	-.11	6	.313	.56	-.18	3	.246	.52	-.14	3	מניע חברתי
.200	.47	.11	3	.339	.57	.12	5	.257	.53	.12	4	יוקרה
.230	.49	-.08	8	.326	.59	-.12	4	.266	.54	-.10	5	פרופיל
.217	.47	-.11	5					.269	.54	-.07	6	מימוש עצמי
.211	.48	-.08	4	.344	.59	.09	6					נוחות
.226	.49	.08	7									תרומה לביטחון המדינה
23%				34%				27%				סה"כ שונות מוסברת

כפי שניתן לראות בטבלה 7, תפקידי הדרכה ומשא"ן נמצאו בניתוח הרגרסיה כתפקידים תלויי המגדר ביותר: משתנה המגדר הסביר את רוב השונות בהעדפתו (19% מהשונות, מתוך שונות מוסברת כוללת של 25%), כאשר השפעת משתנים אחרים, של מניעים, או של נתוני רקע, הייתה שולית. ואכן, זהו המסלול לגביו יש העדפה גדולה יותר, באופן משמעותי, בקרב המלש"ביות, בהשוואה למלש"בים.

טבלה 7: משתנים המשפיעים על בחירה במסלולי הדרכה ומשא"ן

ממצאי רגרסיה לינארית היררכית, פירוט המשתנים שנכנסו למודל הסופי לפי סדר כניסתם ומידת השפעתם על המודל (המניעים מופיעים בפונט ישר ואילו משתני הרקע בפונט נטוי)

מלש"ביות				מלש"בים				כללי				
Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	
								.194	.44	.44	1	מגדר
.090	.31	.09	5	.027	.17	.21	1	.208	.46	.15	2	דפ"ר
.075	.28	.14	3	.060	.24	.17	2	.225	.49	-.08	5	נוחות
.043	.21	.24	1	.070	.27	.08	4	.239	.49	.15	4	אחריות ומחויבות
								.244	.50	-.08	5	יוקרה
.069	.27	-.13	2					.247	.50	-.06	6	הכנסה
				.065	.26	-.09	3					פרופיל
.084	.30	-.12	4									תעסוקתי
9%				7%				25%				סה"כ

טבלה 8 מצביעה על כך שמשפחת התפקידים האחרים הוסברה פחות טוב עלידי מודל הרגרסיה (כ-12% בלבד מהשונויות נמצאה מוסברת עלידי המודל). כמו כן, אין משתנה בודד אחד המסביר בחירה זו באופן ניכר, למעט מניע ה"נוחות" (6% במודל הכללי ו-8% במודל המלש"בים). ההסתכלות על ההבדלים המגדריים מעלה כי התרומה הגדולה ביותר למודל בקרב המלש"בים היא של מניע ה"נוחות", בעוד שבקרב המלש"ביות עולה העדפת מסלול זה ביחס הפוך לגובה הדפ"ר.

טבלה 8: משתנים המשפיעים על בחירה במסלולים אחרים

ממצאי רגרסיה לינארית היררכית, פירוט המשתנים שנכנסו למודל הסופי לפי סדר כניסתם ומידת השפעתם על המודל (המניעים מופיעים בפונט ישר ואילו משתני הרקע בפונט נטוי)

מלש"ביות				מלש"בים				כללי				
Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	Adj. R ²	R	Beta	סדר	
.101	.33	.09	4	0.75	.28	.23	1	.056	.24	.17	1	נוחות
								.076	.28	.15	2	מגדר
.097	.32	.09	3	.100	.32	.13	3	.087	.30	.13	3	תעסוקתי
.067	.26	-.19	1					.097	.32	-.08	4	דפ"ר
								.104	.33	-.11	5	מימוש עצמי
				.090	.31	-.13	2	.109	.34	-.09	6	פרופיל
								.115	.35	.10	7	אחריות ומחויבות
.084	.30	.13	2					.118	.35	.06	8	הכנסה
				.106	.33	-0.9	4	.120	.36	-.06	9	מניע חברתי
10%				11%				12%				סה"כ

דיון

במסגרת המחקר נעשה ניסיון להרחיב את ההסתכלות על מושג המוטיבציה לשירות צבאי, לבחון את מרכיבי המושג ומאפייניו ואת האופן שבו הוא מתעצב. ממצאי המחקר מעלים כמה הבנות ביחס למוטיבציה של מלש"בים ומלש"ביות כלפי השירות הצבאי ולאופן שבו יש להתייחס אליה.

לפני שניגש לדיון בהשערות המחקר, יש להצביע על עובדה חשובה שקיבלה ביטוי אמפירי במחקר זה. מתוך הממצאים משתקפת מוטיבציה גבוהה, דומיננטית, להעדפה לשירות בתפקידי לחימה (בעיקר בקרב הגברים) ובתפקידים מקצועיים, תומכי לחימה (בשיעור דומה אצל הגברים והנשים כאחד). ממצא

זה סותר אמירות ללא ביסוס אמפירי בשיח התקשורתי (זיתון, 2013; לוי, ר. 2018) על העדפה גורפת, כביכול, של בני הנוער לתפקידים טכנולוגיים "תעסוקתיים", הן בשל הסיכון הפחות לחיים והן בשל התרומה לעתיד הכלכלית-תעסוקתי של מבצעייהם. להלן נדון בהשערות המחקר דרך ממצאיו:

לא עוד מוטיבציה אחת לגיוס אלא מוטיבציות שונות למסלולי שירות צבאיים. השערתנו הראשונה, כי המוטיבציה לגיוס ומרכיביה משתקפים בהעדפות המלש"בים והמלש"ביות לשירות במסלולים ובתפקידים שונים, קיבלה תמיכה מלאה בממצאי מחקר זה. נראה, אכן, כי ההיבט המוביל בשיח הציבורי בנוגע לשאלת גובה המוטיבציה (לוי, 2018; בוחבוט, 2020) הנבחן על-ידי שאלת עצם המוכנות להתגייס לצה"ל ("האם להתגייס?") מהווה נתון פחות אינפורמטיבי בעת הנוכחית מהשאלה לאיזה מסלול/תפקיד להתגייס ("מה אעשה בשירות?"). על השאלה הראשונה מיטיבים להשיב הנתונים הנאספים במד"ה במשך השנים. הם מעידים על מוטיבציה גבוהה ויציבה לשירות במהלך הזמן (וללא שינויים משמעותיים) בקרב בני ובנות הנוער המוגדרים כפוטנציאל גיוס מעשי²⁶ (טיארג'אן, 2015; ממד"ה, 2000-2018).

המסקנה העולה מן המחקר היא כי נכון יותר לעבור ולדבר על מושג המוטיבציה באופן אבחנתי ביחס למסלולי השירות השונים בצבא, ולא לשמר את ההתייחסות האחידה אליה. גישה אבחנתית מעין זו יכולה גם לתת מענה לצורך בהבנת מקורותיה ומרכיביה של המוטיבציה לשירות, כפי שמציעה השאלה השנייה, במקום להסתפק במדידת עוצמתה או גובהה של מוטיבציה זאת. ברמה היישומית, גישה שכזאת עשויה לשרת את האופן שבו פונים גורמי כוח האדם בצה"ל למועמדים/ות לשירות במסלול מסוים, בצורה שתדבר "בשפת" המסלול והמניעים להם/ן. בניגוד לניסיונות קודמים (גל, 1999ב'; גל, 2015) שהציעו חלוקה לארבע קטגוריות בסיסיות של מוטיבציה (הישרדותית, אידאולוגית, נורמטיבית, ואינדיווידואליסטית) - ללא עדות אמפירית ובהסתמך על פרספקטיבה היסטורית - ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על חלוקה מבוססת נתונים לשבע קטגוריות של מניעים, או מרכיבי מוטיבציה: "תרומה לביטחון המדינה"; "אחריות ומחויבות"; "יוקרה"; "חברה"; "מימוש עצמי"; "תעסוקה"; "נוחות".

בחינה רעיונית של שבע הקטגוריות הללו מצביעה על הקבלה בסיסית לארבעת הקטגוריות ההיסטוריות שהציע גל: הקטגוריות "תרומה לביטחון המדינה" ו"אחריות ומחויבות" מקבילות לקטגוריות המוטיבציה ההישרדותית והאידאולוגית; "יוקרה" ו"חברה" תואמות במידה רבה את המניע הנורמטיבי; ואילו הקטגוריות "מימוש עצמי", "תעסוקה" ובמידה מסוימת גם "נוחות" (אם כי מכיוון אחר), דומות לתיאור המוטיבציה האינדיווידואליסטית שהציע גל כבר לפני שני עשורים (גל, 1999ב'). הקטגוריזציה המובחנת של שבע "משפחות" המניעים התבססה על בדיקה מפורטת של מניעי המלש"בים והמלש"ביות מול

²⁶ יש להדגיש כי סקרי ממד"ה מבוצעים אך ורק על אוכלוסיית בני ובנות הנוער המוגדרים כפוטנציאל גיוס מעשי. בתוך אלה לא נמצאות אוכלוסיות הפטרות אוטומטית או בפועל מהשירות (ערבים, חרדים ובנות יהודיות-דתיות כקבוצות הגדולות בהן).

ארבע "משפחות" של מסלולי שירות, או תפקידים: תפקידי לחימה; תפקידים מקצועיים; תפקידי הדרכה ומשאבי אנוש (משא"ן); תפקידים "אחרים".

הסתבר, אפוא, כי בקרב המועמדים והמועמדות לגיוס קיימת שונות גדולה באשר לסוגי המוטיבציה שמניעים אותם לגיוס לצה"ל. שונות זו קשורה קשר ישיר למסלול השירות המועדף של המתגייס או המתגייסת, ובמידה רבה למאפייני הרקע שעמם הם באים בשערי צה"ל. עוד נראה כי המוטיבציה לשירות בכל אחת מארבע "משפחות" התפקידים שנמצאו משקפת מערך שיקולים, סיבות ואילוצים שונים עבור המלש"ב/ית, ובפועל נראה שאין זה נכון להתייחס אליהם כמקשה אחת.

לדוגמה, נראה כי מסלול הלחימה זוכה להעדפה מתוך קשר חזק לשני מניעים עיקריים ("תרומה לביטחון המדינה" ו"אחריות ומחויבות"). לעומת זאת, ההעדפה לתפקידים מקצועיים נובעת בעיקר מהמניעים "תעסוקה" ו"יוקרה" (הקשורים אליה בקשר חלש בהשוואה למתוארים קודם). יתרה מכך, משקלם של המניעים בתרומה להעדפת מסלול שירות מסוים איננו שווה (ובוודאי לא דומיננטי) ביחס לכל המסלולים. מסלול הלחימה נשען בעיקר על שיקולי המניעים של המלש"בים, וההעדפה אליו אינה קשורה (כמו במקרה של המסלולים האחרים) למשתני רקע או מיון (כמו מגדר, יכולות קוגניטיביות ועוד). המשקל הדומיננטי שעליו מצביעים ממצאי המחקר שלנו, של המניעים האישיים - בעיקר הנכונות "לתרום לביטחון המדינה" והרצון לבטא "אחריות ומחויבות", אך גם השאיפה ל"מימוש עצמי" ול"יוקרה" (האחרון בקרב המלש"בים בלבד) - בבחירת תפקידי מסלול הלחימה, מצביע בבירור על הרווח הכפול ("Win-Win") שעשוי לצמוח הן למלש"ב/ית והן לצה"ל מהתייחסות רצינית להעדפות האישיות בתהליך השיבוץ וההשמה של המתגייסים/ות.

מגוון גדול של מניעים

כאמור, המחקר הנוכחי הניב שבע קטגוריות שונות ונפרדות של מניעים, הפועלים בקרב מלש"בים ומלש"ביות העומדים בפני גיוסם לצבא. בכך אישש המחקר את ההשערה השנייה שהוצבה בפתח המאמר. השונות הרבה בין המניעים המסבירים את המוטיבציה, כמו גם הפרופילים השונים של הקשרים בין המניעים ובין מסלולי השירות, מצביעים על מספר היבטים חשובים: ראשית, קטגוריות מסלולי השירות והתפקידים שנמצאו במחקר אינן רק רשימת מְצָאי של אפשרויות המסופקת למתגייסים מטעם המערכת. נכון יותר לראות אותן ככאלה שעוצבו במשך זמן מתוך תפיסות סובייקטיביות, נרטיבים וסטראוטיפים הרונחים בחברה ונידונים בשכיחות גבוהה בתקופות של טרום-גיוס (פומרנץ זורין, 2020; שיאון, 1997; ששון-לוי ולומסקי-פדר, 2018). ההתייחסות לקטגוריית תפקידי הלחימה ("הקרביים"), למשל, כפי שמשקפת מבחירותיהם של המלש"בים והמלש"ביות במדגמנו, עשויה לשמש דוגמה מובהקת לכך (Ben-Shalom and Benbenisty, 2019; ששון-לוי, 2006).

שנית, הממצאים מצביעים, בעקיפין, על התרחבות התפיסות האינדיווידואליות בחברה הישראלית והכנסתן לשיח של המלש"בים והמלש"ביות עם הצבא (עירן-יונה, 2009). ייתכן כי השונות הרבה במניעים, בהעדפות ובערכים שהם מייחסים למסלולים השונים מבטאת למעשה את הכניסה של מערכת המושגים הניאורליברלית הכלכלית לציפיותיהם מהשירות הצבאי, כלומר, מה ירוויחו או יקבלו מן השירות בתמורה לתרומתם לצבא (לוי, 2003). כך למשל ניתן לייחס לציפייה זאת את המשקל הגבוה שנמצא למניע "התעסוקת", כמשתנה המסביר את ההעדפה לתפקידים מקצועיים (בעיקר אצל הגברים).

בדומה, הדומיננטיות שנמצאה במחקר זה למניע "המימוש העצמי" משקפת את ראייתם של המלש"בים והמלש"ביות את השירות הצבאי כמרחב מוסכם ל"טקס מעבר" - אזור שבו (לפחות לתפיסתם) יוכלו להגשים את עצמם ולהביא לידי ביטוי את רצונותיהם: להתפתח, להוכיח עצמם, למצות את יכולותיהם ולממש אחריות על אנשים, בין אם בהקשר לתפקידם במסגרת השירות ובין אם כהתנסות לקראת המשך חייהם. נוסף על הקבלה וההפנמה של החובה לשרת מתוקף החוק, מתווספות למוטיבציית הגיוס משמעויות נוספות, אישיות ואידאולוגיות המעצבות ומעדנות אותה.

הבחינה של ההעדפות השונות של המלש"בים והמלש"ביות למסלולים והנימוקים אליהם, עשויה להוות גם היא אינדיקציה לציפיות בעלות גוון ניאורליברלי לשוויון הזדמנויות בין-מגדרי שהתפתחו בשנים האחרונות (ששון לוי ולומסקי פדר, 2018). באופן כזה ניתן לפרש את העובדה כי כמעט מחצית מהמלש"ביות מעוניינות לשרת במסלולי הלחימה, שעד לתחילת שנות ה-2000 היה סגורים ברובם עבורן, ומניעיהן לשרת במסלולים אלה דומים למניעיהם של המלש"בים הגברים ("תרומה", "אחריות ומחויבות", ו"מימוש עצמי" - באותו סדר בדיוק).

לבסוף, חשוב לציין כי בהינתן הקשר החזק ($r=0.54$) שנמצא בין מניע "המימוש העצמי" ל"רצון לתרום לביטחון המדינה", נראה שממצאי המחקר מעידים על יכולת סינרגית גבוהה של המלש"בים והמלש"ביות בויסות המניעים ובתפיסת מוטיבציות הגיוס שלהם: זוהי תפיסה הרואה תועלת חיובית מהשירות הן בדרך של תרומה לחברה ולמדינה, והן עלידי הפקת רווחים אישיים. יתרה מכך, ניתן להניח שעבור מתגייסים רבים עצם הנכונות לתרום להגנת המדינה (שמשמעותה לעיתים סיכון אפשרי לחייהם) היא צורה של מימוש עצמי.

יש פה, אם כן, מהלך המגשר ומאפשר הלימה בין הצורך האידאולוגי להתגייס על-מנת לתרום, ובין התרחבות התפיסות האינדיווידואליסטיות בחברה ובקרב בני הנוער. ממצא זה מעמיד חלופה אפשרית נוספת לטענות החוזרות ונשנות בדבר התגברות מוחלטת של אוריינטציה אינדיווידואליסטית-הדוניסטית בקרב הנוער בישראל (פלד ואופיר, 2001), או לטענות על ירידה במוטיבציה לשירות קרבי (Levy, 2009; פומרנץ ושר, 2009). ממצא זה מחליש במידה רבה את החלוקה הדיכוטומית שהציע גל (1999; 2015) בין מוטיבציה אידאולוגית ואינדיווידואלית.

לא רק "רצון הפרט"

ממצאי המחקר מעידים על כך שעל אף ההתרחבות של מקומו של הרצון האישי במערכת השיקולים של צה"ל בעת שיבוצם של המלש"בים/יות, עדיין רצון הפרט מעוצב בתוך הקשר רחב יותר - של יכולותיו, הרקע ממנו בא ונתוני המיון שלו. בכך הממצאים מאששים את ההשערה השלישית: המוטיבציה של המלש"בים והמלש"ביות לגיוס אינה קשורה רק ברצונם האישי, אלא גם בנתוני הרקע ובנתוני המיון שלהם.

ניתוחי הרגרסיה שביצענו בנפרד לכל אחד מארבעת מסלולי השירות, הראו במפורש כי חלק מן הגורמים שמעצבים את העדפות המלש"בים והמלש"ביות למסלולים נובעים מהאופציות הריאליות הקיימות עבורם - כאלה הנובעות מכושרם הגופני, ממצבם הבריאותי, מנתונייהם הקוגניטיביים ומנתוני רקע נוספים. הבחירה שעושים בני ובנות הנוער העומדים לפני גיוס בנוגע לתפקידים ולמסלולים שאותם יעדיפו בשירותם מושפעת, אפוא, לא רק מגורמים מוטיבציוניים מובהקים כי אם גם מהכרת האפשרויות הרלוונטיות עבורם במערכת ולנוכח נתונייהם האישיים והתאמת ציפיותיהם והעדפותיהם באופן רציונלי לכל אלה.

ההבנה של האפשרויות הריאליות לשיבוץ יכולה להסביר חלק מהדומיננטיות של העדפת המלש"בים את מסלול הלחימה, ומנגד את הבולטות של העדפת מסלול ההדרכה והמשא"ן בקרב המלש"ביות. שני מסלולים אלה שהיו (ועודם, בעיקר כאשר מדובר על מסלול הלחימה עבור המלש"בים) אפשרויות השיבוץ המסורתיות והדומיננטיות עבור גברים ונשים, בהתאמה, עברו ככל הנראה במהלך השנים האחרונות תהליך פְּיּוּל חלקי, שמשפיע על ציפיותיהם והעדפותיהם של בני ובנות הנוער למסלולים אלה (ששוּן-לוי, 2006; ששוּן-לוי ולומסקי-פדר, 2018), אך הבחירה בפועל עדיין נקבעת לא מעט באמצעות הידיעה ש"יש לי (או "אין לי") את הנתונים" להתגייס למסלול המסוים.

עוד נראה ממצאי המחקר כי מסלול הלחימה הוא המסלול העיקרי (למעשה היחיד מבין ארבעת המשפחות) המעוצב כמעט באופן מוחלט על-ידי העדפת הפרט ומניעיו. שלושת המסלולים האחרים מוסברים יותר על-ידי מאפיינים מְיוּנִיִּים (יכולות קוגניטיביות, מצב רפואי ומגדר) מאשר על-ידי מניעים, כלומר, מושפעים באופן מצומצם יותר (עד כלל לא) משיקולי רצון הפרט. כך המשתנה המסביר ביותר בבחירה במסלול ההדרכה והמשא"ן הוא המגדר (מסביר 19% מהשונויות מתוך שונות מוסברת כוללת של 25%). בדומה, המשתנה המסביר ביותר את הבחירה בתפקידים המקצועיים הוא יכולות קוגניטיביות גבוהות (המסבירות 14% מהשונויות מתוך שונות מוסברת כוללת של 26%).

ההבדל המגדרי שנמצא ביחס להעדפת המסלול המקצועי משקף אף הוא את הטענה ש"לא רק רצון הפרט": בעוד שבקרב המלש"בים והמלש"ביות כאחד המשתנה המסביר ביותר העדפה זו הוא הדפ"ר, ללא הבדל ניכר בין המינים, תרומתו של המניע ה"תעסוקתי" היא שונה מאוד: בקרב המלש"ביות הוא בעל תרומה מצומצמת, ואילו אצל המלש"בים תרומתו גבוהה וזהה לזו של הדפ"ר (15%). נראה, אפוא,

שעבור הגברים, העדפת מסלול שאיננו לחימה נובעת משילוב של הימצאות יכולות קוגניטיביות יחד עם מניע "תעסוקת" ברור. יתר על כן, גם הקשר הגבוה שנמצא במחקר זה בין המניעים האישיים ("מימוש עצמי", "יוקרה") ובין מניע התרומה למדינה משקף עד כמה המושג "רצון הפרט" הוא מורכב ורב־ממדי.

העובדה שמסלול הלחימה הוא היחיד שנמצא כמושפע בעיקר מגורמי מוטיבציה, שופכת אור נוסף על השאלה מה הטעם בחקר מוטיבציה לגיוס במערכת הבנויה על גיוס חובה, על־פי חוק. ממצא זה רומז על כך שהציות לחוק יכול אולי לשמש תנאי מספיק לעצם הגיוס לשירות צבאי ואולם לצורך שירות במסלול קרבי נדרש תנאי נוסף - מוטיבציה פנימית, להיות משובץ במסלול שכזה. המשקל הגבוה של המניעים בבחירת המסלול הקרבי, בתוך כלל השונות המוסברת על־ידי המשתנים שנכללו במחקר, מצביעה על כך שגורם המוטיבציה הוא תנאי הכרחי לשירות בתפקידים קרביים.

סיכום

המחקר ניסה לשפוך אור על המורכבות והעומק באופן שבו תופסים ומנמקים לעצמם מלש"בים ומלש"ביות את נכונותם לגיוס בכלל, ואת המסלולים המתאפשרים להם במסגרת שירותם הצבאי בפרט. מורכבות זו נובעת מריבוי תפיסות, מניעים, קשרים וכישורים וגורמים תהליכיים נוספים. כל אלה מייצרים שונות ניכרת הן באופן שבו נתפסים בעת הנוכחית מסלולי השירות השונים בצה"ל, והן במגוון מרכיבי המוטיבציה ובמניעים של בני ובנות הנוער הישראלים העומדים לפני גיוסם.

מעבר לתמונה הכללית שמתארת את הנוער הישראלי יליד שנות המילניום הנוכחי, מעניינת ההשפעה המגדרית השונה של תהליכים אלה על בניית תפיסותיהם של בני ובנות הנוער. יש דמיון רב באופן שבו הצעירות והצעירים תופסים את מסלולי השירות השונים הפתוחים בפניהם מחד גיסא; אך בהתאם לאפשרויות שנבנו מסורתית עבורם, ניכרים גם השינויים בתפיסותיהם מאידך גיסא. כך, אצל המלש"בים הגברים שוררת לרוב אחידות בהעדפת מסלולי הלחימה, והיא מלווה במידה גבוהה ומובילה של מניע ה"תרומה לביטחון המדינה". אצל הנשים בולט מגוון אפשרויות רב יותר, בשל העדר הסללה מסורתית ברורה ללחימה, ובהתאם לתפיסת יכולת "תרומה לביטחון המדינה" מצומצמת יותר.

לפני שנציין את ההשלכות המעשיות של מחקר זה, שומה עלינו להצביע על חסרונם של משתנים חשובים במערך המחקר הנוכחי ועל הכיוונים המומלצים למחקרי המשך. נתוני המחקר הנוכחי מבוססים על "צילום מצב" נקודתי, ללא השוואה במשך זמן ותקופות. העובדה שבידי ממד"ה מצויים נתונים רבי־שנים של סקרי מוטיבציה מן הסוג שנחקר כאן, יחד עם המודל המחקרי שהוצע על־ידינו - הם הזמנה מפתה למחקרי אורך שיעמדו על מגמות ושינויים בכל הנוגע למוטיבציות הגיוס של הנוער הישראלי. מחקרים עתידיים מסוג זה מן הראוי שיכללו משתני רקע נוספים על אלה שעשינו בהם שימוש במחקרנו, כמו: השתייכות מעמדית או אתנית של המלש"בים והמלש"ביות; משתנים חלוקתיים כמו מרכז ופריפריה; סוגי יישוב וכדומה. לבסוף, נמליץ בפני משיכי מחקרי המוטיבציה מסוג זה לבחון

את מקורות המניעים המוטיבציוניים, ובעיקר את השפעת הרישות החברתי (networking) ואת מקומן של הרשתות החברתיות בעיצוב מרכיבי המוטיבציה לגיוס ועוצמתה.

למחקר הנוכחי פוטנציאל ניכר ליישומים אפשריים: ממצאי המחקר יכולים לשרת את מערכת כוח האדם בצה"ל, כאשר הם מצביעים על משתנים ספציפיים - הן העדפות אישיות והן מאפייני רקע ומיון - ש"הולכים יחד" עם רצון המלש"ב או המלש"בית לשרת בתפקידים מסוימים בצה"ל. יתרה מכך, הניתוחים הסטטיסטיים המוצגים במאמר זה מספקים אף שקלולים פרטיקולריים, בנפרד למלש"בים ולמלש"ביות, בנוגע לאותם משתנים ספציפיים. שימוש מושכל במכלול נתונים אלה עשוי לתרום לשיפור תהליך שיבוצם.

בצד המשמעויות היישומיות הנובעות מממצאי מחקר זה, יש בהם אינדיקציה לאפיונים הסוציולוגיים הקשורים לעמדות בני הנוער בישראל כלפי הגיוס לצה"ל. מצד אחד, הממצאים מצביעים על שימור רמות המוטיבציה לשירות בקרב הצעירים הישראלים ועל המובנות מאליו של עצם הגיוס לצבא (לפחות בקרב האוכלוסיות שנבחנו במחקר זה). כמו כן הם מאירים תהליכים המייצרים העדפות ותפיסות ספציפיות, כלפי המסלולים השונים בשירות. מצד אחר, הממצאים משקפים את החשיבות המכריעה שיש לצה"ל לא רק בתפקידו הביטחוני, כי אם בהסללתו החברתית ובעיצוב האפשרויות העתידיות, כולל האזרחיות והתעסוקתיות, של הנוער בישראל. ממצאי המחקר מספקים כיוונים חדשים בתיאוריה, במחקר ובהבנת מושג המוטיבציה לגיוס, הן בהקשר הישראלי והן בהתייחס לצבאות אחרים בעולם. נציין שגם צבאות מערביים שונים המושתתים על שירות התנדבותי בשכר (All-Volunteer Forces; AVF) מוטרדים לא מעט במקורות המוטיבציה של המתנדבים לשירותיהם ועוסקים בניתוח מרכיבי המוטיבציה הזו וזיקתה למסלולים המוצעים למתנדבים אלה (Yastrzemsky, 2016).

מקורות

- אגסי, י. (2017, 18 דצמבר). שפל בגיוס לצה"ל: "אין להם מושג למה הם עושים את זה". כאן 11. https://www.youtube.com/watch?v=nTq3_Hof_BE
- אורטל, ע. (2021). הזבוב על גב הפיל: מקומה של המערכה בין המלחמות בתפיסת הביטחון של ישראל. *עדכן אסטרטגי*, כרך 24, גיליון 2, INSS. 86-91, תל-אביב.
- אלרן, מ. ושפר, ג. (2015). *השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות*. מזכר 148, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב.
- אריאן, א. (1999). *ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום*. תל-אביב: פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.
- בוחבוט, א. (2020, 11 פברואר). ברקע הירידה במוטיבציה לשירות: המהפיכה שמתכנן אגף כ"א בצה"ל. *וואלה חדשות*. <https://news.walla.co.il/item/3340158>

- בן־אליעזר, א. (2006). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי־מיליטריזם ונארמיליטריזם בעידן פוסט־הגמוני, בתוך: אלחדג', מ. ובן אליעזר, א. (עורכים): *בשם הביטחון*. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס הוצאה לאור, 29-76.
- בנזימן, י. (2014). *שלב המעבר מצבא חובה לצבא מתנדבים בשכר - פרספקטיבה השוואתית של צבאות זרים*. פרויקט צבא חברה, ממד"ה, צה"ל.
- ברדה, מ. (2007). נתונים על הגיוס לצה"ל לאורך השנים. הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- ברזילי, ג. (1992). *דמוקרטיה במלחמה*, תל־אביב: ספרית פועלים.
- גל, ר. (1996). *נוער "פוסט-אוסלו": פרופיל*. מכון כרמל, זכרון יעקב.
- גל, ר. (1999). המוטיבציה לשירות בצה"ל בראי הזמן. *עדכן אסטוטגי*, כרך 2, גליון 3, דצמבר 1999, INSS, 16-11, תל־אביב.
- גל, ר. (2014). *החרדים בחברה הישראלית - תמונת מצב*. מוסד שמואל נאמן, טכניון, חיפה.
- גל, ר. (2015). המוטיבציה לגיוס בראי הזמן. בתוך: אלרון, מ., ושפר, ג. (עורכים), *מודל השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות*, INSS, 37-46, תל־אביב.
- דהן, א. (2012). שוויון ההזדמנויות בצה"ל בעידן המיון התעסוקתי. *מערכות* 442, 23-29.
- הלמן, ש. (1994). *הסירוב לשרת בצבא כניסיון להגדרה מחודשת של האזרחות*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הראל, א. (2013). *תדע כל אם עבריייה - קווים לדמותו של צה"ל החדש*. הוצאת כנרת זמורה ביתן דביר.
- הרמן, ת., ענבי, א., רובבשישטרית, א., ריטוב, א., והלר, א. (2020). *מדד הדמוקרטיה הישראלית*. המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- ועדת החוץ והביטחון (2017). "שיעור הגיוס המשוקלל לצה"ל: 65% - כך הוצג היום בוועדת החוץ והביטחון". *חדשות הוועדה*, כנסת ישראל. 25 בינואר, 2017.
- <https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/ForeignAffairs/News/pages/pr250117.aspx>
- זיתון, י. (2013, 7 נובמבר). מבוכה בצה"ל: ירידה במוטיבציה לשירות קרבי. *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4450816,00.html>
- זיתון, י. ושוחט, י. (2018, 2 דצמבר). בלעדי: נתוני גיוס החרדים נחשפים. *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5417914,00.html>
- טיארג'אן, ר. (2015). מראות שונות של מוטיבציה לגיוס לצה"ל. בתוך: אלרון, מ., ושפר, ג. (עורכים), *מודל השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות*, INSS, 47-58, תל־אביב.
- כהן, ס., ובגנו, א. (2001). המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש. *תרבות דמוקרטית*, 4-5, 131-150.
- כהן, ס. וסולימן, א. (1995). "צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי", *מערכות* 341, 2-17.
- כספי, ד., (1997). מבוא: עמודי התווך של הדמוקרטיה הישראלית. בתוך: כספי, ד., (עורך), *תקשורת ודמוקרטיה בישראל*, תל־אביב: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 29-46.

לב, א. (2008). בלי בג"ץ ובלי בצלם, בתוך: שפר ג., ברק א. ואורן ע. (עורכים), *צבא שיש לו מדינה?*, 245-275. ירושלים: כרמל.

לוי, י. (2003). *צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל*. תל-אביב: ידיעות אחרונות וחמד. לוי, י. (2010). *מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות*. ירושלים: מאגנס.

לוי, י. (2019). *הצבא וחברת השוק: מסגרת מושגית*. בתוך לוי, י., גזית, נ., משה, ר., הרנס, א. (עורכים), *הצבא וחברת השוק בישראל*. האוניברסיטה הפתוחה. ישראל.

לוי, ר. (2018, 15 מאי). כל ההורים רוצים את הילדים ב-8200, לעשירים יש סיכוי טוב יותר להצלחה. *דהמרקר*. <https://www.themarket.com/technation/.premium-MAGAZINE-1.6091622>

לומסקי-פדר, ע., ובן-ארי, א., (2003). מ"עם במדים" ל"מדים שונים לעם": ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. בתוך: אלחאג', מ., ובן אליעזר, א. (עורכים), *בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעולם משתנה*. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

לימור, י. (2018). *מלחמה בעידן אינפורמאציה*. הרצאה בכנס השנתי של דוברי הרשויות המקומיות בישראל, נובמבר 2018, נתניה.

ליסק, מ. (2001). האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית, *תרבות דמוקרטית*, 4-5, 187-211.

ליפשיץ, י. (2000). *כלכלת ביטחון – התיאוריה הכלכלית והמקרה הישראלי*, מכון ירושלים לחקר ישראל ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור.

מיטב, צה"ל. (2020). אתר 'מתגייסים' <https://www.mitgaisim.idf.il>. ראו למשל "לוחמה אלקטרונית"

<https://www.mitgaisim.idf.il/%D7%97%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%A9/?search=%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9E%D7%94+%D7%90%D7%9C%D7%A7%D7%98%D7%A8%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%AA>

מיטב, צה"ל. (2020). "אתר מתגייסים": עולם הלוחמות.

<https://www.mitgaisim.idf.il/לובי-תוכן/תפקידי-הלוחמה-לנשים/>

מיטב, צה"ל. (2020). "אתר מתגייסים": שאלון ההעדפות

<https://www.mitgaisim.idf.il/כתבות/כתבות-ציר-הזמן/שאלון-ההעדפות/איך-ממלאים-שאלון-ההעדפות-המדריך-המלא/#/>

מייזלס, ע., גל, ר. ופישוף, א., (1989). *תפיסות עולם של תלמידים בבתי ספר תיכוניים כלפי נושאי צבא וביטחון*. המכון הישראלי למחקרים צבאיים, זכרון יעקב.

מלחי, א. (2018). אתגרי "צבא העם": גיוס החרדים לצה"ל בראי הזמן. *פלמנט*, 81, המכון הישראלי לדמוקרטיה. ירושלים.

מלחי, א. (2020). *מי מאתגר את צבא העם? יחסי חברות - צבא בישראל ועמדות שונות כלפי מודל הגיוס לצה"ל*. הרצאה בכנס כנרת החמישי לחוקרי צבא חברה בישראל, פברואר 2020.

מלחי, א. (2021). *בקיעים בקונצנזוס: אתגרי "צבא העם" ומודל הגיוס לצה"ל במציאות חברתית המשתנה*. מחקר מדיניות 156. המכון הישראלי לדמוקרטיה. ירושלים.

ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות), *סקרי עמדות בקרב מועמדים/ות לשירות ביטחון 2000-2018*, אכ"א, צה"ל.

- משה, נ. (2013). *שירות נשים בצה"ל*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- משה, ר. וטיארג'אן-אור, ר. (2019). *צבא העם בחליפות: אתגרי צה"ל בעידן הניאו-ליברלי*, תל-אביב: מערכות.
- נעם, י. ואבידר, מ. (2013). *הלחימה על האתוס: בין קרביות לטכנולוגיה, המתח בראי כוח אדם חובה*. צה"ל: מחלקת מדעי ההתנהגות.
- סואן, ד. (2008). "כל בחור וטוב לנשק" - עמדות בני נוער כלפי הגיוס לצה"ל והשירות הקרבי. *החינוך וסביבו*, ל', מכללת סמינר הקיבוצים.
- סיבוני, ג. (2009). מהאינתפאדה השנייה דרך מלחמת לבנון השנייה למבצע "עופרת יצוקה". *צבא ואסטרטגיה 17(1)*, INSS, 25-31.
- סמוחה, ס. (1999). תמורות בחברה הישראלית - לאחר יובל שנים. *אלפיים*, 17, 239-261.
- ספראי, מ. (2019). השינויים במודל שירות הקבע כביטוי לאימוץ תפיסות ופרקטיקות ניאו-ליברליות בצה"ל. בתוך: משה, ר. וטיארג'אן-אור, ר. (2019). *צבא העם בחליפות: אתגרי צה"ל בעידן הניאו-ליברלי*, תל-אביב: מערכות. עמ' 25-46.
- עירינה, מ. (2009). *תמורות בחברה הישראלית והשלכותיהן על יחסי צבא-חברה*, צה"ל: מחלקת מדעי ההתנהגות.
- פומרנץ-זורין, ל. (2020). *הצטלבויות של מגדר ומעמד בהמרה של הון צבאי בספירה האזרחית*. הרצאה בכנס כנרת החמישי לחוקרי צבא חברה בישראל, פברואר 2020.
- פומרנץ, ל. ושר, י. (2009). אף אחד כבר לא רוצה לשרת, בתוך בן אליהו, ה., לרר, ז., *סוציולוגיה של צבא העם, מבט מבפנים*, ממד"ה, צה"ל: 325-394.
- פלד, י. ואופיר, ע. (עורכים), (2001). *ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?* ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ריבנאי-בהיר, ש. (2015). *חברה ברשת*. צה"ל: מחלקת מדעי ההתנהגות.
- רפפורט, ע. (2011). בני 18 בישראל: הרוב לא מתגייס. *IsraelDefense*. 24/07/201.
- <https://www.israeldefense.co.il/content/%D7%91%D7%A0%D7%99-18-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%94%D7%A8%D7%95%D7%91-%D7%9C%D7%90-%D7%9E%D7%AA%D7%92%D7%99%D7%99%D7%A1>
- שבתאי, ש. (2012). תפיסת המערכה שבין המלחמות. *מערכות* 445. עמ' 24-27.
- שיאון, ל. (1997). *דימויי גבריות אצל לוחמים: השירות בחטיבות חיל רגלים כטקס מעבר מנעורות לבגרות*. ירושלים: מרכז שיין למחקרים במדעי החברה.
- שני, א., קוצ'יק, י. (2007). השינויים המתחוללים במדינת ישראל והשלכותיהם על מודל השירות בצבא ועל משימות צה"ל בתחום החברתי, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפרן-גיטלמן, ע. (2020). *רוח ממלכתית: עיונים בקוד האתי של צה"ל*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שרון, ר. ומנשה, כ. (2017, בדצמבר). לראשונה: יותר ממחצית מבני ה-18 לא מתגייסים לצה"ל. *כאן* 11. <https://www.kan.org.il/item/?itemid=25248>
- ששון-לוי, א. (2006). *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. ירושלים: מאגנס.

ששון-לוי, א. ולומסקי-פדר, ע. (2018). *מגדר בבסיס - נשים וגברים בשירות הצבאי*. ירושלים: מכון ואן ליר והקיבוץ המאוחד.

- Bachman, J. G., Segal, D. R., Freedman-Doan, P., & O'Malley, Patrick M. (2000). "Who Chooses Military Service? Correlates of Propensity and Enlistment in the U.S. Armed Forces." *Military Psychology*, 12(1): 1-30.
- Ben-Shalom, U., & Benbenisty, Y. (2019). 'A Time of War': contextual and organizational dimensions in the construction of combat motivation in the IDF. *Journal of Strategic Studies*, 42 (3-4), 371-394.
- Cohen, S. A. (2001). *The IDF and Israeli Society*. Ramat Gan: BESA Center for Strategic Studies, Bar Ilan University.
- Cohen, S. (2007). *The False "Crisis" in Military Recruitment: An IDF Red Herring*. Ramat Gan: the Begin-Saadat Center for Strategic Studies, Bar-Ilan University.
- Cohen, S., & Gal, R. (2000). Israel: Still Waiting in the Wings. In: Moskos, C., Williams, J.A., & Segal, D.R. (Eds.), *The Post-modern Military: Armed Forces After the Cold War*. Oxford University Press, 2000.
- Eighmey, J. (2006). Why do youth enlist? Identification of underlying themes, *Armed Forces & Society*, 32, 307-328.
- Gal, R. (1986). *A Portrait of the Israeli Soldier*, New-York: Greenwood Press.
- Gal, R. (1988). The Israeli Military in Light of the I-O Thesis. In C.C. Moskos and F.R. Wood (Eds.), *The Military: More Than Just a Job?* Pergamon-Brassey's, Elmsford, N.Y.
- Girsh, Y. (2019). Negotiating the Uniform: Youth Attitudes towards Military Service in Israel, *Young*, 27-3, 304-320.
- Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st century: the rise of hybrid wars*. Arlington: Potomac institute for policy studies.
- Hoffman, F. G. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly* 52, 34-39.
- Inbar, E. (1991). *War and peace in Israeli politics*, Boulder, Colo: Lynne Rienner Publishers.
- Kachtan, D. G. & Binks, E. (2020). Soldiers' Perceptions and Expectations of Converting Military Capital—The Cases of Israeli and British Militaries. *Sociological Inquiry*, Nov 2020.
- Legree, P. J. & Lawrence, G. H. (1996). *Military Enlistment Propensity: A Review of Recent Literature*. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences Alexandria VA., Storming Media.
- Levy, Y. (2009). "Is There a Motivation Crisis in Military Recruitment in Israel?", *Israel Affairs*, 151(2), 135-158.
- Levy, Y. (2013). "Convertible Sacrifice—A Conceptual Proposition." *Sociological Perspectives* 56(3):439–63.
- Levy, Y., Lomsky-Feder, E. & Harel, N. (2007). "From" Obligatory Militarism" to" Contractual Militarism"—Competing Models of Citizenship." *Israel Studies* 12(1):127–48.
- Mehay, S. L. (1990). Determinants of enlistments in the U.S. Army Reserve, *Armed Forces and Society*, 16 (1990), 351-367.
- Michael, K., Kellen, D. & Ben Ari, E. (2009). Introduction: wars and peace support operations in the contemporary wars: conceptual clarifications and suggestions. in Michael, K., Kellen, D. & Ben Ari, E. (Eds.), *The transformation of the world of war and peace support operations*, 1-20. Westport, CT: Praeger.
- Orvis, B. R. & Asch, B. J. (2001). *Military Recruiting: Trends, Outlook, and Implications*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR902.html

- Pengelly, R., (2000). French Army in Profile: from hollow force to hard core. *Jane's International Defence Review*, 33(6), 40-51.
- Rivnai-Bahir, S. and Avidar, M. (2017). Alternative vs. Canonical Discourses on Military Service in Israel, *Res Militaries*, ERGOMAS issue n°5, November 2017.
- Smith, R. (2012). *The utility of force: the art of war in the modern world*. London: Penguin.
- Yastrzemsky, J. R. (2016). *The Propensity to Serve in the Armed Forces: An Examination into the Factors Associated with Military Propensity During the Post-9/11 Era*. [Doctoral dissertation, University of Maryland]. Sociology Theses and Dissertations, UMD Theses and Dissertations. <https://drum.lib.umd.edu/handle/1903/2804/discover>

ראיונות

גולדברג, ג.: ראיון בנוגע להיסטוריה של המיון בצה"ל וגורמים שהשפיעו עליו. ספטמבר 2020. ממד"ה.

מיקררוסוציולוגיה של מלחמות חדשות ניתוח חזותי של פיגועי טרור במהלך "אנתפאדת היחידים"

פרופ' עוזי בן-שלום

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת אריאל ואגודת חוקרי צבא-חברה בישראל

גב' רינת משה

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בראילן

ד"ר רוני מש

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת אריאל ואגודת חוקרי צבא-חברה בישראל

ד"ר עמית דביר

המחלקה למדעי המחשב, אוניברסיטת אריאל

תקציר

המאמר מציג ניתוח חזותי של פיגועי טרור שהתרחשו בישראל במהלך השנים 2015-2016, תקופה המכונה "אינתיפאדת היחידים". במחקר נותחו סרטים המתארים פיגועי טרור במטרה לבחון בגישה מיקררוסוציולוגית פיגועים אלה בעת התרחשותם. אנו טוענים, כי בדרך זו ניתן להעשיר את הידע הסוציולוגי הצבאי אודות ה"מלחמות החדשות". במחקר נאסף מידע שאותר במרשתת ומקורו בתפוצה רחבה של מצלמות אבטחה ומכשירי טלפון ניידים. פותחה תוכנה לאיסוף סרטים והיא הופעלה במדגם של רשתות חברתיות. במקביל נערכו גם ראיונות עומק עם קציני משטרה ואזרחים שהיו עדים לפיגועים. ניתוח הממצאים מתאר את הדינמיקה החברתית המופיעה בסרטים ומצביעה על שלושה גורמי ייסוד הנכללים באלימות המוצגת בהם: התוקף, משבש ההתקפה וההמון. המחקר מצביע על יכולתם של סוציולוגים צבאיים לבצע ניתוח חדש של אלימות תוך שילוב בין רמת ה"מאקרו" לבין מחקר ברמת ה"מיקרו". ניתוח מיקררוסוציולוגי כזה מוביל להבנה טובה יותר של פיגועי טרור, תוך התגברות על מניפולציות במידע ויזואלי המתבצעות על ידי התקשורת, הממשלה וארגוני טרור.

מילות מפתח: מלחמות חדשות, מיקררוסוציולוגיה, אנתפאדת היחידים, פיגועי טרור

Micro-Sociology and New Wars - Visual analysis of terror attacks during the "Intifada of the Individuals"

Abstract

This paper provides visual analysis of a representation sample of terror attacks (TA) which occurred in Israel during 2015-2016, a period which is labeled "The Intifada of Individuals". The aim of the study is to explore the "Black Box" of face-

to-face belligerent encounters. The "New Wars" approach require analytical and methodological tools that could be used for sociological interpretation of close quarter violence. Our research may add a new direction to this purpose by using available materials that military sociologists can retrieve and employ when they use the "Macro" level framework in their study of "Micro" level actions. We suggest that the current abundance of audiovisual devices allows a new perspective of belligerent friction typical of New Wars. Our methodology includes a combination of video and audio materials from open source. The collection of the data was augmented by automatic data mining software that collected additional videos in social networks. Our analysis untangles the complexities of belligerency by minimizing the overall occurrences to the actions of the antagonist, the disrupter and the crowd. The results point to the utility of microsociology analysis in the understanding the violence of TA and overcoming the manipulation of the events by media, government and terrorists.

מבוא

סוציולוגיה צבאית איננה מרבה לעסוק בחקירתם של תהליכי מיקרו-חברתיים של אלימות או פעולות לחימה (Ben-Shalom & Benbenisty, 2017; Siebold, 2001). לעיתים קרובות יותר סוציולוגיה צבאית חוקרת אלימות בביטוי של רמת המדינה, או רמת ה"מאקרו" (בן-אליעזר, 2017) תוך הותרת הפעולות האלימות עצמן, ולרוב גם של הלחימה עצמה - מחוץ למסגרת התיאורטית והמחקר האמפירי. המחקר הנוכחי מחבר את שיח המאקרו של "המלחמות החדשות" (Kaldor, 2013) עם ניתוח ברמת ה"מיקרו", ומאפשר פרשנות של פעולה אלימה הרלוונטית במיוחד לעימותים ולאלימות בתקופה זו. מטרת המחקר להציג ניתוח אמפירי של פיגועי טרור תוך שימוש במידע חזותי, אשר נאסף ממקורות גלויים וזמין לסוציולוגים צבאיים המבקשים ללמוד על אלימות. התכנים שנאספו נותחו בהתבסס על גישת המיקרו סוציולוגיה של רנדל קולינס (Randall Collins, 2008, 2013) המבוססת על תהליכים חברתיים הדדיים המאפיינים ביצוע של אלימות ואופן ביצועה בזמן אמת. מחקרנו בחן התנהגות במהלך פעולות טרור לנוכח שאלת המחקר: מה הם התהליכים החברתיים ההדדיים, המאפיינים ביצוע של פיגועי טרור? הנתונים מבוססים על ניתוח של מידע שהופק לנוכח מה שלעיתים קרובות מכונה "אנתפאדת היחידים" או "גל הטרור" שהתרחש בישראל במהלך התקופה שבין ספטמבר 2015 ואוקטובר 2016 (Amidror, 2016; IICC Report, 2015). במהלך התקופה הנדונה חוותה ישראל 266 פיגועי טרור חמורים שבמהלכם נהרגו 47 אזרחים ישראלים. מספר זה אינו כולל מקרים של זריקות אבנים או בקבוקי תבערה שהסתיימו ללא נפגעים. האירועים כללו מספר רב של דקירות ובמספר מקרים ביצעו את הפיגועים קטינים ונשים (ISA Report, 2015; IICC Report, 2016). רבים מן הפיגועים הושפעו מההפיכות במזרח התיכון ("האביב הערבי") וחלק ניכר מן התוקפים קיבל את ההשראה מהרשתות החברתיות, המאפשרות זרימה מהירה וחסרת גבולות של מידע בין מפגעים אפשריים. עם זאת, אנו לא נתמקד בממד המשטרתי או המודיעיני של המדיה החדשה, אלא בניתוח תכנים חזותיים וקוליים המופצים בה, במטרה להבין את הדינמיקה החברתית ההדדית המתקיימת תוך כדי ביצוע הפיגוע. רבים מן הפיגועים הללו צולמו על-ידי הולכי רגל, אנשים שהתערבו באירוע וחברות אבטחה, כמו גם על-ידי כוחות הביטחון. כתוצאה מכך, פעולות תוקפניות שבעבר היו חשופות רק למומחי ביטחון מוסדיים מן המשטרה והצבא, נמצאות כיום ברשות הציבור ואף ברשותם של סוציולוגים צבאיים.

מעקב מצולם ואלימות

שימוש במדיה החדשה למטרות אבטחה הוא תחום מתפתח ובעל עניין עבור מומחי מחשבים וביטחון. בדרך כלל הוא משמש לניטור צורכי הציבור, וכאמצעי בקרה ואיתור של פעילות פלילית (Brynielsson,) (Johansson, Jonsson & Westling, 2014). תוכן בפורמט של קבצי וידיאו מופץ כיום בקלות בכל רחבי המרשתת הן בעזרת הרשתות החברתיות, והן באמצעות אתרי שיתוף כגון YouTube. בהקשר של פיגועי טרור הוא כולל סרטוני וידיאו שמצולמים על ידי הולכי רגל או עוברי אורח אשר נקלעו לזירת פשע. סוכני חדשות אוספים בשמחה את הסרטונים הללו ומציגים אותם שוב ושוב באמצעי התקשורת למטרות רווח, אך מבחינה מחקרית חומרים כאלו יכולים לשמש גם ככלי מחקרי לשם הבנת הפעולה האלימה עצמה.

שיטה כזו משמשת בניתוח של אירועי שוד, בדרך כלל באמצעות שימוש במצלמות האבטחה של בעל הנכס או אלה של גורמים רשמיים כמו המשטרה או הרשות המקומית (Levine, Taylor & Best, 2011). יצוין בנוסף, כי יריבים פוליטיים עושים שימוש מתמיד בסרטוני וידיאו במאבקם. ארגון החיזבאללה נודע לשמצה בנטייתו לשלוח מצלמות עם חוליות התקיפה שלהם במטרה להשתמש בחומרים הללו לצרכי תעמולה וראווה של הארגון. דבר דומה עשה הגנרל האמריקאי שוורצקופף במלחמת המפרץ הראשונה, כאשר הציג סרטונים של מתקפות מדויקות שבוצעו באמצעות נשק מונחה מרחוק למטרות תעמולה ולוחמה פסיכולוגית.

שימוש במידע ויזואלי שהופק מאמצעי מעקב משתלב היטב עם שיח "המלחמות החדשות" (Münkler,) (2005), מאחר ששני הצדדים משדרים את ההרס הפיזי בתקשורת ומשפיעים באמצעים אלה על דעת הקהל והממד האזרחי והמורלי של העימות הצבאי. ואולם רובו של הניתוח העוסק בחומרים אלה עוסק ב"תמונה הגדולה", באמצעות שימוש בשיח הגלובליזציה והתרבות (Mirzoeff, 2009), והדבר מותיר את ההתנהגויות עצמן כפי שמוצגות בסרטונים מחוץ למסגרת הניתוח. סוציולוגים צבאיים מתייחסים כמובן לפיגועים, אך בדרך כלל מציינים אותם כחלק מתהליך חברתי רחב יותר (למשל: בן-אליעזר, 2012) ומתעניינים באלימות כביטוי של אלימות מדינתית. מנגד, פיגועי טרור מכילים תהליכים חברתיים בעלי חשיבות רבה, אשר יש בנוגע אליה מחלוקת חברתית ואותם מתקשה גישת המאקרו להסביר.

לדוגמה, ב־8 בינואר 2017 פרצה משאית במהירות גבוהה לתחנת הסעה בטיילת ארמון הנציב בירושלים ודרסה קבוצה של צוערים מקורס קצינים. 4 חיילים נהרגו ו־13 נפצעו. דיון תקשורתי קדחתני התרחש מיד לאחר האירוע, והתמקד בעובדה שמספר צוערים נראו רצים הרחק מאתר הדריסה. הדיון הועצם על ידי אזרחים חמושים שנכחו במקום וטענו לתהילה, מאחר שהסתערו בגבורה והרגו את הנהג התוקף, בניגוד לתגובה הלא יעילה של הצוערים. דובר צה"ל הגיב במהרה, והודיע כי בקרב היורים היו מספר צוערים ומפקדיהם (חסון, כהן, אפרתי ורביד, 2017). ויכוחים אמוציונליים מסוג זה בין פרשנים, פוליטיקאים ומפקדים בכירים בדימוס, הפכו נפוצים לאחר כל פיגוע שפרטיו משודרים פעמים רבות באמצעי התקשורת. הללו הגיעו לשיא במהלך משפטו של סמל אלאור עזריה, שב־24 במרס 2016 צולם

בעודו יורה במחבל שכוב על הקרקע. בסופו של דבר הועמד אזריה לדין והורשע בהריגה (כהן, 2016). שני האירועים הללו תוארו באופן חלקי בסרטונים, הפכו במהירות לווראליים והופצו בתקשורת. התבוננות בתכנים אלה מותירה את הצופה מבולבל, מאחר שהדיון האינטנסיבי במה שמוצג בהם מנוצל כחלק מוויכוח פוליטי, ללא ניסיון לנתח תופעות חברתיות ופעולות שהתרחשו מעבר לאירוע הבודד. נראה לנו כי סוציולוגים צבאיים רבים אינם משפיעים על דיון כזה, מכיוון שאין בכוחם לקבוע מסגרת מקצועית להבנה טובה יותר של המתרחש בו. הם נוטים להתייחס למשמעויות שנושאים אירועים כאלה לנושאי מאקרו המטרידים אותם, כמו מוסר במלחמה או התפתחות העימות בין יהודים לערבים בישראל (בן אליעזר, 2012: 230) אך בדרך כלל נמנעים מניתוח של תהליכים חברתיים המתגלים בתוך האירוע. הם אינם יכולים להסביר באופן משביע רצון התנהגויות חברתיות כמו עמידה מן הצד והימנעות מהפעלת נשק (Liebst, 2020). ברור כי יכולתם של סוציולוגים צבאיים לחקור פיגועי טרור מוגבלת עקב מגבלות מתודולוגיות. העריכה המכוונת של החומרים המצולמים, ההטיה המסחרית בשידורם ומגבלות הנגישות מצד ארגוני ביטחון, הן כולן בעיות כבדות משקל כאשר מנסים לחקור פיגועים. אחת ממטרות המחקר הנוכחי היא לספק כיוון שיאפשר התגברות, לפחות חלקית, על המכשולים הללו לשם מחקר חדש בתחום הסוציולוגיה הצבאית.

אלימות והרג בפיגועי טרור

קולינס (Colins, 2008, 2012) פיתח סיווג מפורט של התנהגויות אגרסיביות והסלמה של אלימות. הוא ציין את הגמלוניות של התוקף במפגשים אלימים, ואת העובדה שיצירת אלימות קטלנית מחייבת "התמחות" וכי תוקף שאינו מומחה נוטה לפעול באופן לא יעיל. במילים פשוטות, ביצוע של אלימות הוא קשה מאוד, משפיע בדרך כלשהי על התוקף וצפוי לגרום לאיום יותר מאשר לנזק משמעותי. יצירת נזק והריגה מותנה בתהליכים הדדיים בין התוקף למותקף ברגעים שבהם מתבצעת הפעולה האלימה. בהסתמכו על גישת המיקרו-סוציולוגיה שפיתח, מראה קולינס כי אין להתייחס לגרימת אלימות כמובנת מאליה ומסביר כי אלימות נעשית סבירה יותר במצבים מוגדרים כמו הפגנת חולשה מצד הקורבן. הקו המחקרי שלו מרחיב טענה מוקדמת יותר של הפסיכולוג דייב גרוסמן (Grossman, 1996) שעבורו אלימות נתפסת לעיתים קרובות כהרג מדומה בשל עוצמת ההימנעות המולדת מהרג, המאפיינת בני אנוש.

ואולם גרוסמן, שלמד על אודות הרג בצבא האמריקני, טוען כי ניתן לצמצם את השפעתה של הימנעות כללית מאותו חוסר רצון להרוג. הטענות של גרוסמן נבדקו גם בישראל, כאשר שני חוקרים ישראלים (Bar and Ben-Ari, 2005) חקרו דרכי פעולה של צלפים ומצאו, כי הם מסוגלים להרוג שוב ושוב הודות לזיהוי הפרדוקסלי של אנושיות מטרותיהם. טענתם מזכירה את המשפט הישראלי הידוע "יורים ובוכים", המציין את ההבנה כי המלחמה היא קודם כל מצב של "אין ברירה". כלומר, עצם הייסורים על הרג בני אנוש מאפשר לצלף להתמיד בתפקידו. מחקרים אלה בוצעו בעיקר באמצעות ראיונות עומק

רטרוספקטיביים, מכיוון שקשה לחקור לחימה בפועל בעת התרחשותה. עם זאת, ניתן לפתח את תובנות המחקרים הללו על-ידי בחינת המדיה החדשה המצויה כיום בשפע. מידע זה מאפשר לסוציולוגים לחקור פיגועי טרור בעת התרחשותם.

במחקר זה אנו עושים שימוש במידע חזותי, וממקדים את תשומת ליבנו בנעשה במהלך התרחשותה של אלימות ובתהליכים ההדדיים המצולמים. באחרונה הראה בן-אליעזר (2017) כי הסוציולוגיה הצבאית בישראל היא של "אין מלחמה", כלומר סוציולוגיה המתעלמת מהיבטים שונים של הסכסוך היהודי-ערבי ומנרמלת אותו. לנו נראה, כי ניתן גם להגיד שהיא סוציולוגיה של "אין לחימה", מכיוון שבדרך כלל הלחימה עצמה איננה נחקרת, מצב שמתקיים גם בספרות העולמית שבדרך כלל איננה חוקרת את ביצוע האלימות בשדה הקרב (Siebold, 2001). לטענתנו, סדר היום המחקרי של הסוציולוגיה הצבאית בישראל עוסק בעיקר בבעיות המוסריות והחברתיות הכבירות של מקום הצבאיות בחברה הישראלית (בן-אליעזר, 2012; גרינברג, 2007; Levy, 2020). עם זאת, סדר היום המחקרי שלנו אחר ומתמקד בפעולה האלימה עצמה, כפי שהתרחשה ובאופן שבו התפתחה. אנו משתמשים בגישה המיקרו-סוציולוגית שהוצעה על-ידי קולינס (Collins, 2008) ומתעניינים בתהליכים חברתיים ובפעילות הדדית המתרחשים במהלך פיגועי טרור ומאפיינים אותם.

המניפולציה של נקודת הצילום

מצלמות וחומרים מצולמים משחקים תפקיד חשוב ב"מלחמות החדשות", ומשמשים סוג של "כוח רך" שצבאות לומדים לחיות עמו (Malešević, 2008). גינצבורג (Ginsburg, 2011) הראתה כיצד מצלמות משולבות בקונפליקט, ואת האופן שבו מוצרים עוברים עריכה ומסגור כחלק מהממדים המוסריים של הקונפליקט. לחומרים אלה הייתה השפעה מכרעת בעקבות מספר אירועי אלימות בשטחים, והמקרה של אלאור עזריה הוא רק אחד מיני רבים. באופן כללי, כל אחד מהצדדים אוסף סרטונים ומשתמש בהם לקידום האינטרס שלו ובמטרה להכפיש את הצד האחר. התקשורת אף היא משתמשת בחלקים מסוימים בתיעוד האירוע לצרכים מסחריים. שימוש במידע מצולם על-ידי כל הצדדים תורם דווקא לצורך בניתוח זהיר של פעולות אלימות. כל צד במשוואה הזו - הצדדים היריבים והתקשורת - אוסף חומרי וידיאו, וארגוני הביטחון עשויים להוסיף תיעוד בקרה רשמי לאוסף סרטוני הווידאו הקצרים שמציפים את המרשתת.

ואולם יש עדי ראיה נוספים, המחזיקים לעיתים קרובות בראייה בלתי מוטית של ההתרחשויות: עוברי אורח והולכי הרגל המצלמים את האירועים בעת התרחשותם. החומרים הללו עשויים להוסיף מידע ייחודי לניתוח פיגועי הטרור. מרבית הסרטונים הללו נותרים פרטיים ולא ערוכים, תוך שהשיח הציבורי משנה מוקד במהירות ועובר לנושא החם הבא על סדר היום.

המחקר הנוכחי

לאחרונה גובר השימוש בתחום הביטחון במדיה גלויה, לשם התראה וזיהוי מוקדם של פעילות פלילית ואלימות (Ben-Shalom et al, 2017, Roberts, Innes, Preece & Rogers, 2017). תעבורה במרשתת נחקרת בדרך כלל כאתר שבו מתחים נפרקים, ושמעקב אחריהם יכול להעיד על פעולה אלימה בעתיד הקרוב. לאחרונה הועלתה ההנחה, כי השפעה כזאת תעמוד בעתיד הקרוב במוקד המחקר הסוציולוגי על אלימות (Ferret & Collins, 2017). המחקר הנוכחי שואף להשתמש במרשתת כזירה יחסית חדשה בחקר אלימות במהלך פעילות טרור, אך אנו מציעים כי מידע זה מאפשר קו מחקרי נוסף: לימוד קפדני של התנהגויות חברתיות המאפיינות אלימות.

קולינס (Collins, 2013) הסביר כי תהליכי המיקרו של המפגש הפיזי, נדרשים לצורך השגת הבנה מלאה של תהליך חברתי הדדי של פעולה-תגובה בין תוקף למותקף שבמהלכו מתפתחת האלימות ולעיתים מקצינה לכדי הרג. מטרת המחקר הנוכחי היא לעשות שימוש בסוג זה של הנחה לצורך ניתוח עדויות על פעילות טרור, כפי שהועלה אל המרשתת. אנו טוענים כי חומרים אלה, שהועלו באופן גלוי, מאפשרים לסוציולוגים צבאיים לפתח מסגרת ניתוח חדשה של אלימות. המתודולוגיה שלנו מתבססת על מחקרים קודמים שעסקו בפעילות פלילית, באמצעות שימוש בניתוח שניוני של סרטוני וידיאו. שיטה דומה הוכחה כשימושית בהבנת תופעת האלימות באירועי אלימות קצרי טווח (Levine, Taylor & Best, 2011).

המחקר שלנו בוחן את מצבי האלימות כפי שהם מתועדים במרשתת, כאשר לפי הניתוח שלנו נראה כי מדובר בחומרים בעלי רלוונטיות גבוהה לשיח "המלחמות החדשות", המאופיין בפעילות חמושה של צבא וארגוני ביטחון, ללא קו חזית ברור בנוכחות אזרחים. יש לציין כי לא רק סוכני ביטחון מוסדיים מהווים גורמי חיכוך "במלחמות החדשות", אלא גם שחקנים בלתי-מדינתיים. באלימות סוערת שכזו, האופן שבו נתפסת האלימות הפיזית דורש הסתגלות, והשימוש בחומרי וידיאו עשוי לאפשר התפתחות אנליטית עבור סוציולוגים צבאיים.

בשעה שמדענים התנהגותיים חקרו רבות את הקונפליקט הישראלי-ערבי, לעיתים קרובות הם ניתחו את האלימות תוך שימוש במנגנונים ברמת המדינה או סוכניה (Ginsburg, 2016; Gazit, 2015; Levy, 2020). מחקרים אחרים בחנו אלימות תוך שימוש בתיאוריות פסיכולוגיות של טראומה, או גישות סוציולוגיות של תהליכי שלום (Halperin et al, 2010). המחקר שלנו מתמקד בתהליכים המיקרו-סוציולוגיים המתרחשים תוך כדי פעולת הטרור. אנו שואלים מהם התהליכים המיקרו-סוציולוגיים המתרחשים במהלכם, כיצד החל הפיגוע, כיצד התפתח וכיצד הסתיים? כדי לענות על השאלות הבסיסיות הללו, בנינו מערכת מתודולוגית לניתוח תהליכים מיקרו-סוציולוגיים שצולמו והופצו באופן גלוי.

שיטה**המדגם**

המדגם כלל 28 פיגועי טרור שהתרחשו בישראל בין ספטמבר 2015 לאוקטובר 2016. הפיגועים שנכללו במדגם נבחרו באופן אקראי מרשימת הפיגועים, שהורכבה מתוך נתונים המופיעים באתר שירות הביטחון הכללי והמרכז לחקר המודיעין במרכז למורשת המודיעין, ISA Report, 2015; IICC Report, (2016). עיון באתרים אלה הביא אותנו להרכיב רשימה ובה 266 פיגועים שהוגדרו "חמורים", מכיוון שהיו בהם נפגעים (הרוגים או פצועים). האירועים שנבחרו מהרשימה היו כאלה שצולמו והוצגו בתקשורת. בסך הכול למדנו לעומק כ-10% מסך הפיגועים שבוצעו במהלך "אנתפאדת היחידים" של 2015-2016. חלק מהפיגועים לא צולמו, בעיקר בשל מיקומם מחוץ לאזורים עירוניים, בנתיבי תנועה מרוחקים או בתוך בתים.

כתוצאה מכך, הם צולמו רק לאחר האירוע ואנו לא ניתחנו אותם. סביר להניח, כי כוחות הביטחון מחזיקים בתיעוד של פיגועים רבים נוספים, אך לא ביקשנו גישה לחומרים אלה. מסיבה זו המדגם כולל בעיקר פיגועים שבוצעו באזורים עירוניים, או בצמתי תחבורה מרכזיים שצולמו על ידי עוברי אורח. המדגם כולל מספר רב של דקירות לעומת ירי. זאת מכיוון שרבים מפיגועי הירי התרחשו באזורים מרוחקים או בלילות, ולכן לא צולמו על ידי אזרחים המצוידים בטלפונים סלולריים. הטבלה הבאה מציגה את התפלגות מדגם פיגועי הטרור בהשוואה לסך כולל הפיגועים שהתרחשו בתקופה הנדונה, וניתן להבין ממנה כי מדגם הפיגועים שנותחו מייצג את אוכלוסיית הפיגועים.

טבלה מס' 1**אוכלוסיית פיגועי הטרור בהשוואה למדגם הפיגועים שנותחו במחקר**

מדגם n=28	אוכלוסייה N=266	
דקירה -72%	דקירה - 61%	סוג הפיגוע
דריסה -7%	דריסה -8%	
ירי - 10%	ירי - 23%	
אחר/משולב - 11%	אחר/משולב - 8%	
גברים - 86%	גברים - 82%	מגדר התוקף
נשים - 14%	נשים - 18%	

חומרים

המידע האמפירי במחקר נאסף באמצעות מגוון של חומרים המתייחסים לפיגועים וכוללים סרטים, הקלטות ותמונות. כמו כן נאספו במהלך המחקר שלושה ראיונות עומק חצי מובנים עם מפקדי משטרה, ושלושה ראיונות עומק חצי מובנים עם עוברי אורח שהיו עדים לפיגועים. טריאנגולציה של מקורות מידע כגון אלה היא דרך מקובלת ליצירת תוקף במחקר איכותני (Denzin, 2017). בנוגע לכל פיגוע טרור בוצעה קודם לכל סריקה ידנית ברשת לאיתור סרטוני וידאו ותמונות סטילס, באמצעות חיפוש במנוע החיפוש של גוגל לזמן ולמקום של כל פיגוע. לדוגמה, אירוע ביטחוני שהתרחש בעפולה ב-9 באוקטובר 2015 (ירון, 2016). באירוע זה נופפה אישה ערבייה בסכין, ובסופו של דבר נורתה ונפצעה באופן קשה. חיפשו סרטונים וצילומים שכותרתם כוללת את המילים "אירוע דקירה" ו"עפולה", והגבלנו את זמן החיפוש החל בזמן האירוע ועד 48 שעות לאחריו. החיפוש הידני הוביל בדרך כלל לכ-3 זוויות ראייה של כל פיגוע. מרבית חומרי הווידאו היו בדרך כלל קצרים, ולא ארכו יותר מ-4 דקות. הם שוכפלו על-ידי סוכני התקשורת ברמה הלאומית בהיקף נרחב, ומצאנו כי בלתי אפשרי לאתר חומרים ייחודיים באמצעות שיטת חיפוש ידנית כזו.

לפיכך פיתחנו מנוע איסוף אוטומטי, שבאמצעותו סרקנו דפים חברתיים של מובילי דעת קהל בימין ובשמאל וכן באתרי חדשות עצמאיים. למשל, דפי הפייסבוק של "הצל" (יואב אליאסי), ארגון "בצלם" וכן של אתרי חדשות עצמאיים כגון אתר החדשות "Rotter". מטרת מנוע האיסוף הייתה לחפש תוכן של תעבורת אינטרנט חזותית על-מנת לאתר חומרי וידאו לא רשמיים. באמצעות השיטה הצלחנו לאתר כ-30% חומרים נוספים. השיטה אפשרה לנו לשלוף תמונות וסרטונים שלא נכללו בסיקור של חברות החדשות המסחריות, במיוחד בנוגע לאירועים שהתרחשו מיד לאחר אירוע האלימות. בדרך כלל תוכן הסרטונים הנוספים כלל תיעוד פעילות בזירה, העמוסה במספר רב של אנשים וצופים, ובמספר מקרים גם אירועי נקמה ואלימות שהופעלו נגד התוקף וכן מעצרו על-ידי המשטרה.

קידוד

נמצאה מידה רבה של שונות בין חומרי הווידאו: חלקם צולמו מרחוק על-ידי מצלמות אבטחה ולא כללו שמע. אחרים צולמו במצלמות הטלפונים של עוברי אורח מתוך זירת הפיגוע עצמה, וכללו קולות חזקים מהזירה. מצלמות אבטחה בדרך כלל צילמו בשחור-לבן והיו ממוקמות בזווית מסוימת, בשעה שסרטוני מעקב אחרים היו דינמיים ועקבו אחר חלקים ממהלך הפיגוע. הסרטונים כוללים דקירות, דריסות וירי מטווח קרוב. אך מהותם, לדעתנו, אינה ניתנת להבנה מתוך הצבעה על הכלי ששימש לתקיפה (סכין או נשק חם) או בהתנהגות אנשי אכיפת החוק, אלא מתוך לימוד של תהליכים חברתיים הדדיים. כמו כן התכנים חזרו על עצמם. הרגשנו כך בעת שצפינו והשווינו את הרישומים שלנו לאלה של פרשני התקשורת ושל מגיבים ברשתות חברתיות המנתחים אירועים מיד לאחר סיומם.

לעיתים קרובות פרשנים ואף מעורבים בפיגוע משקפים תחושות של מבוכה והשתאות לנוכח האירועים. בניגוד לכך, הרגשתנו הייתה יותר בכיוון של "כבר ראינו דבר כזה". הבנו שמה שמוצג לנו אינו ייחודי, וכי לרבים מפיגועי הטרור יש מאפיין משותף ברור. בעקבות זאת פיתחנו פרוטוקול לניתוח פיגועים המבוסס על סקירה מתמשכת של החומרים, שאפשרה לנו למקד את תשומת ליבנו במספר נושאים מרכזיים שצולמו. אנו טוענים, כי נקודת המבט הסוציולוגית שלנו נבדלת מזו של הניתוח המשטרתי והמודיעיני. מומחי ביטחון מקצועיים מתעניינים בדרך כלל בכלי ששימש להתקפה, במודיעין שנאסף עלידי התוקף ובמסקנות הטכנרטקטיות ואף המשפטיות שנלמדו. אנו מתעניינים בתהליכי פעולה-תגובה הדדיים של המעורבים באירועים. הפרוטוקול החל בחלוקת הניתוח לשלושה ממדים: חזותי, שמיעתי וקומפוזיציה של תנועה.

הממד החזותי. השלב הראשון כלל צפייה באירוע, וקידוד התנהגותם של האנשים שנראים בו. בחנו את האופן שבו הם נעים, את מיקומם בזירה, את תנועת איברי גופם ואת האופן שבו הם אווזים בכלי נשק או בחפצים אחרים לצורך תקיפה או הגנה עצמית. שאלנו את עצמנו: האם הם קפאו? האם השתהו? האם נעצרו? באיזו מהירות הם הלכו או רצו, ובאיזה אופן השתמשו באברי גופם?

הממד השמיעתי. מצאנו כי עלינו להקשיב לקולות מן האירוע עד כמה שניתן. לדוגמה, קידדנו את המילים והמשפטים שבדרך כלל נשמעו בסרטונים. אספנו את קולות צופרי המשטרה, אזעקות המכוניות ומספר של יריות וקולות דריכתם ופריקתם של כלי נשק. כמו כן ספרנו את קולות האנשים באזור ההתכתשות כאשר צעקו לחיילים או לשוטרים המצמידים את התוקף לרצפה משפטים בסגנון "תן לו", "תירה בה", או "תבעט לו בראש".

קומפוזיציה של תנועה. לבסוף, צפינו וקידדנו את זרימת האנשים באירוע: כיצד נעו (מהר או לאט) ולאיזה כיוון (פנימה או החוצה). בסופו של דבר הקידוד שלנו התמקד בזרימת קבוצות של אנשים בזירה: כאשר הם מיהרו החוצה בצעקות "פיגוע, פיגוע, פיגוע" בעודם רצים בערב-רב ומביעים פחד. כאשר התקדמו אנשים פנימה אל הזירה בחנו את תנועתם: האם הסתערו או שמרו על מרחק? האם ירו והאם כיוונו נשקם בהיסוס והמתינו? לאחר שצפינו בכל החומרים מיקדנו את תשומת ליבנו בנושאים המרכזיים הבאים: התנהגויות התוקף - האם היה החלטי? האם השתמש בכלי הנשק שלו מספר פעמים? האם חדל ממעשיו לאחר התנגדות?; התנהגות הקורבנות - האם התנגדו לתוקף או ברחו? האם הרגו את התוקף לאחר שפורק מנשקו, האם התעללו בו?

תוצאות

הצפייה הראשונית בסרטון של פיגוע היא אנדרלמוסיה של תנועה, קולות וזוויות הקלטה. פעמים רבות המצלמות תזזיות, מלוות בצעקות, ירי ושאון אזעקה ומנועים. כאשר שמע לא הוקלט, הצופה יכול לדמיין את הקולות ולנחש רגשות מהתנהגות האנשים. המראות הם של אנשים הפוגעים ומאיימים

האחד על האחר או נהרגים. הסרטונים בדרך כלל קצרים ואינם מספקים זווית ברורה של הפיגוע, או שהם מצולמים ממרפסת גבוהה מעל הרחוב. המצלמות נוטות לזוז כל הזמן פנימה והחוצה מאזור האלימות, לאבד פוקוס ולהסריט דברים שמושכים את העין אך משמעותם מוסתרת. לדוגמה, בתקשורת סוקר בהרחבה אותו אירוע ביטחוני בעפולה (ראב"ד, שומפלב, לוי ובןצור, 2015) שבו נורתה אישה שנפפה בסכין בתחנה המרכזית. במהלך האירוע צולם והופץ סרטון שצולם מעבר לכתפה של חיילת. הרובה של החיילת היה מכוון כלפי האישה עם הסכין. המצלמה התזזיתית נעה קדימה ואחורה עם החיילת, שהחזיקה גלידה בידה. במהלך האירוע התמקדה התקשורת בעובדה שהגלידה של החיילת נפלה לה. אז התקדמה החיילת, לקחה אותה והמשיכה לכוון את הנשק הדרך שלה.

ואולם כאשר בחנו את הסרטון ראינו פרטים רבים יותר: שלושה חפצים נפלו מידיהם של חיילים ושוטרים - מחסנית, כומתה ונרתיק לאקדח. שוטרים, אנשי מג"ב, מאבטחים וחיילים עמדו מול אישה האוחזת בסכין, שלא זזה אך נופפה בסכין. לפתע רץ אחד מהשוטרים לעבר האישה, נשמעו צעקות מן הקהל "תהרוג אותה", "תירה בה", נשמע מטח היריות הראשון ולאחריו מטחים נוספים. הסרטון הראשוני צולם תוך התרחקות מהאישה החמושה בסכין, ולאחר מכן הראה את הגעתם של מספר רב של אזרחים ואנשים במדים. האירוע הביטחוני בעפולה תוגי בהתחלה כפיגוע, אך יש רואים בו אירוע של "התאבדות באמצעות שוטר" (ירון, 2016). עם זאת, עבור האנשים שהיו בקרבת האישה החמושה לא היה ספק כי זהו אירוע ביטחוני, ובמהלכו נוצרה פעילות ערה ורוגשת.

בליל זה של התנהגויות ומעורבים - אזרחים, שוטרים, חיילים, אנשי מג"ב ומאבטחים - אינו מקרי וחזר על עצמו, גם אם בצורות שונות. בתחילה סצנה כזאת נראית כהולמת את שיח "המלחמות החדשות", המצביע על מעורבות של אזרחים, שחקנים בלתי מדינתיים ואנשי ביטחון מוסדיים באירועים (Smith, 2008), אך התמונה הרחבה לא יכולה להסביר באופן מלא את התפתחות הפיגוע או את אופייה המדויק של התנהגות האנשים המעורבים בו. היא לא מסוגלת להסביר מדוע חלק מהפיגועים נגמרים בהרג הקורבנות או התוקף, אף שנראה כי התוקפת - כמו במקרה של האירוע בעפולה - איננה מסוכנת במיוחד. כמו כן הם אינם יכולים להסביר מדוע במקרים אחרים לא נקטל מיד תוקף קטלני, וכיצד הצליח לדקור ולפגוע בכל כך הרבה אנשים.

לאחר חקירת חומרי הווידאו והקלטות האודיו, איתרנו שלושה סוכנים מרכזיים שמעצבים את תוכן הפיגוע: ראשית, "התוקף" שמאתר ופוגע במטרות שלו; שנית, "משבש ההתקפה" שלעיתים הוא המטרה אך בדרך כלל לא. פעולותיו מעצבות את פיגוע הטרור באמצעות שיבוש הפעולות של התוקף. לעיתים קרובות הוא אזרח שבדרך כלל נכנס למעגל האלימות לאחר שהחלה. משבש ההתקפה אינו בהכרח גורם ביטחוני מוסדי לבוש מדים הנושא נשק תקני. מה שהופך אותו למשבש התקפה היא פעולה מסוימת שהוא נוקט במהלך האירוע. שלישית, "ההמון" שתמיד מתאסף לאחר היוודע העובדה כי מתרחש פיגוע. בסעיפים הבאים נתאר ביתר פירוט על אודות כל אחד משלושת המקורות הללו, במטרה להבין טוב יותר את התהליכים המיקרו-חברתיים המעצבים את פיגועי הטרור.

התוקף

התוקף מגדיר את צילומי האירוע בשל שתי סיבות בסיסיות: יזימת האלימות וההתמדה במאמץ להרוג. שתי התכונות הללו מהוות את התוכן הבסיסי של חומרי הווידאו, ולא כלי הנשק הנבחר על ידו (סכין, רכב או נשק חם). יזימת האלימות מבוצעת על-ידי התוקף תוך שימוש בכלי הנבחר באופן שעשוי להבטיח לו הצלחה, מאחר שהמטרות אינן מודעות לכוונותיו החשאיות. לדוגמה, התקפה על עובד סופרמרקט שהייתה מכיוון הגב, כאשר התוקף שולף סכין מוסתרת; המהירות שבה משאית מאיצה אל תוך קבוצת חיילים, שלא מאפשרת לקורבנות הודעה מוקדמת; או יורה הלבוש בחליפה ערב חגיגית הפותח באש בבית קפה עמוס באנשים. האירועים שונים מאוד בסוג הנשק, אך דומים בכך שכולם נגרמו ביוזמת התוקף ובעיתוי הנוח עבורו. הדבר נכון גם בהתקפה שנערכה תוך כדי בדיקה משטרתית שחשפה את כוונותיו של התוקף. יוזמת העיתוי של ההסתערות האלימה מגדירה את האירוע, ומובילה למגוון התנהגויות של קורבנות אפשריים בזירה שאליהם מגיב התוקף. שימוש ביוזמה על-ידי תוקף מוביל לתגובת קורבן, שלעיתים קרובות היא תערובת של בלבול, אי אמון ובהלה. הסביבה האנושית מציגה בתגובה לתקיפה התנהגויות המעידות על שיבוש בהבנת המציאות, ועל חוסר יכולת להבין או להסביר את האירועים. פעמים רבות האנשים מתחילים לברוח מהאירוע, לעיתים כעדר ובהם גם חיילים.

חשיפת כלי התקיפה שנבחר על-ידי התוקף קובעת את הסצנה הראשונית, אך לאחריה קיים ממד שני וחשוב של ההתמדה במתקפה. תכונה זו נחשפת בניסיון להמשך להרוג, באמצעות דקירות מרובות; ביציאה ממכונת שביצעה דריסה וביצוע דקירות מרובות; בדריכה מחדש של כלי נשק שנתקע כדי להמשיך ולקטול. כפי שהסביר לנו מפקד משטרה בכיר, הנחישות של המחבל היא הקובעת את אופיו של הפיגוע: "התנהגותו של המפגע היא קריטית. האם הוא הגיע בציפייה למות? האם הוא הגיע בתקווה ועם תוכנית להישאר בחיים? (מפקד משטרה, מאי 2017).

ההתמדה בפעולות של התוקף יכולה להתפרש כנחישות להרוג, המאפיינת כל פיגוע, אך בפועל מדובר בהתנהגות מגוונת שניתן לתארה כרצף בין איום כמעט סמלי בסכין או כלי אחר כמו מספריים או מברג, ובין פעולות דקירה ממושכות הנמשכות עד שהתוקף נבלם בכוח. לעיתים התוקף נראה מאיים או מחקה הריגה, אך לא מבצע אותם ממש, ולעיתים הוא מתמיד בפעולתו עד הסוף. בפיגוע מסוים נורה תוקף על-ידי אזרח ונפל לרצפה, אך התעשת וקם כדי להמשיך להרוג; כאשר נורה שוב - איבד הכרה לזמן קצר, אך לאחר מכן המשיך לפגוע ולא חדל מכך גם כאשר נורה שוב ושוב. סוג אחר של פעולה כוללת ניסיון בודד להרוג או לפצוע, ומיד לאחריה בריחה מבוהלת מהמקום. היזימה וההתמדה בפעולה קובעת את מהלך הדברים לאחר מכן.

התמונה הבאה נלקחה ממצלמת אבטחה המראה תוקף מתקרב לתחנת אוטובוס. הוא מאיץ, ולפתע שולף סכין, דוקר גבר בגבו ואז רץ לרחוב ודוקר שני עוברי אורח אחרים בדרכו. אזרחים עוצרים ומכים אותו נמרצות. חלק מצלמים את עצמם מנסים לשבור את רגליו. הם מכים אותו בעזרת אבנים או בועטים בפניו בעוד אחרים, בהם אנשי ביטחון, מנסים להגן עליו מתוקפיו.

צילום מספר 1: דקירה עלידי מחבל, רעננה, 13 באוקטובר 2015

משבש ההתקפה

משבש ההתקפה בפיגוע הטרור הוא אדם המכשיל או מכניע את התוקף. לכל פיגוע יש קורבן או מטרות, אולם התנהגותם לא קובעת את מהלכו. משבש ההתקפה הוא שקובע את אופיו של אירוע הטרור באמצעות תגובותיו כלפי פעולת התוקף. לפעמים הקורבן הופך למשבש התקפה, אך הניתוח שלנו מראה כי זה קורה רק אם הוא נוקט פעולה. מרבית הקורבנות מותקפים בהפתעה, ויכולתם להכניע את התוקף בדרך כלל מוגבלת ותלויה באכזריות ההתקפה וביעילותה. שמנו לב, כי בשעה שההתקפה מתחילה יש פעולות שמביאות להפסקתה ולעיתים לשיבושה. התנהגויות אלה כוללת מאבק "אחד על אחד", אך לעיתים קרובות מדובר באנשים שנחפזים לעבר התוקף ונוקטים פעולה באמצעות כלי נשק או כל מה שיש בידיהם - כיסאות, מקלות או אפילו עגלת קניות. הם מתערבים ומשנים את מסלול ההתקפה על-ידי כך שהם עושים משהו, והתנהגותם משבשת את פעולת התוקף.

דוגמה טובה היא עובד פיצרייה שהיה עד לתקיפה ברחוב, וכאשר התוקף הגיע אליו פעל באופן מחושב (ראו צילום מספר 2). ראשית הוא סגר דלפק כניסה, והכריח את התוקף להישאר מחוץ לחנותו. לאחר מכן אחז במגש פיצה מעץ, והטיח אותו בראשו של התוקף שהחל לברוח. לאחר מכן נטל מגש אחר, פתח את דלפק הכניסה, יצא לרחוב והתרחק מן המקום. במקרה אחר השתמש משבש התקפה בכיסא שאותו הטיח בידו של אחד משני מחבלים אשר ירו בנשק אוטומטי בתוך בית קפה, ויתכן שגרם למעצור בנשקו. כתוצאה מכך שני היורים שביצעו את הפיגוע ברחו לאחר שהרגו 4 בני אדם. נראה כי כאשר התוקפים אינם נחושים או מבולבלים, פעולות-נגד כגון אלה מביאות לשיבוש תוכניותיהם ומובילות לכניעה או לבריחה.

צילום מספר 2: משבש התקפה חובט בעזרת מגש פיצה במחבל התוקף, פתח תקווה, 24 ביולי 2017

ואולם מרבית משבשי ההתקפה אינם כה יעילים, ואפילו כאשר הם חמושים - הם מפגינים סוג של חוסר החלטיות בנוגע להריגה. הם ממתנינים, טוענים את נשקם, עוצרים, דורכים את נשקם, אך לא יורים. באופן כללי נראה שהם מהססים לבצע את ההרג עצמו. מנגד, יש כאלו היורים באופן בלתי יעיל, אינם פוגעים ואף מסכנים אנשי ביטחון ואזרחים. אספנו כמה מקרים של התנהגויות כאלה, וקידדנו אותם כ"הרג חסר" (Under Kill); "הרג מוגזם" ("Over-Kill"), "ירידה תפקודית" ("Loss of Function"). במספר מקרים משבש התקפה רץ אל תוך הזירה עם אקדח, וירה בתוקף מספר כדורים. התוקף נפל על הקרקע והמתערב נותר עומד, ממשיך לכוון את נשקו ולעיתים אף פרק את נשקו, אולם התוקף לפתע התרומם והמשיך בפעולותיו, שכך שהיה מסוגל להמשיך להרוג או לפצוע. במקרים כאלה נראה כי הפעולות גורמות לרמת חרדה גבוהה אצל משבש ההתקפה, כמו גם לבלבול ולאיבוד מסגרת קוגניטיבית לפעולה. הן אופייניות בקרב פרטים וקבוצות, אזרחים וחיילים גם יחד. היה ברור כי נחישות להרוג היא גורם מפתח גם בקרב משבשי ההתקפה, וכי רבים מהם מפגינים חוסר החלטיות. הם מנסים להימנע מהרג, ולא בטוחים האם התוקף באמת מנוטרל והאם באמת מוטל עליהם להורגו. הם מכוונים, ממתנינים, מתקרבים, אך אינם יורים.

לעיתים, משבש התקפה חמוש ובעל מוטיבציה גבוהה מכניע תוקף לא החלטי, בדרך כלל אישה, והורג אותו/ה. התוצאה היא הרג שנתפס כבעייתי, ונמצא תחת ביקורת ציבורית מתמדת. ההיפך קורה כאשר תוקף בעל מוטיבציה גבוהה מתעמת עם משבש התקפה לא החלטי, והתוצאות הן בליל של פעולות לא רלוונטיות למניעת ההתקפה ואף הימלטות. לעיתים קרובות התנהגויות אלה מובילות לדיונים ברמה הלאומית או המוסרית ואף לשאלות חברתיות לגבי "מורל ירוד" או "היעדר שאר רוח" אצל חיילים שנראה כי ברחו. הניתוח שלנו לא מראה כי התנהגויות כאלה הן שכיחות, ונראה שיש להבין אותן לנוכח פעולות ותגובות בזירת האלימות ולא עלידי גורמים חברתיים רחבים כגון "מוטיבציה של האומה ללחימה וכושר עמידתה במבחנים".

ההמון

את ההמון רואים בדרך כלל בסרטונים שאינם מוצגים באמצעי התקשורת המרכזיים, וסרטונים ייחודיים רבים חושפים את התנהגותיו. אנשים בפיגוע טרור בתחילה רצים כדי להתרחק מהפיגוע (Crowding Out), לעיתים תוך דחיפה אחד את השני ומעידה. כך סיפרה מרואיינת שהיתה עדה לפיגוע:

אנשים כאילו חשבו רק על עצמם רובם, כאילו חשבו מקום מסתור, לא נתנו לאף אחד כאילו [...] מי שמצא ראשון - לא נתן להיכנס, אמרו לנו לכו חפשו מקום אחר להתחבא בו. אז אה [...] ראיתי אישה זקנה, כאילו מבוגרת יחסית, שממש כאילו נלחצה וזה, ואז אה [...] אני נתתי לה את המקום מחבוא שלי, איפה שהשוטר החביא אותי, אני ויתרתי עליו והלכתי לחפש. (עדה לפיגוע, 2015).

ואולם כעבור זמן ניתן היה לראות מגמת תנועה אחרת של ריצה אל תוך האירוע ("Crowding In"), בין היתר אלה שמחזיקים בתפקיד רשמי כשומרי חוק או אנשי ביטחון, או אזרחים שחשים רצון לעשות זאת. אם התוקף מוכנע, לעיתים קרובות נשמע סוג של עידוד לאלימות כלפיו. "תירו בו/ה", "חסלו אותו/ה", "תנו לו/ה כדור בראש", והם קולות שלעיתים קרובות נשמעים מהקהל המצטופף סביב. מעניין לציין כי אנשים שבועטים ומכים את התוקף מצלמים את עצמם תוך כדי ביצוע הפעולה. מנגד, בכל אירוע היו גם אנשים שהגנו על התוקף השכוב, לעיתים בחוסר הצלחה.

צילום מספר 3: התוקף עובר לינץ' - חלק מהקהל מגן עליו ואחרים אחרים בועטים בו בעת שהם מצלמים את עצמם. רעננה, 13 באוקטובר 2015

במהלך לינצ'ים שכאלה, תנועה הקהל היא כלפי פנים, לאחר שהייתה כלפי חוץ כאשר ההתקפה החלה. התנועה החלה בפעולות משבש ההתקפה, והורחבה על-ידי זרם של מספר רב של שוטרים וחיילים חמושים. סוכני החוק הללו לא היו בהכרח בתפקיד בעת קרות האירוע, אך הם מגיעים במהירות ובולטים מאוד לעין במדיהם ובהחלטיות פעולתם. רוב האנשים בהמון אינם קבוצה מלוכדת, אלא אוסף מקרי של אינדיווידואלים חסרי הנהגה. פעולותיהם נוטות להיות הססניות, והם עוקבים אחר פעולותיו של גורם בקהל אשר לוקח על עצמו את האחריות לפגיעה בתוקף. לעיתים קרובות הם מצטרפים ומבצעים הרג מוגזם ("Overkill") באמצעות ירי רב. לאחר התאספות אנשי ביטחון חמושים מגיע ההמון, שלעיתים קרובות מתעלל בתוקף הפצוע, אולם יש לציין כי לא ראינו במהלך המדגם מקרה שבו ההמון תקף אישה שנוטרלה לאחר ביצוע פעולת טרור.

הקולות שמצטרפים לנתונים שלנו נאספו מסרטונים שצילמו אנשים במרוצתם אל תוך זירת האלימות, או על-ידי עוברי אורח שמסתתרים מאחורי גדר או מכוניות חונות. חלק מהם מצלמים מלמעלה, תוך שהם רצים למרפסת ואינם מסוגלים לצלם את הפיגוע עצמו. מרבית הסרטונים הללו מתארים את הפעולות הקדחתניות והאלימות של המון זועם ונקמני, אשר הרשתות המרכזיות מעדיפות להימנע מלשדרו. התנהגות זו תועדה לאחרונה במדינות אחרות במסגרת פעולות של לקיחת החוק לידיים (Gross, 2016). ניתוח החומרים שלנו מצביע על כך שהוא ניתן להסבר על-ידי הצטברות ביטחון עצמי בקרב האנשים הסמוכים לאירוע, כתוצאה מעליונות מספרית והבנה כי התוקף כבר אינו מזיק. תוך דרבון אנשי אכיפת החוק החמושים הסובבים את התוקף שהוכנע, ההמון זורם פנימה לזירה. חלק מהקהל - בדרך כלל גברים - חמוש במקלות עץ, בברזלים ובכיסאות, מתקרב באיטיות. נראה כי הוא מונע על-ידי תערובת של דחפים ותהפוכות רגשיות וחלק ממנו מבטא רצון עז להסב אלימות. לעיתים קרובות גורמי אכיפת החוק מנסים, בחוסר הצלחה, לעצור את ההמון מפגיעה נוספת בתוקף המוכנע.

דיון

התגלמות "המלחמות החדשות"

שאלת המחקר שלנו הייתה: מה הם התהליכים החברתיים ההדדיים, המאפיינים ביצוע של פיגועי טרור?? טריאנגולציה של מקורות מאפשרת מתן מענה לשאלה זו, ואף מצביעה על סדר יום מחקרי חדש לחקר אלימות במהלך תקופה מובחנת של פיגועי טרור בישראל. באמצעות ניתוח מדגם מייצג של חומרי וידיאו גלויים, אנו מצביעים על מרכיביה החברתיים של פעולה אלימה ועל האופן שבו היא מתפתחת. בשעה שפרדיגמת "המלחמות החדשות" מסבירה כי אלימות כזאת היא חלק מעימות פוליטי ומוסרי במובן רחב (בן-אליעזר, 2012) היא לא מצליחה להסביר את תהליך ההתרחשות של האלימות עצמה כגון את ההתנהגויות הייחודיות של "הרג מוגזם" או של "עמידה מן הצד" (Liebst, 2020). המחקר שלנו עשוי לתרום למאמץ להבנת פעולת אלימות והלחימה באמצעות ניתוח אירועי "מלחמה חדשה".

"במלחמות החדשות" יש דרישה ממומחי ביטחון להבחין בין סוגי יריבים, לקחת בחשבון שיקולים שאינם צבאיים ולהימנע מאלים. נראה לנו כי פיגוע הטרור מאופיין על-ידי קושי של הלכודים בו להבין מי האויב? מה הוא עושה? מי מהאויבים הפוטנציאליים הללו מציב סכנה ממשית ומי איננו מזיק? זירת פיגוע הטרור איננה ליניארית, ומתאפיינת במגוון נרחב של שחקנים הלוקחים חלק בעמימות הקיימת ממילא בחיים העירוניים. "המלחמות החדשות" מחייבות סוציולוגים צבאיים לכלים אנליטיים ומתודולוגיים, היכולים לשמש אותם לצורך מחקר של פיגועי טרור והבנתם.

במחקר השתמשנו במערכת איסוף אוטומטית כדי להרחיב את מסד הנתונים שלנו, ונראה כי הנתונים שהתווספו תורמים נקודות מבט יקרות ערך, במיוחד בנוגע לפעולות בזירה שכבר הוגדרה כ"מנוטרלת" מן התוקף המרכזי. אנו מציעים כי למרות שסרטוני הווידאו הם קדחתניים, קצרים, ולעיתים קרובות עמומים, התהליכים שהם מציגים דומים באופן יחסי ונוטים לחזור על עצמם. השתמשנו בגישה המיקרו-סוציולוגית של קולינס (Collins, 2008) ופיתחנו מערכת קידוד על-מנת לפרש את הסרטונים הללו. זיהינו שלושה ממדים בסיסיים המעצבים את פיגוע הטרור בכללותו: התוקף, משבש ההתקפה וההמון. כל אחד מהם נע בזירת האלימות. הם מצולמים בעת שהם מתקרבים או נסוגים, ופעולתם נקבעת על-ידי שרשרת של פעולות-תגובות הדדיות בתוך מרחב האלימות הפיזית.

במציאות של "לחימה בשטח אזרחי", פיגוע הטרור מתרחש בנוכחות אזרחים והוא קשה להגדרה לאחר מעשה. הציבור הרחב צופה בו תוך כדי דיונים סוערים, ואף מהומה של חוסר אמון רגשי וכעס. נראה כי הרבה מן המהומה הסובבת את פיגוע הטרור מתמקדת בבלבול של הצופים בחדשות בתקשורת. הצופים שואלים עצמם: איך יכול להיות שזה קרה? לעיתים קרובות אנו מנסים לשים את עצמנו במקומם של האנשים המעורבים, אך ללא הצלחה, ונותרים עם תמיהה: איך הם יכלו להרוג כך? מדוע לא נעצרו מבעוד מועד? מדוע הפך זרם הולכי הרגל לאספסוף המבצע לינץ'?' רבות מן השאלות הללו מועצמות הודות למניפולציה של נקודת המבט (Ginsburg, 2011) בקרב כל הצדדים בקונפליקט. אנחנו לא מתעלמים מהשאלות האתיות ברמת המאקרו הנוגעות ל"תמונה הגדולה" של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני, אלא שואפים להרחיב את הספרות הקיימת על אודות אלימות (Gazit, 2015; Halperin et al,) על-ידי התמקדות באירועים ספציפיים ופיתוח כלים לאיסוף מידע רלוונטי ולניתוח בכלים אנליטיים מתאימים. אנו מודעים לכך שהגישה המיקרו-סוציולוגית נתפסת באופן ביקורתי כפונקציונלית ואף כחסרת עומק היסטורי (Ritzer, 1985) אך עם זאת היא מועילה בבואנו לנתח התנהגויות במהלך פיגוע טרור שקשה לפרשן בדרך אחרת. אימוץ גישה כזאת, למרות המגבלות, נראה לנו אפוא בעל חשיבות.

ניתוח של מומחי ביטחון עשוי להיות חסר לצורך הבנת המוזרויות החברתיות של אלימות. הוכחה לכך היא דווקא העובדה שלעיתים קרובות התנהגותם של שוטרים וחיילים שונה מאוד מן המצופה מהם. נראה כי מבקרים מקצועיים נוטים להביע ביקורת בנוגע לסרבול של התנהגותם בשטח, ופרשנים נוטים

במהירות להסיק כי הם מעידים על כישלונות ברמה המקצועית - לעתים תוך קביעה שמקורם בבעיות חברתיות רחבות או בחוסר נחישות לאומי.

נראה לנו כי יש מקום להבין התנהגויות במפגשים אלימים בהקשר הרלוונטי של בלבול ואף "קריסת המשמעות". רבים מה"כישלונות" הללו נובעים מיוזמת התוקף, שבדרך כלל בוחר את הזמן הנוח עבורו להתקפה. ההצלחה הראשונית נובעת מגורם ההפתעה אצל המטרות, ומהיעדר יכולת התפקוד בקרב משבשי התקפה פוטנציאליים. היעדר זה של תפקוד תועד בדיווחים רבים של לחימה בקרב חיילים מאומנים (Rowland, 1991; Collins, 2008) ונראה לעין גם במקורות המצולמים שאספנו. יש מידע רב על אודות מתחים הנובעים מהרג החוויה של גרימת אלימות (Grossman, 1996). ואכן, אימונים למצבים קיצוניים מכירים בתוצאות ההרסניות של מתחים אלה, ומתמודדים איתם באמצעות יצירת סביבות קיצון המדמות לחימה או פעולת חירום (Driskell and Salas, 1991; Maher et al, 2013) ואין ספק כי רבים מן התוקפים ומשבשי ההתקפה כאחד לא עברו אימון לקראת פעולתם במרחב הפיגוע.

זהו נושא חשוב למחקר עתידי על מקורות האלימות, שיכול לעמת בין נקודת המוצא של קולינס (Collins, 2013) על אודות תהליכים הדדיים של מפגש אלים, ובין נקודת המוצא של גרוסמן (Grossman, 1996) על אודות הימנעות אנושית מולדת מהרג. המידע שאספנו מאפשר לפתח דיון חשוב בנושא הזה, ואגב כך לשאול מהי גבורה בעת פיגוע? מדוע פועלים אנשים מסוימים כמשבשי התקפה? נוכל לענות על כך באמצעות הרחבת המחקר ללימוד קבלת ההחלטות בקרב משבשי התקפה, וללמוד מהם כיצד הם מבינים את האופן שבו פעלו. נוכל גם לנסות ולהבין איך פותח ההמון בפעולה של לינץ'. האם פעלו בהנהגת אדם ספציפי? האם הפכו לאלימים בתגובה לחוסר האונים של התוקף שפורק מנשקו? נוסף על כך, עלינו לשאול מדוע ניסו הולכי רגל אחרים להגן על התוקף? האם פעלו לפי קוד מוסרי כלשהו, או פשוט פירשו באופן שונה את התנהגות התוקף המוכנע?

אפקט ההוביט

ניתוח מיקרו-סוציולוגי של אלימות צפוי להוביל את החוקר לזיהוי התנהגויות אלימות מובחנות, תוך יצירת מקבצים אלטרנטיביים של התנהגויות אלימות (Malette, 2017). במחקר על אודות שוד מזוין נמצא, כי מסלול האלימות נבע מרצף האינטראקציות בין השודד ובין התגובות הצפויות או הבלתי צפויות של קורבנו (Lindegaard, Bernasco & Jacques, 2015). כפי שתואר לאחרונה, החוויה הפסיכולוגיה של אלימות שונה מחוויות יום-יומיות רגילות: "מטאפורה של כניסה למנהרה של אלימות, מצב שונה של תודעה אשר לעיתים מתואר כדמוי חלום, מטורף או חוץ-גופי." (Collins, 2013: 6).

ניתן להניח כי מצב אמוציונלי שכזה בקרב כל הצדדים מוביל להתנהגויות, שאינן ניתנות לצפייה מראש עלידי הצופים. בלבול שכזה מתמקד לעיתים באירוע שבו תוקף שנחוש להרוג אינו מוכנע עלידי גבר חמוש, לובש מדים - ומבולבל. משבש התקפה אפשרי שכזה מפגין ירידה ברמת התפקוד ואינו מסוגל

להתמודד עם ההרג. במקרים אלה, מסע ההריגה נפסק בסופו של דבר על-ידי הולך רגל, שלעיתים קרובות פשוט מבצע פעולה פשוטה כמו להטיח כיסא ביורה ואז לברוח; או הדוגמה של קונים בסופרמרקט שהשתמשו בעגלת קניות כדי לעצור סכינאי עד להגעת שוטר. לא מדובר בהתנהגויות של "מומחי אלימות" בעלי ניסיון מוקדם כאנשי מקצוע בתחום ביטחוני (Collins, 2013) אלא בבני אדם שנקלעו לזירת אלימות וביצעו פעולה פשוטה אך מצד אחר קשה מאוד לביצוע, ואשר הוכחה כמועילה בדיעבד. מדובר בסוכני אלימות מוצלחים "בהתהוות": אנשים שאינם מומחים, אך נקלעו לאזור של סכנה גדולה. הם הגיבו למצבים באופן שבו פירשו אותם. נראה כי סקירת הסרטונים אפשרה לנו לזהות תופעה שניתן לכנותה "אפקט ההוביט" כתהליך אפשרי המשנה את מסלול האלימות. "ההוביט" הוא דמות בספריו של טולקין, המייצג את האדם הקטן שנקלע שלא בטובתו למלחמה הגדולה. מדובר בבריה קטנה ולכאורה "לא חשובה", המפגינה את כוחה ואת כושר עמידתה העצום ברגע הנכון.

בשעה שהתקשורת והדוברים הרשמיים ממהרים לחגוג את חשיבות ההתנהגויות משבשות ההתקפה, הרי שהאופן שבו התרחשו המעשים הללו נותר לא ברור. שיח "המלחמות החדשות" מסביר מדוע אנשים אלה הופכים לגיבורים, בניגוד למפקדים במלחמת צבא נגד צבא ליניארית. ואולם יש צורך לבחון טוב יותר את הפעולות המדוקדקות של הגיבורים, ואת האופן שבו הן מעצבות ולעיתים עוצרות את מסלול פיגוע הטרור. מנגד, האם "תוקפים נחושים" הם "מומחי אלימות"? הראיונות עם מומחי משטרה מצביעים על כך שגישתם הראשונית לפעולות הטרור היא אשר הופכת אותם לנחושים, ולא ניסיונם הקודם. נראה כי מרבית "מומחי האלימות" המופיעים בסרטונים שאספנו הם אנשי ביטחון, ובמיוחד שוטרים מנוסים שפעולותיהם מאופיינות בנחישות.

מצד אחר, "יריב דמה", אשר בעיקר מנופף ומאיים בנשק קר, (בדרך כלל אישה) המנופף בסכין באוויר ומוכנע על-ידי משבש התקפה נחוש הפורץ לזירה, יורה בו והורגו. כיצד נבין תהליך כזה? המחקר שלנו מצביע על כך שאלימות היא תהליך הדדי שתוצאותיו נקבעות על-ידי תהליך של פעולה ותגובה. במונחים שפותחו על-ידי קולינס (Collins, 2013) מרבית סרטוני הווידאו הם קצרים, ורבים מן היריבים יוצאים בקלות מ"מנהרת האלימות". במיוחד נכון הדבר בנוגע לקבוצות של יריבים שרק מדמים אלימות ומאיימים יותר מאשר תוקפים. עם זאת, במערבולת הפיגוע קשה מאוד להבחין אותם מאחרים, הניכרים בנחישות להרוג וממשיכים לפעול גם לנוכח התנגדות.

הערה בנוגע לשיטה

המחקר שאף להגדיר אלמנטים חברתיים בפיגועי טרור, ועשה שימוש במקור מידע אופייני שכיום מצוי בשפע. ואולם המידע הוויזואלי עובר מניפולציות רבות. פיתוח נוסף של השיטה המחקרית עשוי לצמצם את המניפולציה של החומרים הללו על-ידי צדדים יריבים (Stein, 2017). הטכנולוגיה מאפשרת למצלמות להפוך לחלק משמעותי בקונפליקט. הראייה של הצלם אינה רק תיעוד, אלא בעלת איכות לכשעצמה,

והראייה המטושטשת, הקדחתנית או הקבועה וחסרת הקול שלה, היא מורכבת ומבלבלת. במחקר הנוכחי אנו מציעים דרך להשתמש בחומרים הללו לצורך ניתוח משמעותי של פעולות אלימות, אשר נוצרות כתגובה לאיום המופנה כלפי יחידים ואיננה תוצר של גורמי מדינתי כפי שמרבית הסוציולוגים הצבאיים עושים. הסתכלות כזאת מעידה עד כמה אלימות היא קשה לביצוע, וכי נדרשת גישה מחקרית מתאימה על-מנת לתארה ולהבינה (Collins, 2008, 2013).

לשם כך הצענו פרוטוקול של ניתוח ודרך להעשיר את המידע הראשוני שהיה בידינו על-ידי שימוש בתוכנה לאיסוף מידע מובחן ממקורות גלויים, ואף הוספנו לו ראיונות עומק. מסקנתנו היא שהגישה המתודולוגית שלנו עשויה לתרום לחקר הסוציולוגי של פעולות אלימות, אשר נפוצות מאוד בזירה הביטחונית הגלובלית הנוכחית. למשל, יישום מודל הניתוח שלנו על אלימות של נשים המעורבות בטרור - הן כתוקפות והן כמשבשות התקפה - יוכל לתרום לחקר הבדלים בין המינים באלימות (Denson, O'Dean, Blake & Beames, 2018). כסוציולוגים צבאיים עלינו לנצל את החומרים הזמינים למטרה זו, ואותם יש להמשיך ולחקור.

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27 לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: maarachot@idf.il

מקורות

בן-אליעזר, א' (2012). *מלחמותיה החדשות של ישראל – הסבר סוציולוגי היסטורי*. תל-אביב: הוצאת אוניברסיטת תל-אביב.

בן-אליעזר, א' (2017). סוציולוגיה של "אין מלחמה" בישראל. *מגמות*, נא (2), 115-142.
גרינברג, ל' (2007). *שלוש מדומיין שיח מלחמה*. תל-אביב: רסלינג.

חסון, נ', כהן, ג', אפרתי, ע', רביד, ב' (8 בינואר, 2017). מתקפה בירושלים - 4 חיילים הרוגים לאחר שמשאית נכנסה בהולכי רגל. אוחר מתוך: www.haaretz.com

ירון, ע' (23 אוקטובר, 2016). *התאבדות באמצעות שוטר – תופעה הזועקת להכרה*. אוחר מתוך: www.ynet.co.il/2016/10/23/

כהן, ג'. (14 באפריל, 2016). *חייל שירה בתוקף פלשתיני מנוטרל בחברון יואשם בהריגה*. אוחר מתוך: www.haaretz.com

ראב"ד, א', שומפלב, א', לוי, א' ו ובן-צור, ר' (9 אוקטובר 2015). תיעוד דרמטי: ירי מטווח אפס במחבלת מעפולה. אוחר מתוך: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4708951,00.html>

Amidror, Y. (2015) *Cool Heads Needed in the Fight against Palestinian Terrorism*. Bar-Ilan University: Begin-Sadat Center for Strategic studies (Paper no. 320).

- Bar, N. and Ben-Ari, E. (2005) Israeli snipers in the Al-Aqsa intifada: killing, humanity and lived experience. *Third World Quarterly* 26(1): 133-152.
- Ben-Shalom, U. and Benbenisty, I. (2017) A time of war – Contextual and organizational dimensions in the construction of combat motivation in the IDF. *Journal of Strategic Studies*. <http://dx.doi.org/10.1080/01402390.2017.1360772>
- Ben-Shalom, U., Dvir, A., Levi, M., Zwilling, M., Orkibi, E., Pele, O. and Gabay, N. (2017). From internet swear words to stadium violence in football (soccer) games – An Israeli case study. *International Journal for the Sociology of Sport*. (<https://doi.org/10.1177/1012690217715298>).
- Brynielsson, J., Johansson, F., Jonsson, C. & Westling, A. (2014). Emotion classification of social media posts for estimating people's reactions to communicated alert messages during crises. *Security Informatics* 3(1): 7-15.
- Collins, R. (2013). Entering and leaving the tunnel of violence: Micro-sociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. *Current Sociology* 61(2): 132-151.
- Collins, R. (2012). C-escalation and D-escalation: A Theory of the Time-dynamics of Conflict. *American Sociological Review* 77(1): 1-20.
- Collins, R. (2008). Violence: A micro sociological theory. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- Denson, T. F., O'Dean, S. M., Blake, K. R., & Beames, J. R. (2018). Aggression in women: behavior, brain and hormones. *Frontiers in behavioral neuroscience*, 12, 1-18.
- Driskell, J.E., and Salas, E. (1991). Overcoming the effects of stress on military performance: Human factors, training, and selection strategies. *Handbook of military psychology*. Oxford: John Wiley and Sons, pp. 183-193.
- Ferret, J., and Collins, R. (2017). On the Internal Dynamics of the Conflict/Violence Process: A Discussion with Randall Collins. *The American Sociologist*. DOI 10.1007/s12108-017-9346-0
- Denzin, N.K. (2017). Triangulation: A Case for Methodological Evaluation and Combination. In N. K. Denzin – ed., (2017). *Sociological Methods: A Sourcebook*. New York, NY: Routledge, 471-475.
- Gazit, N. (2015). State-sponsored vigilantism: Jewish settlers' violence in the occupied Palestinian territories. *Sociology* 49(3): 438-454.
- Ginsburg, R. (2016). Gendered visual activism: Documenting human rights abuse from the private sphere. *Current Sociology* DOI 10.1177/0011392116651115.
- Ginsburg, R. (2011). Taking Pictures over Soldiers' Shoulders: Reporting on Human Rights Abuse from the Israeli Occupied Territories. *Journal of Human Rights* 10(1): 17-33.
- Gross, M. (2016). Vigilante violence and "forward panic" in Johannesburg's townships. *Theory and Society* 45(3): 239-263.
- Grossman, D. (1996). On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society. Boston, MA: Little, Brown and Company.
- Halperin, E., Bar-Tal, D., Sharvit, K. Rosler, N., and Raviv, A. (2010) Socio-psychological implications for an occupying society: The case of Israel. *Journal of Peace Research* 47(1): 59-70.
- Israeli Intelligence & Heritage Commemoration Center (IICC, April 14, 2016). *Seven Months of Popular Palestinian Terrorism- The Current Situation*. Retrieved from: <http://www.terrorism-info.org.il>.

- Israeli Security Agency (2015). Annual Report. Retrieved from: <https://www.shabak.gov.il/publications/Pages/study/ReportY2015.aspx>;
- Kaldor, M. (2013). In defence of new wars. *Stability: International Journal of Security and Development* 2(1): 1-16.
- Levine, M., Taylor, P.J., and Best, R. (2011). Third parties, violence, and conflict resolution: The role of group size and collective action in the microregulation of violence. *Psychological Science* 22(3): 406-412.
- Levy, Y. (2020). Who Controls the Israeli Policing Army?. *Israel Studies Review*, 35(2), 58-76.
- Liebst, L. S., Philpot, R., Levine, M., & Lindegaard, M. R. (2020). Cross-national CCTV footage shows low victimization risk for bystander interveners in public conflicts. *Psychology of Violence*, 11(1), 11-18.
- Lindegaard, M.R., Bernasco, W. and Jacques, S. (2015). Consequences of expected and observed victim resistance for offender violence during robbery events. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 52(1): 32-61.
- Maher, Z., Milner, R., Cripe, J., Gaughan, J., Fish, J. and Goldberg, A.J. (2013). Stress training for the surgical resident. *The American Journal of Surgery* 205(2): 169-174.
- Malešević, S. (2008). The sociology of new wars? Assessing the causes and objectives of contemporary violent conflicts. *International Political Sociology* 2(2): 97-112.
- Malette, N. (2017). Forms of Fighting: A Micro-Social Analysis of Bullying and In-School Violence. *Canadian Journal of Education* 40(1): 1-29.
- Mirzoeff, N. (2009). War is culture: Global counterinsurgency, visibility, and the Petraeus doctrine. *PMLA* 124(5): 1737-1746.
- Münkler, H. (2005). *The new wars*. Cambridge: Polity Press.
- Ritzer, G. (1985). The rise of micro-sociological theory. *Sociological Theory*, 3(1), 88-98.
- Roberts, C., Innes, M., Preece, A. and Rogers, D. (2017). After Woolwich: Analyzing open source communications to understand the interactive and multi-polar dynamics of the arc of conflict. *British Journal of Criminology*.
doi:10.1093/bjc/azx024
- Rowland, D. (1991). The effect of combat degradation on the urban battle. *Journal of the Operational Research Society* 42(7): 543-553.
- Siebold, G. L. (2001). Core issues and theory in military sociology. *Journal of political and military sociology*, 29(1), 140.
- Smith, R. (2008) *The utility of force: the art of war in the modern world*. London: Allen Lane.
- Stein, R.L. (2017). GoPro occupation: networked cameras, Israeli military rule, and the digital promise. *Current Anthropology* 58(15): 56-64.

עיון מחודש ברעיון ה"הפיכה במהופך"

השפעת הקבוצות האזרחיות על הצבא - מערך המילואים בצה"ל

אל"ם (מיל') אופיר קבילו

לשעבר רמ"ח מילואים בזרוע היבשה, דוקטורנט באוניברסיטת בראילן

תקציר

מערך המילואים הוא נדבך מרכזי בתפיסת הביטחון של ישראל מיום הקמת המדינה ועד ימינו. משנת 2000 עבר מערך המילואים שינויים ותהפוכות שהושפעו ממגוון גורמים, פנימיים בצה"ל וחיצוניים לו. חקיקת חוק המילואים ב-2008 הושלמה לאחר תהליך ארוך בצה"ל ובכנסת, והושפעה מאירועים כגון מלחמת לבנון השנייה ומחאת משרתי המילואים. המאמר בוחן האם בתהליך חקיקת חוק המילואים ב-2008 ניתן לזהות השפעה של קבוצות אזרחיות על תוכנו של החוק ומהי המשמעות של מעורבות זו על פעילות הצבא. הטיעון המרכזי הוא שקבוצות אזרחיות השפיעו על חקיקת חוק המילואים בשנים שקדמו לחקיקתו ובמהלך חקיקתו. את השפעת הקבוצות האזרחיות על חקיקת חוק המילואים אדגים באמצעות הרעיון של סטיוארט כהן שנקרא "הפיכה במהופך" (כהן, 2005, 8-21). המאמר מדגים את רעיון "הפיכה במהופך" על בסיס פעילות העמותה למען משרתי המילואים לנוכח מעורבותה בתהליך חקיקת חוק המילואים, וזאת על בסיס ניתוח מסמכים רשמיים של העמותה במהלך השנים בהשוואה לחוק המילואים בתצורתו הסופית.

מילות מפתח: צבא העם, אומה חמושה, מילואים, קבוצות אינטרס, חקיקה

A Re-examination of the Concept of "Coup in Reverse" – The Effect of Civilian Groups on the Army – The IDF Reserve System

Abstract

The reserves have been a central pillar in the security concept of the State of Israel from the inception of the state to today. In the year 2000 the reserves underwent changes and transformations that were influenced by a number of factors, both internal military factors and external ones. The legislation of the Reserves Law of 2008 was completed after a long process in the IDF and the Knesset, and was influenced by events such as the Second Lebanon War and the protest by reserve soldiers. The article examines whether the legislative process that led to the Reserves Law of 2008 reveals the influence of civilian groups on its content, and the ramification of this influence on the activity of the army. I shall illustrate the influence of civilian groups on the enactment of the Reserves Law by means of the idea proposed by Stuart Cohen which he called an "Coup in Reverse" (Cohen, 2005, 8-21). The article illustrates the idea of "Coup in Reverse" on the basis of the activity of the "Amuta for Reserve Soldiers" in the legislative process that led to the enactment of the Reserves Law.

מבוא

מערך המילואים הוא נדבך מרכזי בתפיסת הביטחון של ישראל מיום הקמתה, ומצוי בממשק שבין הצבא לחברה הישראלית וככזה משפיע על צה"ל ועל החברה בישראל ומושפע מהם. בשל מרכזיותו והשפעתו נגזרות נחיצותו וחשיבותו.

משנת 2000 עבר מערך המילואים שינויים ותהפוכות שהושפעו ממגוון גורמים, פנימיים בצה"ל וחיצוניים לו: שינויים ומגמות בחברה הישראלית (פיחות בתפיסת האיום בציבור, התחזקות השיח הכלכלי והחברתי, סוגיות בחלוקת הנטל); אירועי לחימה שמערך המילואים השתתף בהם לצד תהליכים פנים צה"ליים הכרוכים בהתייעלות ובצמצום; ושינויים במאפייני הלחימה (עימותים מוגבלים, לחימה בתווך האורבני ואירועי לחימה קצרים יחסית). חקיקת חוק המילואים ב-2008 הושלמה לאחר תהליך ארוך בצה"ל ובכנסת, והושפעה מאירועים כמו מלחמת לבנון השנייה ומחאת משרתי המילואים. האווירה בקרב הציבור ובקרב משרתי המילואים חייבה שינוי עמוק, באופן שבו צה"ל ומדינת ישראל התייחסו למערך המילואים ולמשרתים בו.

המאמר בוחן האם בתהליך חקיקת חוק המילואים ניתן לזהות השפעה של קבוצות אזרחיות על תוכנו של החוק, ומהי המשמעות של מעורבות זו על פעילות הצבא? הטיעון המרכזי הוא שקבוצות אזרחיות השפיעו על חקיקת חוק המילואים בשנים שקדמו לחקיקתו ובמהלך חקיקתו. את השפעת הקבוצות האזרחיות על חקיקת חוק המילואים אדגים באמצעות המאמר שפרסם ב-2005 פרופ' סטיוארט כהן, שחוקר את תחומי יחסי צבא-וחברה, דיפלומטיה ותולדות הציונות, תחת הכותרת "כפיפות יתר של צה"ל - שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לצבאי בישראל", ובו הרעיון שנקרא "הפיכה במהופך" (כהן, 2005, 21-8). ביסודו, רעיון זה גורס כי בהתערבות של קבוצות אזרחיות בעלות אינטרס בסוגיות צבאיות ובפעילות המערכת הצבאית, יש סיכון עד כדי מניעת היכולת מהמערכת הצבאית לממש את ייעודה. כלומר, בישראל מתקיים מצב שבו למרחב האזרחי השפעה על המרחב הצבאי, וייתכן שהשפעה זאת תגיע למצב של התערבות מזיקה. המאמר מדגים את רעיון "הפיכה במהופך" על בסיס פעילות העמותה למען משרתי המילואים, לנוכח מעורבותה בתהליך חקיקת חוק המילואים, וזאת על בסיס ניתוח מסמכים רשמיים של העמותה במהלך השנים בהשוואה לחוק המילואים בתצורתו הסופית.²⁷

רעיון "הפיכה במהופך" והמערכת הצבאית

במאמרו "לקראת כפיפות יתר של צה"ל?", כהן (2005) מתייחס לשאלה האם יכולה להתרחש הפיכה של הקצונה הבכירה ותפיסת השלטון מהדרג המדיני. כהן מקבל את הטענה שלפיה ייתכן שמערכת היחסים בין הדרג האזרחי ובין הדרג הצבאי אכן פגומה, ונכון למועד כתיבת מאמרו אף הייתה במשבר חסר תקדים. עם זאת, הוא קובע כי אין לעלות על דעת הפיכה צבאית בישראל. לעומת זאת, הוא סבור כי מקורו של האיום הממשי על האיזון הנדרש בין הדרג האזרחי לצבא עומד בצד האזרחי של המשוואה הרבה יותר מאשר בצד הצבאי שלה. לדבריו, מה שמתממש הוא תהליך של הרחבת ההתערבות האזרחית בתחום הצבאי (2005, 9). כלומר, בשונה מן הטענה הרווחת - שישראל היא מדינה שבה הצבא משפיע באופן בולט על התחום האזרחי - האיום האמיתי על האיזון בין הדרג האזרחי לצבאי נובע מתהליכים ושינויים דווקא בצד האזרחי של המשוואה. שינויים אלה יבואו לידי ביטוי

²⁷ הפרוטוקולים של דיוני ועדת החוץ והביטחון שעסקו בחוק המילואים תחת חיסיון ועל כן ההתבססות היא על מסמכי העמותה למען משרתי המילואים, ולהם תודתי על שיתוף הפעולה.

בהרחבת ההתערבות האזרחית בתחום הצבאי ביתר שאת, לדעת כהן, ועשויים גם להקרין לרעה על יכולתו של צה"ל למלא את תפקידו.

הרחבת ההתערבות האזרחית בצבא נובעת משינויים בחברה הישראלית. מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הראשונה מסמנים את תחילת הפיחות במודל "האומה במדים", ואת הסדקים הראשונים בהגמוניה של צה"ל בחברה הישראלית. גורם נוסף שהביא להיחלשות "האומה במדים" הוא השינויים הכלכליים שהתחוללו בעולם כולו, ולא פסחו על ישראל, ובכלל זה התוכנית הכלכלית לייצוב המשק שהונהגה ב-1985 שבעקבותיה חל שינוי כלכלי קיצוני בישראל (בן-אליעזר, 2006, 35). השינויים החברתיים והכלכליים משנות ה-90 של המאה ה-20 משקפים התרחבות של הפער בין מרכזיותו של צה"ל בחברה הישראלית ובין התחזקות כוחה של החברה האזרחית. שינויים נוספים שהשפיעו על ירידת ההגמוניה של צה"ל נעוצה בשינויים בתפיסת האיום, וכן שינוי באופן שבו החברה בישראל תופסת את הצבא והשירות בו. מתוך כך למעשה מתרחש התהליך שכהן מכנה "הפיכה במהופך".

הרעיון בא לתאר מצב שבו הצבא "לא רק שאינו חושב כלל לכפות את רצונו על הזרועות האזרחיות של הממשל, אלא הוא מוכפף לחלוטין לרצונות האזרחיים ולמגמותיהם" (כהן, 2005, 9). באופן מילולי, פירוש המונח הוא שלא מדובר בהפיכה צבאית או במיליטריזציה של החברה האזרחית, אלא באזרוח הצבא. המשמעות היא שאין מדובר רק בהכפפת הפעילות של הצבא לדרג האזרחי כנהוג במדינות דמוקרטיות. "הפיכה במהופך" מתרחשת כאשר החברה האזרחית מרחיבה את התערבותה לתחומים הנחשבים צבאיים מקצועיים, ועליהם החברה האזרחית אינה נוהגת לפקח באופן הדוק כל כך. העמקת ההתערבות והאקטיביזם האזרחי ואיבלימתו, עלולים לגרום ל"הפיכת מצב רצוי של כפיפות הצבא לחברה האזרחית למצב של שעבוד הצבא" (שם). מצב זה של שעבוד הצבא לחברה האזרחית יכול לגרום לפגיעה באוטונומיה המקצועית של הצבא, עד כדי כך שיכולתו לבצע את תפקידו המקצועי תינזק קשות. דוגמה לכך ניתן למצוא בדבריו של הסוציולוג הפוליטי פרופ' יגיל לוי בהתייחס למדיניות צה"ל למניעת נפגעים בקרב המשרתים בו. לדבריו הצבא איבד הרבה מן האוטונומיה המקצועית שלו כאשר הורים חיזקו את כושר המיקוח שלהם מולו, תחת תביעתם לחקור ולהעניש את האחראים לתאונות אימונים ותאונות מבצעיות. יתרה מכך, הפיכת השכול לסוגייה פוליטית העלתה את סף הרגישות של הצבא ושל הדרג הפוליטי לחללים (לוי, 2010).

שלא כמו כהן, החוקרים ברק ושפר טוענים לקיומה של רשת ביטחונית לא פורמלית בעלת עוצמה רבה, המעורבת במידה מכרעת בפוליטיקה, בחברה, בכלכלה ובתרבות ומשפיעה באופן ניכר ובמידה זהה על סוגיות מרכזיות בתחומים האלה. שני החוקרים סבורים כי בכוחה של הרשת הביטחונית לעשות יד אחת ולהשפיע על קביעת המדיניות במגוון רמות ותחומים של החיים הציבוריים בארץ (ברק ושפר, 2008). עמדה זו, להבנתו, אינה עולה בקנה אחד עם עוצמות התהליכים בחברה הישראלית והתחזקותם של קבוצות אינטרס בשיח עם הממסד הצבאי. פרופ' אודי לבל מביא כמה דוגמאות כגון: תביעה של תנועות שייצגו חילונים, כי מודל הגיוס הצבאי בישראל המעניק פטור לאוכלוסיות דתיות (חרדים) אינו חוקי ועליו להיפסק; תביעתם של ארגונים פמיניסטיים שעתרו לבל"ץ, ושם נקבע כי מפקדי הצבא אינם עצמאיים בשיקול הדעת בנוגע לקבלת מועמדים או דחייתם לקורסים צבאיים, ונכפה על הצבא לגייס גם נשים לקורס הטיס בחיל האוויר (לבל, 2008).

גם לוי אינו מסכים עם עמדתו של כהן. לטענתו הכניסה לזירה של שחקנים חוץ־מוסדיים מתרחשת במקום, שבו קבוצות חברתיות חשות שפונקציית התיווך של המערכת הפוליטית הממוסדת אינה מצליחה להכיל את האינטרסים המשמעותיים שלהן. פונקציית התיווך נפגעה בדמוקרטיה עם שקיעתה של המערכת המפלגתית המסורתית, בד בבד עם התפשטות מעורבות המדינה בהסדרת תחומים, שקודם היו מסורים לכוחות השוק ולחברה האזרחית. לכן הפכה המדינה ליעד לתביעות של קבוצות רבות, תביעות ששוב לא תווכו באמצעות המערכת המפלגתית (לוי, 2010).

תהליך זה דרבן את הופעתן של תנועות חברתיות במחצית של המאה ה-20. הופעה זו של הפוליטיקה החוץ־מפלגתית בישרה על הופעתו של הפיקוח החוץ־מוסדי. לוי מתאר את הפיקוח הנ"ל כפעולה של שחקנים מחוץ לבירוקרטיה של המדינה, בדרך כלל קבוצות אינטרס, תנועות חברתיות וארגונים פועלים במרחב הציבורי ומטרתם להתמקח עם הצבא ואף לרסנו - באופן ישיר או באמצעות מוסדות המדינה האזרחיים. בשל כך מרחב הפעולה האוטונומי של הצבא והדרג הפוליטי המפעיל אותו מצטמצם. לוי מוסיף כי הפיקוח החוץ־מוסדי מתפתח כאשר הפיקוח המוסדי אינו יעיל דיו. שתי התנועות - הפיקוח החוץ־מפלגתי והפיקוח החוץ־מוסדי - מיקדו את פעולתן במאמץ להשפיע על אופי ההפעלה הפוליטית של הצבא (לוי, 2010, 55).

לוי טוען, בניגוד לטענתו של כהן, כי המושג "כפיפות יתר" כפי שמוצג על־ידו מקצין את תמונת המצב, ונכון לתפוס את הפיקוח על הצבא כתהליך דיפרנציאלי ולא אחיד. לדבריו, יש תחומי פעולה שונים של הצבא המפוקחים באופנים אחרים וברמות שונות של עוצמה. לוי מביא כמה דוגמאות לתחומים שנותרו כמעט מחוץ לתחום הפיקוח החוץ־מוסדי: תורת הלחימה, הרכב הגייסות, חימוש ותקציב. בנושאים אלה מתקיים דיאלוג אינטימי בין הצבא ובין הממשלה, עם רמת מעורבות מוגבלת של ועדת חוץ וביטחון (לוי, 2010, 103). בהתייחס לאמירתו של לוי, בשל מעמדו של הממסד הצבאי בקרב מקבלי ההחלטות והציבור בישראל והיותו נטול פניות, אמין ומקצועי בהצגת עמדתו, הוא שותף פעיל בתהליכי קבלת ההחלטות הפוליטיות בהקשר של תהליכים מדיניים עם מרכיבים ביטחוניים משמעותיים (מיכאלי, 2008, 130). על כן, מעורבות הכוחות החוץ־מוסדיים באים במטרה להשפיע על היבטים "רכים" בתוך הצבא שיש בהם השפעה דרמטית יותר על מאפייני פעילותו, ובאמצעותו על החברה הישראלית. לבל כותב כי שלל רפורמות אזרחיות מאפשרות לזהויות חדשות לתבוע את חלקן בניהול הצבא הריבוני עצמו, כמו תנועות הכופות על הצבא למנות מפקדים על־פי שיקולי זהות (מגדר, אתניות, דת) ולא על־פי שיקולים מבצעיים (2008, 250).

תפיסות אידיאולוגיות של קבוצות אינטרס שונות ייתכן ובמידה מסוימת מייצגות אינטרס של צה"ל, לעומת קבוצות אחרות שלא, כאשר צה"ל מהווה את מרחב ההשפעה על־מנת לקדם תפיסות אלה. יש לומר בזהירות כי ייתכן שגם לצה"ל יש אינטרסים סמויים בהתערבות של קבוצות אינטרס בתהליכים מסוימים התואמים את האינטרסים שלו, על־מנת להפעיל לחץ על הדרג המדיני. מעין סוג של שותפות אזרחית-צבאית. במידה מסוימת השותפות הזאת התקיימה בתהליך חקיקת חוק המילואים ב-2008.

רעיון "הפיכה במהופך" מאפשר לבחון השפעה חיצונית של קבוצות אינטרס שונות על הצבא. כוחו של רעיון זה הוא ברלוונטיות לעת הנוכחית, ולנוכח התפתחויות חברתיות המשפיעות על צה"ל. בצה"ל נדרשת ההבנה כי תהליך הכרוך במעורבות של קבוצות אינטרס הנמשך זמן רב במגוון תחומים חברתיים, בכוחו להשפיע באופן

דרמטי על עיצוב הצבא כששליטת המערכת עצמה על התהליך מוגבלת. במאמר זה אשתמש ברעיון ה"הפיכה במהופך" על־מנת להדגים את תהליך ההשפעה על מערך המילואים, אך ניתן על בסיס אותו תהליך לבחון כל קבוצת אינטרס ואופן השפעתה על הצבא.

דרכו של חוק המילואים והשפעותיו

חוק המילואים מבטא את שיאו של תהליך ארוך שנים במערך המילואים. זהו חוק ייחודי המשקף במידה רבה הסדרה של מרכיב צבאי בהקשר האזרחי שלו. כלומר, היותו של מערך המילואים מבוסס על "צבא העם", מחייב הסדרה של הפעלתו ובנייתו גם בראייה אזרחית ולא רק בהיבטים הצבאיים. פעולתו של המערך הוסדרה עד חקיקת חוק המילואים במסגרת חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], התשמ"ו-1986. כבר ב־29 ביולי 2003 פרסמה העמותה למען משרתי המילואים, שאז נקראה "פורום מג"דים, מח"טים וטייסים במילואים", מסמך תחת הכותרת "חוק המילואים במדינת ישראל". במסמך פורטה הצעה לקידום חקיקה ראשונה של חוק המילואים, שהתבססה באופן עקרוני על חוק המילואים בבריטניה. באותה שנה הוקמה ועדה בראשות קמ"ר לשעבר, תא"ל (מיל) אריאל היימן, שמטרתה הייתה להגדיר קווי יסוד למודל מילואים אחר. הרקע למהלך זה כפי שהיימן מתאר, היא התובנה כי יש פער עמוק בין האתוס למציאות ובין המצוי לרצוי, וכי יש צורך לבחון את מודל המילואים הקיים מראשית ימי המדינה ולהתאימו למציאות של אותן שנים. עוד כותב היימן כי עלה צורך לאמץ מודל שישקף מערכת יחסים חדשה בין משרת המילואים ובין המערכת השלטונית, החברתית והצבאית (היימן, 2018). בן־ארי וריין (2020, 15) טוענים כי הצבא התנגד להתערבות של קבוצות אזרחיות ביחס למערך המילואים, ורק לאחר שיזמו הצעת חוק הצבא הביא הצעה משלו על־מנת להתמודד עם התהליך שהחל בקבוצות האזרחיות. ב־29 במרס 2004 התכנסה בכנסת ועדה ציבורית מייעצת לחוק המילואים. העקרונות המנחים שהוצעו לחוק המילואים התמקדו בהגדרת היחסים בין הצבא למשרת המילואים; בתגמול ובביטוחים שונים; בהקלה בעומס השירות; בהסדרת תחום הציוד, בדומה לסדיר; ובהסדרת מנגנוני הפיצוי השכרי מול ביטוח לאומי. הוחלט כי החוק יגובש לנוכח המודל הבריטי.²⁸

לאחר שאושר מודל המילואים על־ידי הממשלה, הקים שר הביטחון שאול מופז ועדה בראשות אבישי ברוורמן כדי לבחון את המודל כפי שהוצע על־ידי קמ"ר. במרס 2005 הוועדה הציגה בפני הממשלה את דוח הוועדה שכותרתו "הרפורמה במערך המילואים", בצירוף הצעת חוק; במאי 2005 הוגשה הצעת החוק לכנסת שאושרה בקריאה ראשונה והועברה לדיון בוועדת החוץ והביטחון, אולם לפני שסיימה הוועדה את הכנת הצעת החוק לקריאה שנייה ושלישית פוזרה הכנסת. מסקנותיה של הוועדה מהוות במידה רבה את הבסיס לחוק המילואים. בסיכום הוועדה נכתב כי ייחוד שירות במילואים לעיתות חירום ובהתכוננות למצב זה בלבד, לצד קביעת אמות מידה למערך המילואים בהיבטי כשירות וקריאה לשירות עם פיצוי ותגמול, יחזקו את אתוס השירות במילואים כחובה אזרחית (ברוורמן, 2005, 7). יש

²⁸ איתן כבל, הכנסת, "סיכום פגישת וועדה ציבורית מייעצת לחוק המילואים מיום: 29.3.2004", 2004/3/30. ארכיון המדינה, תיק חוק המילואים, גל-10/62895.

להדגיש כי עמדת הוועדה הקדימה את המציאות שבה נתקל מערך המילואים במלחמת לבנון השנייה, בהיבט של צמצום אימוני המילואים בשנים שקדמו למלחמה ובכך פגעו בכשירותם. מרכיב תקדימי נוסף היה הצגת הצורך בפיצוי ובתגמול המשרתים במילואים. מדובר היה באמירה ברורה כי מי שמשרת במילואים יתוגמל ויפוצה בגין שירות המילואים, כלומר, היבטי התגמול והפיצוי יקבלו מעמד מוסדר בחוק עצמו וייצרו לגיטימציה לקידום סוגיות האלה המעמיקות את השיח הכלכלי. עוצמתו של שינוי זה הוא בהפקעת הסמכות המוחלטת מידי צה"ל, והסדרת הדברים בחקיקה שיש בה כדי לבקר ולהגביל את השימוש של צה"ל במערך המילואים.

היחס להצעה מצד "פורום מג"דים, מח"טים וטייסים במילואים" היה שלילי, כפי שבא לידי ביטוי במסמך שכותרתו "אתם הנבחרים והאחרים פטורים" (2005) ויועד לרמטכ"ל ולשר הביטחון. במסמך נכתב: "המודל הזה, שהומצא על ידי צוות הקמ"ר הקודם, פוגע פגיעה ערכית חמורה בערך השירות, בשוויון בשירות ובצדק החברתי בישראל".

במהלך 2006 החלה בחינה נוספת של העקרונות, שבאו לידי ביטוי בהצעת החוק, זאת מתוך כוונה להתאימו למציאות הביטחונית ולצורכי צה"ל שלאחר מלחמת לבנון השנייה. הגורם המניע לעיסוק מחודש בחוק המילואים היה מלחמת לבנון השנייה ומחאת משרתי המילואים, כפי שבאה לידי ביטוי בסיום הלחימה. עדות לכך ניתן למצוא בדבריו של ח"כ לשעבר אבשלום וילן בדיון במליאה שבו אושר חוק המילואים: "צר לי - אני אומר את זה לפרוטוקול, שידעו - אילולא מלחמת לבנון השנייה ומה שעברנו בה כולנו ומה שהתגלה לגבי מערך המילואים, ספק אם היינו מגיעים לרגע הזה" (הכנסת, 2008, 102).

ב־30 באפריל 2007 הפיץ "פורום מג"דים, מח"טים וטייסים במילואים" מסמך מפורט הכולל הערות לתזכיר החוק. המסמך הופץ לכלל שרי הממשלה וחברי הכנסת. במסמך, שכותרתו "הערות לתזכיר חוק המילואים" נכתב כי:

הצעת החוק לוקה בפגמים רבים: הן ברעיון העומד בבסיסה והן בדרך יישומו, עד כי היא מסיגה לאחור את איש המילואים באופן משמעותי לעומת המצב הקיים [...] הצעת החוק אינה יכולה לזכות בתמיכה ציבורית ובתמיכת הפורום, ויש לקחת עובדות אלה בחשבון (עמ' 1).

אין ספק כי אמירות אלה שיקפו את הלך הרוח של הפורום כלפי הצעת החוק. יתרה מכך, העובדה שהמכותבים היו שרים וח"כים בלבד, סימנה שצה"ל מחוץ לתחום ואינו שותף בשיח על חוק המילואים, לפחות מבחינת העמותה.

עמדת צה"ל ביחס לחוק המילואים ב־2006 הייתה שונה דרמטית מיחסו להצעה שהוגשה ב־2005. הבסיס להצעת החוק שגיבש צה"ל ב־2006 היה המסד שאליו התייחסו העמותות, על־פי עופר כהן:

ראינו שיש הזדמנות, אחת, להסביר להם שצבא המילואים חיוני, שתיים, להסדיר את המילואים שעד חקיקת החוק [...] הוזכר באיזושהי שורה בחוק שירות הביטחון [...] הבנו שיש גם הזדמנות לדבר פעם ראשונה על "מיעוט משרת" ולחוקק את זה בחוק

[...] מספיק עם האמירה הזאת של צבא המילואים וכולם בצבא העם, לא כולם עושים מילואים, אז דיברנו על מספר קטן של משרתים פעילים, הכנסנו לראשונה את המושג "משרת פעיל". ראינו בזה הזדמנות לשים את ההטבות, הריאליות, שהמדינה גם יכולה לעמוד בהוצאה שלהן.²⁹

מתוך הדברים עולה כי גם לצה"ל היה אינטרס בקידום החקיקה בנושא מערך המילואים, מתוך כוונה להסדיר את הפעלת המערך ואת ההיבטים של תגמול למשרתים במילואים. כלומר, בנקודת זמן מסוימת התלכדו האינטרסים של צה"ל ושל עמותות המילואים. אומנם כל גורם ראה לנגד עיניו את האינטרסים שלו, אך ברור היה, בעיקר לצה"ל, כי נדרשת הסדרה של הפעלת מערך המילואים - לא עניין של מה בכך במערכת הצבאית, ובעיקר באמצעות חקיקה.

ב-6 במאי 2007 החליטה הממשלה לאשר באופן עקרוני את טיוטת חוק שירות המילואים התשס"ז-2007 (החלטה 1628). בהחלטה נכתב כי ח"כ וילן וחברי הכנסת האחרים יתחייבו להתאים את הצעת החוק שלהם לזו של הממשלה ולתמוך בהצעת החוק, כדי לקדם ולהתניע שוב את תהליך החקיקה. חוק שירות המילואים התשס"ח-2008 אושר בכנסת ב-2 אפריל 2008. במסמך רשמי של הכנסת "הצעת חוק המילואים - סוגיות ערכיות בגיוס בררני" (1, 2006) נכתב כי חוק המילואים מגלם לראשונה מסגרת חוקית נפרדת למערך המילואים, כאשר מטרתה לעגן בחקיקה את מודל המילואים החדש שעיקריו "ייעוד צבא המילואים לשעת חירום, קיצור שירות המילואים, מתן פיצוי ותגמול הולמים יותר על שירות המילואים וגיוס בררני על-פי צורכי הצבא". מהלך זה הסדיר את הפעלת מערך המילואים, את אופן הפיקוח האזרחי על הצבא בהקשר מערך המילואים ואת ההיבטים של תגמול והוקרה. בראייה רחבה יותר המדינה הגדירה לצה"ל באופן ברור את המצופה ממנו בעיסוק במערך המילואים - ביטוי עמוק לפיקוח של המדינה על הצבא.

לחקיקת חוק המילואים הייתה השפעה בכמה היבטים הנוגעים ליחסי הגומלין בין הכנסת לצה"ל, ובין צה"ל למשרת המילואים:

הפיקוח הפרלמנטרי. מרכיב משמעותי הבא לידי ביטוי בחוק הוא הפיקוח של ועדת החוץ והביטחון על יישום החוק. יתרה מכך, בחוק יש מספר סוגי צווים המאפשרים חריגה מהחוק באישור של ועדת החוץ והביטחון, ואלה ניתנים לתקופה מסוימת שאינה עולה על שלוש שנים. מעורבות הוועדה באישור הצווים השונים, מחייבת את צה"ל ואת מערכת הביטחון להציג בפני המחוקק הסברים בנוגע לכל בקשה לחריגה. המשמעות היא, שצה"ל נדרש לבחון עד כמה הבקשה החריגה נדרשת ומה נעשה על-מנת לצמצם את היקף הבקשות החריגות בשיח מול המחוקק. למשל, במקרה של צורך מבצעי בהפעלת גודדי למילואים לתעסוקה מבצעית יותר מפעם אחת בשלוש שנים, כאשר מתקיימת הביקורת של ועדת החוץ והביטחון על צה"ל באמצעות אישור כל חריגה מלשון החוק בהקשר זה. המשמעות היא הידוק הפיקוח של המחוקק על צה"ל וצמצום האוטונומיה שממנה נהנה צה"ל בשנים קודמות.

²⁹ שם, עופר כהן, 2020/11/22.

מוכנות המעורר המילואים למלחמה. החוק עוסק באופן מובהק בכשירותו של מעורר המילואים כאשר החוק מטיל באופן חדרמשמעי את האחריות לכשירות המעורר על צה"ל. אחריות זו מחייבת את צה"ל לנקוט צעדים, ולהקצות תקציבים לטובת אימון המעורר ושמירה על כשירותו ואף לקבוע זאת בפקודות הצבא. כלומר, המחוקק מקבע בחוק את האחריות של צה"ל לפעול ולהכין את מעורר המילואים לשעת פקודה, על בסיס קביעת קריטריונים של היקף הזימון לשירות מילואים ואימונים (בחוק זה מנוסח כ"הרמות המזעריות"). יתרה מכך, באחריות הצבא להציג זאת לממשלה ולדווח לוועדת החוץ והביטחון. המשמעות היא שבמידה ויהיה עימות צבאי עתידי, ואם ומעורר המילואים לא יהיה כשיר, החוק מגדיר את אחריותו של צה"ל למצב זה. בכך המחוקק כופה על צה"ל לעסוק בכשירות המעורר כל העת ולדווח בהתאם.

הפעלת מעורר המילואים. חוק המילואים מסדיר את משך השירות המותר, היקף הימים המותרים בשירות מילואים בשנה וסוג מטרות הקריאה שבגינן ניתן לקרוא למשרתי המילואים. הסדרה זאת מגדירה באופן חד וברור את העובדה כי מעורר המילואים נמצא בשני מצבים: מתכונן למלחמה או נלחם. ההסדרה מצמצמת באופן דרמטי את היקף הקריאה של משרתי המילואים, וכנגזרת מכך ניתן לזהות העמקה בסלקטיביות בקריאה לשירות מילואים מאחר שהחוק ממקד את המותר בקריאה לשירות מילואים. בהיבט מערכתי יש לכך יתרונות רבים מבחינה תקציבית ומבחינת הפרט, כאשר הדבר מתיישב עם הציפייה להקלה בעומס השירות במילואים. מצד אחר, הדבר הביא לצמצום מהותי בהפעלת המעורר וכנגזרת מכך לירידה בהיקפו.

תגמול והוקרה. חוק המילואים מסדיר באופן ברור כמה מרכיבים העוסקים בתגמול הכספי והתגמול השכרי בגין שירות המילואים. חקיקת חוק המילואים ב-2008 מבטאת את העמקתו של שיח אחר עם מושגים חדשים. מול השוויוניות ניתן לזהות מושג חדש - הוגנות. אם בעבר התפיסה הרווחת בציבור הרחב הייתה שבצה"ל מתקיימת שוויוניות, נראה כי משנות ה-2000 קיים כרסום מסוים במושג זה. נראה כי עיקרון השוויון בצה"ל הוא אידאה: "השירות הצבאי - הסדיר, ויותר ממנו שירות המילואים - כבר מזמן איננו שוויוני, שכן עיקר הנטל נופל על כתפיו של ציבור הולך וקטן" (הכנסת, 2006, 6). פרופ' ברוך נבו ויעל שור מביאים מתוך דבריו של סגן הרמטכ"ל דאז, האלוף משה (בוגי) יעלון, שהתבטא בנושא הכרסום בשוויוניות. "אנחנו נמצאים בכיוון של משהו שנקרא לו 'אליטה משרתת', אבל לא אמרנו את זה בפה מלא, לא הצהרנו בפומבי וגם לא נתנו גיבוי במרכיבים השונים. נתנו לזה גיבוי בתוך הצבא אבל לא מחוצה לו [...] היה ברור לנו שככל שנגדיל את העומס על משרתי המילואים, כך תחמיר סוגיית איהשויוניות בחלוקת הנטל" (נבו ושור, 2002, 140). מנגד, ניתן לטעון שתהליך זה של צמצום היקף המשרתים אינו נוגד את תפיסת צה"ל בראייה כוללת.

לחוק המילואים יש השפעות מרחיקות לכת על מעורר המילואים. שינויים אלה משפיעים על הפעלתו ועל כשירותו המבצעית של המעורר. צה"ל אמנם יזם את תהליך החקיקה ב-2006, אולם ליוזמה זאת היה רקע של תוצאות מלחמת לבנון השנייה ומחאת משרתי המילואים בסיום הלחימה, כך שהיוזמה הצה"לית לתחילת הנעת תהליך החקיקה לא הייתה נטולת אינטרס והשפעות חיצוניות להחלטה. כמו כן, אמנם צה"ל התניע את תהליך החקיקה, אך בפועל שמט את השליטה על תכניו של החוק ושחק במידה רבה את האוטונומיה שהייתה לו בתחום הטיפול במעורר המילואים כאשר שם תחתיו בקרה של המחוקק ושל הממשלה. מכאן שכוחו של צה"ל, הגם שיזם תהליך חקיקתי, מוגבל בהשפעתו על המחוקק ועל תוצאותיו.

רעיון "הפיכה במהופך" - העמותה למען משרתי המילואים וחקיקת חוק המילואים

עלמנת להדגים את רעיון "הפיכה במהופך" וכיצד הוא בא לידי ביטוי בהקשר למעורר המילואים, אעמיק בפעילות העמותה למען משרתי המילואים לנוכח העובדה כי מדובר בעמותה הוותיקה ביותר הנוטלת חלק פעיל בדיונים רבים במסגרת הכנסת, שדולת המילואים, גופים ממשלתיים שונים ואף מול צה"ל.

נדרש תחילה לעמוד על משמעות הביטוי "החברה האזרחית". החוקרת פרופ' יעל ישי (2003) מצביעה על כך כי חשיבותה של החברה האזרחית נובעת בעיקר מתרומתה המשוערת למדינה, לקהילה וליחיד. החברה האזרחית נראית חיונית למי שתומכים במדינה חזקה ויעילה, לתומכים בחיים קהילתיים תוססים ולתומכים בקידום רווחתו של היחיד. ניתן לסמן ארבעה סוגי ארגונים: קבוצות אינטרס, תנועות חברתיות, תנועות שורשיות/עממיות וארגוני מתנדבים.

מהן קבוצות אינטרס? "בקבוצות האינטרס מאוגדים בעלי עניין על בסיס כלכלי, תעסוקתי, מקצועי או שיוכי" (ישי, 2003, 29). פרופ' ברוך קימרלינג (1995) מרחיב את ההגדרה וכתוב "קבוצת אינטרס היא ארגון של שני אנשים או יותר, הפועלים כדי לממש מטרה משותפת ולהשפיע על המדיניות הציבורית", כאשר הקריטריון המבחין בין קבוצות אינטרס לקבוצות משניות הוא מידת הפוליטיות של הקבוצה. קימרלינג (1995) מסווג את קבוצות האינטרס לארבעה סוגים, עלפי רמת המיסוד הארגוני שלהן: קבוצות אינטרס אקראיות, קבוצות אינטרס לא מאוגדות, קבוצת אינטרס ממוסדות וקבוצות אינטרס מאוגדות (עמ' 85-86). מתוך עולם התוכן של "הקבוצות האזרחיות" ניתן לסווג את עמותות המילואים לסוגיהן כקבוצות אינטרס, מאחר שאלה עונות להגדרה של בעלי אינטרס מאוגדים, בעלי עניין על בסיס כלכלי, תעסוקתי, מקצועי או שיוכי, הפועלים כדי לממש מטרה משותפת ולהשפיע על המדיניות הציבורית. את העמותה למען משרתי המילואים ניתן לסווג כקבוצת אינטרס מאוגדת מאחר שהיא עונה להגדרה של קבוצה עם מבנה ארגוני סדור, שמטרתה המוצהרת לפעול לקידום האינטרסים של חבריהן.

שנות ה-90 של המאה ה-20 סימנו את תחילתו של שינוי בסביבת הפעולה של צה"ל ויצירת אתגר חדש עבורו באופן ההתמודדות עם המשרתים במערך המילואים. בשנים אלה חל פיחות במעמד השירות במילואים, והוטל ספק בנחיצותו של המערך תוך פגיעה מתמשכת בכשירותו. הפיחות ותחושת הנחיצות תורגמו בקרב חלק ממשרתי המילואים כ"משבר מילואים". בעקבות מגמה של פיחות במעמד מערך המילואים החלו להתארגן תנועות חברתיות שונות שעסקו במערך המילואים (נבו ושור, 2002, 19). תנועה חברתית מרכזית שהחלה לפעול מאמצע שנות ה-90 הייתה "פורום מג'דים, מח'טים וטייסים במילואים"³⁰ שהוקמה ב-1996 תחת האמירה "לחשוב מילואים".

ב-2012 התאחד "פורום מג'דים, מח'טים וטייסים במילואים" עם פורום החפ"שים וכיום הם נקראים "העמותה למען משרתי המילואים". במסמך שנמסר לרשם העמותות "העמותה למען משרתי המילואים - ע"ר תעודת זהות" (2018) מתוארות מטרותיה של העמותה: לשמור על חוסנו של מערך המילואים; לקיים מעקב, בדיקה ושמירה על מילוי הוראות חוק המילואים; להגן על הנמנים על כוחות המילואים ומשפחותיהם; דאגה לתנאי שירותם; לייצג

³⁰ צה"ל - מחלקת מדעי ההתנהגות (2001): הקבוצה כללה עם הקמתה כ-300 מג'דים ומח'טים במילואים. לאחר אסון המסוקים בפברואר 1997, הצטרפו לפורום טייסי חיל האוויר במילואים. עמ' 12.

את משרתי המילואים מול גורמים שונים. מתוך הדברים ניתן ללמוד כי העמותה תופסת את תפקידה כמייצגת של משרתי המילואים מול צה"ל, הממשלה והמחוקק ואף כגוף פיקוח על המערכת הצבאית, שאותו ניתן להגדיר כפיקוח חוץ-מוסדי. פעילות זאת מאפשרת להדגים את רעיון "הפיכה במהופך".

כפי שצוין קודם, כבר ב-2003 דרש "פורום מג"דים, מח"טים וטייסים במילואים" להתחיל בתהליך חקיקה של חוק ייעודי עבור מערך המילואים. יש לראות בכך את ראשית הצירים לתחילת תהליך התערבות העמותה למען משרתי המילואים בסוגיית חוק המילואים. כפי שניתן ללמוד מהטבלה הבאה, דרישות העמותה משתקפות באופן בולט בנוסח החוק שהתקבל בסעיפים שונים.

טבלה 1: השוואת מרכיבים בין הצעת חוק שירות המילואים 2007 ובין דרישות העמותה למען משרתי המילואים וכפי שמופיע בחוק המילואים 2008

מס'ד	חוק המילואים שהוגש לקריאה ראשונה בכנסת (7 במאי 2007)	דרישות העמותה למען משרתי המילואים לשינויים ותיקונים בחוק המילואים	חוק שירות המילואים – התשס"ח-2008 (לשון החוק)	מהות השינוי
1	"היקף מערך המילואים הנדרש לצורך היערכות צבא הגנה לישראל לשעת חירום ייקבע בידי הממשלה, לפי הצעת השר אשר תינתן לאחר שהובאה לפניו המלצת הרמטכ"ל לעניין זה; היקף מערך המילואים [...] הממשלה תבחן, מזמן לזמן, לפי הצעת השר, את הצורך בשינוי היקף מערך המילואים הנדרש שנקבע לפי הוראות סעיף קטן (א) ³¹	"סעיף 3 כשירות מערך המילואים והיקפו - א. כללי - הסעיף חייב לכלול הוראה כספית בצד ההמלצה בעניין הכשירות וההיקף [...] לפיכך יש לקבוע בחוק חובת שריון סכום נפרד בתקציב הביטחון עבור מערך המילואים". (פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים, 2007, עמ' 5)	"היקף מערך המילואים הנדרש לצורך היערכות צבא הגנה לישראל למשימותיו בשעת חירום ייקבע בידי הממשלה, לפי הצעת השר שתינתן לאחר שהובאה לפניו המלצת הרמטכ"ל לעניין זה; היקף מערך המילואים [...] הממשלה תבחן, לפחות אחת לשנה, לפי הצעת השר, את הצורך בשינוי היקף מערך המילואים הנדרש שנקבע לפי הוראות סעיף קטן (א) ³²	לא הוגדר תקציב לפי בקשת העמותה. כן הוגדר כי לפחות פעם בשנה יבחן היקפו של מערך המילואים לפי הצעת השר

³¹ סעיף 3(א) בהצעת חוק שירות המילואים, התשס"ז-2007, הכנסת, 2007, עמ' 585.

³² סעיף 3א' בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 502.

<p>השינוי ביחס להצעת החוק ובקשת העמותה כי רמת הכשירות הנדרשת תוצג אחת לשנה.</p>	<p>"רמת הכשירות הנדרשת, כפי שקבע הרמטכ"ל כאמור בסעיף קטן (ג), טעונה אישור השר; אחת לשנה יציג השר את רמת הכשירות, כפי שאושרה על ידו, לפני הממשלה ויביאה לידיעת הוועדה"³⁴</p>	<p>"ס"ק 3(ב) – הניסוח הנוכחי מקנה כוח רב לצבא. מוצע להוסיף לסעיף את המילים: "כמו כן ייקבע בפקודות המועד לעדכון הכשירות הנדרשת ומשכי השירות כאמור. הצבא פקודות האמורות יועברו לעיון שר הביטחון וראש הממשלה בטרם ייכנסו לתוקף. (פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים, 2007, עמ' 5)</p>	<p>"הרמטכ"ל יקבע בפקודות הצבא את הכשירות הנדרשת ממערך המילואים לצורך היערכות לשעת חירום וכן את התקופות המזעריות של שירות מילואים הנדרשות לשם שמירה על כשירות ז'³³</p>	2
<p>מטרת הקריאה לתעסוקה מבצעית הושארה אך הצו החריג הניתן לצה"ל הוגבל ולא יעלה על שלוש שנים.</p>	<p>"(2) חייל מילואים לא ייקרא לשירות מילואים למטרת תעסוקה מבצעית כאמור בסעיף 6(3) יותר מפעם אחת במהלך תקופה של שלוש שנים רצופות; ואולם רשאי השר, אם שוכנע כי קיימים צורכי ביטחון המצדיקים זאת, לקבוע בצו, באישור הוועדה, כי ניתן לקרוא לחייל מילואים למטרת תעסוקה מבצעית יותר</p>	<p>"סעיף 6(3) – אם אחד התפקידים של איש המילואים בשגרה הוא ביצוע בט"ש, אז אין טעם בחקיקת חוק זה [...] מוצע שרק בתקופות יוצאות דופן (עימות חלקי, למשל) תהיה ועדת החוץ והביטחון רשאית לאשר שירות מילואים בתעסוקה מבצעית בתדירות</p>	<p>"חייל מילואים לא ייקרא לשירות מילואים למטרת תעסוקה מבצעית כאמור בסעיף קטן (א)3 יותר מפעם אחת במהלך תקופה של שלוש שנים רצופות; ואולם רשאי השר, אם שוכנע כי קיימים צורכי ביטחון המצדיקים זאת, לקבוע בצו, באישור ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, כי ניתן</p>	3

³³ סעיף 3(ב) בהצעת חוק שירות המילואים, התשס"ז-2007, הכנסת, 2007, עמ' 585.
³⁴ סעיף 15ב' בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 503.

	<p>מפעם אחת במהלך תקופה כאמור, הכול כפי שיקבע בצו; צו לפי סעיף קטן זה יינתן לתקופה שלא תעלה על שלוש שנים, וניתן להאריכו לתקופות נוספות שלא יעלו על שלוש שנים בכל פעם".³⁶</p>	<p>מוגבלת [...] הדרך היחידה לשנות את המצב היא לקבוע כי קריאה לתעסוקה מבצעית היא החריג ולא הכלל". (פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים, 2007, עמ' 6-7).</p>	<p>לקרוא לחייל מילואים למטרת תעסוקה מבצעית יותר מפעם אחת במהלך תקופה כאמור, הכל כפי שיקבע בצו"³⁵</p>	
<p>בקשת העמותה נענתה וכל חייל מוגדר כמשרת מילואים אלה אם הוחלט אחרת, וזאת בניגוד לכוונה המקורית שהייתה הפוכה.</p>	<p>"יוצא צבא, שנמצא כשר לשירות ביטחון לפי חוק שירות ביטחון ושאינו בשירות סדיר, יימנה עם מערך המילואים, אלא אם כן קיבל פטור משירות ביטחון לפי הוראות סעיפים 36 או 36א לחוק שירות ביטחון".³⁸</p>	<p>"הגיוס הסלקטיבי המוצע בחוק נוגד את הגיוס השוויוני – הגיוס השוויוני על פי חוק שירות הביטחון היה ערך חשוב בישראל מאז הקמתה [...] לגיוס חיילי מילואים על פי סלקציה צה"לית ומתן פטור גורף לכל החיילים לאלפי חיילים שצה"ל יחליט שאינו בהם תהיה השפעה קריטית על המוטיבציה לשרת גם בסדיר וגם במילואים..." (פורום מג"דים מח"טים וטייסים</p>	<p>"יוצא צבא שנמצא כשר לשירות ביטחון לפי חוק שירות ביטחון ושאינו בשירות סדיר, יימנה עם מערך המילואים אם קבע הפוקד, בצו, כי הוא מתאים לשירות מילואים וכי הימנותו עם מערך המילואים נחוצה"³⁷</p>	<p>4</p>

³⁵ סעיף 6(ב) בהצעת חוק שירות המילואים, התשס"ז-2007, הכנסת, 2007, עמ' 587.

³⁶ סעיף 7(ג)2) בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 504.

³⁷ סעיף 4(א) בהצעת חוק שירות המילואים, התשס"ז-2007, הכנסת, 2007, עמ' 585.

³⁸ סעיף 4 בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 503.

		במילואים 2007, 2007, עמ' 1).		
	מהות השינוי: במקור היה מדובר על תגמול מיוחד, כלומר תגמול אחד. בפועל בחוק חוקקו שני תגמולים: "תגמול מיוחד" המשולם עלידי צה"ל ו"גמול נוסף" המשולם ע"י רשות המיסים (תקציב שהוגדר עומד על 300 מיליון שקלים).	"תגמול הולם – הצעת החוק אינה נוקבת ולו בתגמול הולם אחד לחיילי המילואים. מאחר שאנו יודעים שתוספות תקציביות מחייבות אישור משרד האוצר, הרי שאי הכללתן באופן מפורש בחוק, במסגרת המאבק הנוכחי, תביא לכך שלא נזכה לאישור הטבה אחת אפילו בשנים הקרובות. שריון תקציב לתגמול הולם [...] היא מחויבת המציאות אפוא" (פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים, 2007, עמ' 4)	"(א) חייל מילואים זכאי, בנוסף על תגמולים אחרים שלהם הוא זכאי עלפי כל דין, לתגמול מיוחד בשל שירות מילואים שביצע (בסעיף זה – תגמול מיוחד); תנאי הזכאות לתגמול המיוחד, לרבות משך תקופת שירות המילואים המזכה, וכן שיעוריו ודרכי ביצוע התשלום, ייקבעו בפקודות הצבא. ⁴⁰	5
			"(א) חייל מילואים זכאי, בנוסף לתגמולים אחרים שלהם הוא זכאי על פי דין, לתגמול מיוחד בשל שירות מילואים שביצע (בסעיף זה – תגמול מיוחד); תנאי הזכאות לתגמול מיוחד, לרבות משך תקופת שירות המילואים המזכה, וכן שיעוריו ודרכי ביצוע התשלום, ייקבעו בפקודות הצבא.	
			(ב) מימון התגמול המיוחד יהיה מאוצר המדינה וייוסף לבסיס תקציב הביטחון..." ³⁹	

³⁹ סעיף 17(א) (ב) בהצעת חוק שירות המילואים, התשס"ז-2007, הכנסת, 2007, עמ' 592.

⁴⁰ סעיף 18(א) בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 509.

⁴¹ סעיף 19 (א) (ב) בחוק שירות המילואים, תשס"ח-2008, הכנסת, 2008, עמ' 509.

		<p>"גובה ואופי תגמול מערך המילואים לא מוגדר בחוק – התגמול המוצע הוא כללי מידי וכפוף לפקודות צה"ל ולתקציב הצבא, ואינו מוגדר כהוקרה של המדינה. כך ייווצר מנגנון שלמעשה ימסמס את התגמול לפי מצבו התקציבי של צה"ל" (פורום מג'דים מח'טים וטייסים במילואים, 2007, עמ' 1).</p>	
--	--	---	--

מהטבלה מסתמנת בבירור השפעת העמותה למען משרתי המילואים על תהליך חקיקת חוק המילואים. פעילות העמותה הובילה, תחילה, למהלך חקיקת חוק ייעודי למערך המילואים, ובהמשך השפיעה על תוכן סעיפי החוק העוסקים בהיבטים של הפעלת המערך, כשירותו ותגמול משרתי המילואים.

בחלק זה של המאמר אתעמק בשני סעיפים מתוך הטבלה כדי לשפוך אור על ההשפעה שהייתה לחקיקה על צה"ל, ועל המשמעויות הנגזרות מכך בהקשרים של הפעלת מערך המילואים. הסעיף הראשון והשני בטבלה עוסקים בהיקפו ובכשירותו של מערך המילואים - סוגייה צבאית הקשורה למוכנות מערך המילואים למלחמה, על אחת כמה וכמה בשנים שלאחר מלחמת לבנון השנייה. במהלך הדיונים על חקיקת החוק הציגה העמותה דרישה מרכזית, שלפיה "יש לקבוע בחוק חובת שריון סכום נפרד בתקציב הביטחון עבור מערך המילואים". בחוק המילואים אין אזכור של התקציב, למעט הקביעה שאחת לשנה יביא הרמטכ"ל לאישור הממשלה את היקף המערך ואת כשירותו, ובהמשך יציג את הדברים בפני ועדת החוץ והביטחון. בנושא זה, עמדת העמותה למען משרתי המילואים התקבלה באופן חלקי מאוד, אך בכל זאת נרשם לזכותה הישג משמעותי: פיקוח של הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון על הצבא. החוק מגדיר תהליך בקרה של הממשלה והמחוקק על היקפו וכשירותו של מערך המילואים, ובכך יש שחיקה באוטונומיה של צה"ל שעד חקיקת החוק לא נדרש כלל בתהליך מסוג זה.

עם זאת, ראוי להתעכב על השאלה מה הייתה המשמעות של קבלת הצעתה של העמותה להגדרת תקציב ייעודי בחוק לטובת כשירות מערך המילואים אילו התקבלה? משמעות ראשונה ותקדימית הייתה כי צה"ל היה מאבד את האוטונומיה שלו על סעיף תקציבי כבד-משקל, הכרוך בעלויות כספיות בסכום של מעל מיליארד שקלים בשנה.⁴² כיום צה"ל מנהל את תקציב האימונים של מערך המילואים, ובאפשרותו לשנות ולתעדף את היקף התקציב לאימונים כחלק ממכלול שיקולים, למשל ביחס לתקציב הנדרש להתעצמות או לאור צורך בקיצוץ תקציבי כולל בצה"ל. אילו עמדת העמותה התקבלה והתקציב היה נקבע מראש בחוק, היה צה"ל מאבד את האוטונומיה לנהל את תקציבו על-פי סדר עדיפות שיקבע הרמטכ"ל. במקרה כזה, צה"ל היה נדרש לגדר תקציב של מעל מיליארד שקלים עבור אימוני מערך המילואים - לעיתים במחיר של קיצוץ בתוכניות או במרכיבים אחרים בצה"ל, לא בהכרח לפי סדר העדיפויות שהגדיר הרמטכ"ל בתוכנית הרב-שנתית. זוהי פגיעה דרמטית באוטונומיה של הצבא, והתערבות חיצונית בהחלטות ושיקולים צבאיים-מקצועיים לחלוטין. יתרה מכך, החלטה זו תחייב הקמת גוף ביקורת חיצוני לצבא, שיעסוק בניהול התקציב המיועד לאימונים; זהו פתח להתערבות נוספת של גורמים מחוץ לצבא בשיקולים צבאיים, כמו מודל האימונים הנדרש והיקף התקציב לכל אימון. המשמעות הדרמטית ביותר של מצב כזה היא התקדים שבו ניהול תקציב הצבא נתון להחלטה ולהשפעה של גורמים חיצוניים. כלומר, אילו התקבלה הצעת החוק כלשונה, היה זה ביטוי מובהק למודל "הפיכה במהופך": התערבות אזרחית גסה במערכת השיקולים של הרמטכ"ל, באמצעות תעדוף תקציבי המוכתב מבחוץ. אפשר להבין מדוע נקט צה"ל עמדה של התנגדות מוחלטת להגדרת תקציב ייעודי לטובת אימון מערך המילואים.

לסעיפים אלה בחוק ששוננו או עוצבו ברוח עמדת העמותה למען משרתי המילואים - שנראה על פניו כי הם מוצדקים, לפחות על-פי תפיסת קבוצת האינטרס - יש השפעה מרחיקת לכת על צה"ל, עד כדי התערבות דרמטית בהיבטים מבצעיים ומקצועיים. חוק המילואים צמצם במידה רבה את האוטונומיה של צה"ל, אך לא עד כדי פגיעה בייעודו כפי שרעיון "הפיכה במהופך" מתאר. עם זאת, יש לראות בהתרחשות הדברים תמרור אזהרה, שכן אילו התקבלו כל דרישות העמותה ועוגנו בחוק המילואים הייתה הפגיעה בצה"ל עלולה להיות חמורה. הדוגמאות שתוארו נותנות משנה תוקף לטענתי בדבר מעורבות קבוצת אינטרס בענייני הצבא וחזירתן לתחום הצבאי מקצועי, באמצעות קיום משא ומתן ושיח של "שווה בין שווים" עם המחוקק, לעיתים עד לכדי כפייה של כיווני פעולה על צה"ל.

בדברים של בן ארי וריין (2020) המתאייחסים לחוק המילואים, ניתן למצוא רובד עמוק יותר של השפעה. לדבריהם החוק משקף צמצום נוסף של המרחב האוטונומי שבו הצבא פועל בהקשר למערך המילואים, מרחב שבפועל צומצם על-ידי פעילות של עמותות המילואים, כאשר יצרו דרך חדשה של רגולציה אזרחית לשליטה על הצבא (עמ' 16). כלומר, על-מנת להשפיע על הצבא ולהצליח לפעול מול הצבא השתמשו בכלי החקיקתי, ובכך הכריחו את חברי הכנסת לבקר את פעילות צה"ל בהקשרים הנוגעים למערך המילואים.

⁴² על-פי המוסד לביטוח הלאומי, ב-2019 שילם המוסד בגין ביצוע ימי מילואים סכום של 1,162,000,000 שקלים. המוסד לביטוח לאומי, מנהל כספים ובקרה, מאזן ודין וחשבון כספי: ליום 31 בדצמבר 2019 (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, 2020), 25.

תהליך זה מתכתב עם הרעיון של פיקוח אזרחי חוקרמוסדי כפי שלוי טוען: הפיקוח החוקרמוסדי מתפתח כאשר הפיקוח המוסדי אינו יעיל דיו. שתי התנועות, הפיקוח החוקרמפלגתי והפיקוח החוקרממסדי, מיקדו את פעולתן במאמץ להשפיע על אופי ההפעלה הפוליטית של הצבא (לוי, 2010, 55). ד"ר קובי מיכאל מתאר זאת כמנגנון המסדיר או המארגן של יחסי הדרג המדיני והדרג הצבאי שמשמעותו אמצעי להתוויית כללי משחק, הקובע את החוקים לכל השחקנים, וכאמצעי להתוויית העקרונות של הנשיאה באחריות והפעלת סמכות (2008, 123).

מדברים אלה ברור שלא רק שחברי העמותה רואים בעצמם מייצגים ולוחמים לגיטימיים למען זכויותיהם של משרתי המילואים, אלא שגם המחוקק מקבל עמדה זאת. מעורבותם בתהליך, יחד עם מעורבותו של המחוקק, משפיעים באופן ישיר על התנהלותו של צה"ל ועל יכולתו לעשות שימוש במערך המילואים. מעניין שצה"ל אינו משמש כשחקן במשא ומתן זה בין משרתי המילואים ובין המחוקק. הוא נתפס ככלי ביצועי בלבד, וככזה שצריך לקבל את תכתיבי המערכת האזרחית ללא עוררין. בן ארי וריין (2020) מתייחסים למקומו של צה"ל בתהליך חקיקת חוק המילואים והשפעתו, ומתארים אותו ביחס לפעילות העמותות והפוליטיקאים כשולי באופן יחסי (עמ' 12). אמירה זו מחזקת את הטענה כי בכוחן של קבוצות אזרחיות כדי להחליש את כוחו של הצבא בשיח מול המחוקק, ואף לצמצם את מרחב השפעתו והאוטונומיה שלו במרכיבים מסוימים.

פעילות העמותה למען משרתי המילואים במסגרת ייזום חקיקת חוק המילואים, לצד השפעה על ניסוחם של סעיפים בחוק המילואים ולבסוף במאפייני השיח מול המחוקק, מצביעות על מאפייני ההשפעה המשמעותית של גורמים חיצוניים על המערכת הצבאית ברוח רעיון "הפיכה במהופך":

שינויים כאלה באופי החדירה של גורמים אזרחיים לתחומים שנתפסו עד עתה כצבאיים לחלוטין, מבהירים את הרקע לרגישותו הגוברת של צה"ל להתערבות מצד גורמים אזרחיים. השינויים האלה מבליטים עד כמה נשחק אותו מרקם של מערכות היחסים השיתופיות, שבזמנו הרשים כל כך את החוקרים. אף על פי כן השינויים האלה כשלעצמם אינם מסבירים כראוי את חוסר יכולתו של הצבא לעצור את התהליך או אפילו למתן אותו (כהן, 2005, 15).

לנוכח השינויים במרקם היחסים בין צה"ל לארגונים אזרחיים והשפעתם על המרחב האוטונומי של הצבא, נשאלת השאלה: מה בכוחו של צה"ל, בעת הנוכחית, לעשות על מנת למתן את אותן השפעות של קבוצות אינטרס ובפרט בהקשר למערך המילואים? שאלה זו היא רבת משמעות עבור צה"ל בראייה רחבה, מאחר שהיא מחייבת שינוי באופן ניתוח המגמות החברתיות וזיהוי ההשפעות של קבוצות שונות על צה"ל בקשת רחבה של תחומים. זיהוי המגמות יחייב את צה"ל להערכות מצב חברתית" המבוססת על תהליכי ניתוח ומעקב ארוכי טווח משולבים עם מכוני מחקר והאקדמיה, זאת תוך גיבוש מדיניות ומנגנונים להתמודדות איתם באופן מושכל המצמצם את ההשפעה החיצונית על המערכת הצבאית.

סיכום

מערך המילואים מתפתח ומשתנה במרוצת השנים במקביל לשינויים בחברה בישראל. המציאות הביטחונית מיום הקמת המדינה ועד ימים אלה משפיעה באופן טבעי על מרכזיותו של הצבא בחיי המדינה והחברה בישראל. ממלחמת לבנון הראשונה חברו יחדיו מספר גורמים, שהביאו לפיחות הדרגתי במודל של "האומה

במדים" ר"צבא האומה", ולעלייתם של שני עקרונות מארגנים: צבאי ואזרחי, המעידים כי החברה הישראלית איננה עוד חברה מגויסת כפי שהייתה (בן אליעזר, 2006, 34).

תהליך חקיקת חוק המילואים הוא שיאו של שיח בין קבוצות אינטרס שונות, ובכלל זה העמותה למען משרתי המילואים, ובין צה"ל והכנסת, בנושא מערך המילואים. העמותה למען משרתי המילואים מיקדה את פעילותה בתהליך החקיקה בהשפעה על המחוקק ולא על צה"ל. ההבנה כי היכולת להשפיע על המערכת הצבאית טמונה בשיח מול המחוקק יש בה בכדי לגרור את צה"ל לשדה החקיקתי, שם השפעתו מוגבלת.

צה"ל מצוי בשיח קבוע עם החברה בישראל, ומושפע באופן ישיר מתהליכים בתוך החברה. בהיותו "צבא העם", אין ביכולתו להתעלם או למנוע את מעורבותן של קבוצות אינטרס שונות בתהליכים בצה"ל. עם זאת, על צה"ל להיות ער למשמעויות הנגזרות מאותן השפעות חיצוניות ולפעול למתן את השפעותיהן. הגם שלכאורה אין בפעילות העמותה למען משרתי המילואים מרכיבים היכולים לפגוע במימוש ייעודו של צה"ל, יש בפעילותם פוטנציאל השפעה על תהליכים בצה"ל היכולים להגביל את מרחב פעילותו, או לכפות על צה"ל תהליכים שאינם עומדים בקנה אחד עם צרכיו.

השפעתה של העמותה למען משרתי המילואים על חוק המילואים מתבהרת באמצעות הרעיון של "הפיכה במהופך". ניתן לראות כי העמותה השפיעה על תוכנם של סעיפי החוק בהיבטים של תגמול, הפעלה וקריאה לשירות מילואים, ובמידה רבה על רוח החוק ועצם קיומו. במהלך תהליך החקיקה יצרה העמותה בפועל ערוץ "עוקף צבא", וניהלה שיח ישיר מול הרשות המחוקקת. במובן זה, העמותה (כגוף אזרחי) התערבה בכשירותו, בהפעלתו של מערך המילואים ובתגמולים שיקבלו המשרתים במערך זה. בפועל זאת התערבות חיצונית של אזרחים במערכת הצבאית, באופן המבטא במובנים רבים את רעיון "הפיכה במהופך".

טענה זאת מתכתבת עם אמירתו של לוי בדבר כניסה לזירה של שחקנים חוץ-מוסדיים, המתרחשת במקום שבו קבוצות חברתיות חשות שפונקציית התיווך של המערכת הפוליטית הממוסדת אינה מצליחה להכיל את האינטרסים המשמעותיים שלהן (2010, 55). על כן ניתן לקשור את רעיון "הפיכה במהופך" במידה רבה להתחזקות תהליך הפיקוח האזרחי החוץ-מוסדי, שיצר מרחב לגיטימי להשפעות חיצוניות וביקורת על הצבא ועל תהליכים בו. יש לראות ברעיון "הפיכה במהופך" מרכיב משלים בתפיסת הפיקוח האזרחי החוץ-מוסדי, אך משמעויותיו דרמטיות יותר. רעיון "הפיכה במהופך" מבטא את פוטנציאל ההשפעה הקיים על המערכת הצבאית מצד קבוצות אינטרס שונות. הסכנה נעוצה בהצטברות תהליכים בעלי פוטנציאל השפעה על המערכת הצבאית, שייתכן שבהתממשותם יהיה כדי להגביל את מרחב הפעולה של צה"ל.

מערך המילואים מהווה נדבך מרכזי בתפיסת מודל "צבא העם", ואבן יסוד בהיבטים חברתיים וערכיים של סולידריות ושליחות, ובהיבט של ביטחון ישראל בראיה לאומית. על כן, גם בעתיד צה"ל יהיה חשוף לתביעות שונות מצד המחוקק, משרתי המילואים וקבוצות אינטרס שונות.

מקורות

- בן-אליעזר, א'. (2006). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל. ב- מ' אלחאג', & א' בן אליעזר, בשם הביטחון - סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 29-76). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.
- ברורמן, א'. (2005). הרפורמה במערך המילואים – מסקנות והמלצות. ירושלים: הוועדה לבחינת רפורמה במערך המילואים.
- היימן, א'. (2018). מערך המילואים - עבר הווה ועתיד: הרהורים בחלוף עשר שנים לחקיקת חוק המילואים. ב- מ' אלרון, כ' פדן, ר' א' טיארג'אן, & ה' פ' בן שלום, מערך המילואים לאן? (עמ' 23-34). תל-אביב: המכון למחקיר ביטחון לאומי.
- הכנסת. (2008). חוק שירות המילואים, תשס"ח-2008. חוק שירות המילואים, תשס"ח-2008. ירושלים, ירושלים, ישראל: כנסת ישראל.
- הכנסת. (2 אפריל 2008). פרוטוקול הדיון בכנסת השבע-עשרה "הישיבה המאתיים-ועשרים-ותשע של הכנסת השבע-עשרה". ירושלים, ישראל: הכנסת.
- הכנסת, מרכז המחקר והמידע. (8 מאי 2006). הצעת חוק המילואים – סוגיות ערכיות בגיוס בררני. הצעת חוק המילואים – סוגיות ערכיות בגיוס בררני. ירושלים, ירושלים, ישראל: כנסת ישראל.
- המוסד לביטוח לאומי - מינהל כספים ובקרה. (2020). מאזן ודין וחשבון כספי: ליום 31 בדצמבר 2019. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- העמותה למען משרתי המילואים. (אפריל 2018). העמותה למען משרתי המילואים – ע"ר תעודת זהות", MIL-227.
- ישי, י'. (2003). בין גיוס לפיוס - החברה האזרחית בישראל. ירושלים: הוצאת כרמל.
- כבל, א'. (30 במרץ 2004). סיכום פגישת וועדה ציבורית מייעצת לחוק המילואים מיום: 29.3.2004. הכנסת. ירושלים: ארכיון המדינה, תיק חוק המילואים, גל-10/62895.
- כהן, ס'. (2005). לקראת כפיפות יתר של צה"ל - שינוי מערכות היחסים בן הדרגה האזרחי לצבא בישראל. מערכות, עמ' 8-21.
- כהן, עופר (22 בנובמבר 2020), ראיון עם אלוף משנה במילואים כהן עופר. (א' קבילו, מראיון).
- לבל, א'. (2008). בלי בג"ץ ובלי בצלם. ב- ג' שפר, א' ברק, & ע' אורן, צבא שיש לו מדינה? (עמ' 245-275). ירושלים: הוצאת כרמל.
- לוי, י'. (2010). מי שולט על הצבא? - בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות. ירושלים: הוצאת מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- מזכירות ממשלת ישראל. (6 במאי 2007). החלטה 1628 של הממשלה ה-31 "מילואים". מילואים. ירושלים, ישראל: ממשלת ישראל.

- מיכאל, ק'. (2008). כשהסמכות מרכינה ראש בפני מקור הידע. ב- ג' שפר, א' ברק, & ע' אורן, צבא שיש לו מדינה? (עמ' 121-146). ירושלים: הוצאת כרמל.
- מתוך התעודה על רישומה של העמותה לפי חוק העמותות, התש"ם 1980. (17 אפריל 2012). העמותה למען משרתי המילואים (ע"ר) מ-17 באפריל 2012. רשם העמותות.
- נבו, ב', ושור, י'. (2002). כל העם צבא? - שרות המילואים בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים. (14 בפברואר 2008). הערות לתזכיר חוק המילואים 2007. העמותה למען משרתי המילואים.
- פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים. (29 יולי 2003). חוק המילואים במדינת ישראל. ישראל.
- פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים. (4 אוגוסט 2005). אתם הנבחרים והאחרים הפטורים [...] ישראל: העמותה למען משרתי המילואים.
- פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים. (30 אפריל 2007). הערות לתזכיר חוק. ישראל: העמותה למען משרתי המילואים.
- פורום מג"דים מח"טים וטייסים במילואים. (6 מאי 2007). הערות לתזכיר חוק המילואים 2007. ישראל: העמותה למען משרתי המילואים.
- צה"ל, מחלקת מדעי ההתנהגות. (15 יולי 2001). מילואים, צבא וחברה - ניתוח מגמות בסביבה החברתית של מערך המילואים. ישראל: צה"ל - מחלקת מדעי ההתנהגות.
- קימרלינג, ב'. (1995). בין מדינה לחברה - סוציולוגיה של הפוליטיקה - כרך ב'. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שפר, ג', וברק, א'. (2008). "הרשת הביטחונית" בישראל והשפעתה. ב- ג' שפר, א' ברק, & ע' אורן, צבא שיש לו מדינה? (עמ' 16-44). ירושלים: הוצאת כרמל.
- Ben-Ari, E', & Rein-Sapir, Y'. (2020). The Israel Reserve Law: The Duality of Reservists and Transformed Military Autonomy. *Armed Forces & Society*

היסטוריוגרפיה של הלם הקרב על המסך הישראלי

ד"ר אדם צחי

המכללה האקדמית הרצוג והמכללה למנהל

תקציר

מאמר זה מבקש להציע היסטוריוגרפיה של ייצוגי הלם הקרב על המסך הישראלי, מאז ראשית ימי המדינה ועד לעשור השני של המאה ה-21. המאמר בוחן את קשרי הגומלין שבין ההתרחשויות ההיסטוריות בישראל, התפתחות שיח הטראומה בעקבותיהן וייצוגו של הלם הקרב בקולנוע ובטלוויזיה הישראלים. התפתחות זו מוגדרת באמצעות ארבע תקופות: תקופת ההשתקה, בין ראשית ימי המדינה ועד לאחר מלחמת יום הכיפורים, בה הן החברה הישראלית והן המסך הישראלי הדחיקו את המצב הפוסט-טראומטי; תקופת ההכרה בהלם הקרב, שכללה גל סרטים שעסקו בהלם קרב, במהלך שנות ה-80 של המאה ה-20; תקופת הפיצול, במהלך שנות ה-90, שבה הקולנוע העלילתי נמנע לחלוטין מעיסוק בהלם הקרב ואילו הקולנוע התיעודי ייצג את התופעה במספר סרטים; ותקופת הדומיננטיות של הלם הקרב על המסך הישראלי, מאז ראשית המילניום, שבה הקולנוע העלילתי, התיעודי, והטלוויזיה, מוצפים בתכנים קולנועיים וטלוויזיוניים המציבים במרכזם את הלם הקרב.

מילות מפתח: טראומה, הלם קרב, קולנוע, טלוויזיה, ישראל, פוסט טראומה

Historiography of Combat Stress Reaction on the Israeli Screen

Abstract

This paper is proposing a historiography of Combat Stress (formerly known as 'shell shock') representation on the Israeli screen, from the state's first days until the second decade of the 21st century. The paper examines the reciprocal connections between the historical occurrences in Israel, the consequent evolving of trauma discourse and the representation of Combat Stress in Israeli cinema and television. This evolvement is defined by four eras: The silencing era, from the state's early days until the Yom Kippur war, in which both the Israeli society and the Israeli screen repressed the post traumatic situation; the Combat Stress recognition era, in the 80s, which included a wave of films dealing with shell shock; the split era, during the 90s, in which the narrative cinema completely avoided dealing with shell shock whereas the documentary cinema represented the phenomenon in a number of films; and finally the Combat Stress dominance era, since the beginning of the current millennium, in which narrative and documentary cinema, as well as the television, are flooded with Combat Stress-centered content.

מבוא

כמו רוח רפאים שחוזרת שוב ושוב עד שתבוא על תיקונה, כך מפציע על המסך הישראלי פעם אחר פעם הפצע הפתוח של הלם הקרב. הוא מופיע בכתבות במהדורות החדשות, בסדרות טלוויזיה פופולריות ובסרטי קולנוע עלילתיים ותיעודיים. נדמה כי בעשורים האחרונים החברה הישראלית נאלצת להתבונן בעל כורחה וללא הרף בדמויותיהם של לוחמים נפגעי הלם קרב, בסימפטומים הפוסט-טראומטיים שהם חווים, ובקרבות שדבר מה אשר התחולל במהלכם, הותיר אותם פתוחים לעד.

כך, לדוגמה, סדרת הדרמה הטלוויזיונית "בשבילה גיבורים עפים" (עומרי גבעון, 2018), שזכתה לתשומת לב ציבורית יוצאת דופן, מתארת את סיפורם של ארבעה צעירים ישראלים היוצאים למסע בעקבות צעירה אבודה, ומתמודדים, איש איש בדרכו, עם השלכותיו של הקרב העקוב מדם שבו לחמו במלחמת לבנון השנייה. באחת הסצנות נראה אביב (תומר קפון) בשעה שהוא חווה פלאשבק מאירוע טראומטי, במהלך ערב במועדון שאותו הוא מנהל. מבעד לעיניו נראה המועדון הומה האדם, אך לפתע נעלם המועדון ובמקומו מבזיקה תמונת חייל שנורה מכדור בראשו. אביב מנסה להתעשת, אך התמונות מהקרב בלבנון מבליחות שוב ושוב, פוצעות את רצף השוטים של מראה החוגגים במועדון.

הקרב מופיע גם בפסקול הפרק, כאשר לצלילי המוזיקה האלקטרונית של המועדון מתווספים צלילי יריות וזעקות משדה הקרב. מבעת, פונה אביב אל השירותים. תנועותיו מואטות, כאילו הוא מתקשה לנוע בתוך המציאות הקיימת, נתקל מבלי משים בגופם של אנשים סביבו. הוא מתבונן הצידה, ומנקודת מבטו נגלים לוחמים הגוררים פצוע תחת אש. שילובם של אינטרקאטים מפתיעים משדה הקרב אל תוך רצף השוטים של המרחב האזרחי, כמו שילובם של קולות מלחמה מן העבר עם קולות השגרה שבהווה, הם פרקטיקה קולנועית מוכרת לייצוג הלם קרב שמייצגת את אופייה של החוויה הפוסטטראומטית (Post Traumatic Stress Disorder) חסרת הגבולות, שבה העבר מתפרץ אל תוך הווה ומשבש אותו (יוסף וגרץ, 2017). החוויה הסובייקטיבית מכסה על המציאות האובייקטיבית החיצונית, הזיכרון משתלט על ההווה. אביב מגיע אל השירותים. פס הקול גדוש ביריות, בפיצוצים ובקריאות נואשות של לוחמים. הוא שוטף את פניו, מתבונן במראה, ומגלה כי הן מרובבות כתמי דם. סדקים בוקעים לפתע את קירות המבנה, טיח ושברי אבן נושרים מהם. אביב מביט מטה: שלולית דם מתרחבת למרגלותיו. קול שקט ונמוך קורא לו: "אביב, תסתכל עלי". הוא מפנה את מבטו, ומגלה מולו את צחי אזולאי (בגילומו של דן מור), מפקדו המת שאותו נאלץ לנטוש במהלך הקרב. אזולאי, יושב שגבו אל הקיר, קורא לאביב להתבונן בו, ובזאת מצווה עליו לזכור, לראות לנגד עיניו לעד את תמצית רגע העקידה הישראלי הבלתי נתפס: אדם נדרש להקריב אדם אחר, כדי להציל את עצמו. בתגובה, אביב מתמוטט על הרצפה, רגליו פשוקות וגבו אל הקיר, בדיוק כמו מפקדו. אולי בניסיון שווא, מאוחר מדי, להמיר את גורלו בגורל מפקדו.

העובדה כי הסצנה הזאת שודרה בלב הפריים-טיים הטלוויזיוני של ישראל איננה מובנת מאליה, שכן במהלך עשרות שנים הדחיק המסך הישראלי לחלוטין את תופעת הלם הקרב, ומנע מן התמונות הקשות מלרדוף אחר הצופים הישראלים. מנגד, בשני העשורים האחרונים נחשפים הצופים הישראלים לכמות יוצאת דופן של ייצוגים קולנועיים וטלוויזיוניים שעוסקים בנושא. הדרך שבה מייצג המסך הישראלי את הלם הקרב ואת נפגעיו, רושמת את הפצע הפתוח של המלחמה בזיכרון הישראלי הקולקטיבי באמצעות מאגר דימויים ייחודי הולך וגדל.⁴³ מאמר זה מבקש לסקור בקצרה את התפתחות העיסוק הקולנועי הישראלי בהלם הקרב: מהכחשה ועד לשיח בלתי פוסק אודותיו. זאת, תוך התייחסות

⁴³ על חשיבותו המכרעת של המדיום הקולנועי בעיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בעידן הפוסט-מודרני כתב אנטון קייס, והדגים טענה זו על הדימויים הקולנועיים והטלוויזיוניים של השואה (קייס, 1991).

לאירועים ההיסטוריים המהווים מצע להופעתם של הסרטים. כפי שמציע חוקר הקולנוע אנטון קייס (Kaes, 2001), מחקרים הבוחנים את ההקשר בין היסטוריה לתרבות, בוחנים כיצד אבני הבניין של הטקסט מתהוות מתוך המציאות הפוליטית, האידיאולוגית והמוסדית, כמו גם מתוך מוסכמות הז'אנר ומגבלות המדיום. היצירה התרבותית איננה מובנת מתוך עצמה, ולהופעתו של הסרט בזמן ומקום מסוימים יש רקע היסטורי.

התקופה הראשונה: השתקה

לשיח הלם הקרב בישראל היסטוריה של השתקה רבת-שנים. השתקה זו אינה ייחודית לישראל, ומדובר בתופעה עולמית המכונה על-ידי הפסיכיאטרית וחוקרת הטראומה ג'ודית הרמן "אמנזיה אפיזודית", המאפיינת את חקר הטראומה הנפשית (הרמן, 1992: 19). במלחמת העולם הראשונה ביטא גנרל ג'ורג' פטון את עמדתו כלפי תגובת הקרב: "אילו החיילים היו מבינים ששיעור גבוה של חבריהם, הסובלים כביכול מתשישות קרב, מוצאים בדרך זו מפלט קל מהקרב - הם היו בלא ספק פחות סובלניים ומבינים כלפיהם. כל אדם הטוען שיש לו תשישות קרב, מתחמק מהסכנה ומטיל את מלוא המעמסה על חבריו" (סולומון, 1986). מלחמת העולם השנייה הביאה למספר נפגעים כה גבוה בצבא ארצות-הברית, עד שהרמטכ"ל ג'ורג' מרשל התלונן שמספרם של המשוחררים מהצבא בשל פגיעה פסיכיאטרית גבוה ממספר המגויסים (בבינגטון, 1997: 51. בתוך קינן, 2012: 236).

למרות יעילות הטיפול שפותח על-ידי תומס וויליאם סלמון במלחמת העולם הראשונה,⁴⁴ תורתו נשכחה והיה צורך לגלות את העקרונות מחדש במלחמת העולם השנייה (Glass, 1973; נוי, 1991). סוגיית הטראומה דעכה לאחר מלחמת העולם השנייה. שיטות הטיפול שפותחו שימשו מאוחר יותר גם במלחמת קוריאה, אך במלחמת וייטנאם שוב נשכחו הלקחים, והיה צורך לארגן מחדש את הידע. גם בישראל, על אף שבכל אחת ממלחמות ישראל לקו חיילים רבים בתגובת קרב (לוי, ויצטום, גרנק וקוטלר, 1989; 1990; 1991),⁴⁵ התאפיין היחס ההגמוני לתסמונת בהכחשתה ובהתעלמות עקבית מנפגעים: בשיח הצבאי, הקליני, ובתרבות, במיוחד עד לשנות ה-80 של המאה ה-20.⁴⁶ עדויות רבות מראות כי כבר במלחמת העצמאות לקו רבים בתסמונת, לעיתים תוך תגובות קרב המוניות, אך היעדרו של תיעוד תקופתי מסודר איננו מאפשר להעריך את שיעורם (לוי, ויצטום, גרנק וקוטלר, 1989). יתרה מכך, כפי

⁴⁴ בעקבות מלחמת העולם הראשונה פיתח סלמון (Salmon, 1919), פסיכיאטר ראשי בצבא ארצות-הברית, טיפול בתגובות קרב המבוסס על שלושה עקרונות: קרבה - טיפול קרוב ככל האפשר לשדה הקרב; מיידיות - טיפול מיידית ללא שהיות; וציפייה - מסר טיפולי ברור, שלפיו מדובר בתגובה זמנית בלבד, ומצפים מהנפגע לשוב לתפקוד. (קינן, 2012: 235).

⁴⁶ פתולוגיית ההשתקה של נושאים שונים המערערים על יציבות האידיאולוגיה הלאומית אינהרנטית לציונות, והיא מופיעה בסוגיות מרכזיות שמדינת ישראל עסוקה בהן. לדוגמה ראו: הרצוג ולהד, 2006; זרובבל, 1994; ויצטום ומלקינסון, 2009; סולומון, 1995.

שמעידה הסופרת ולוחמת הפלמ"ח נתיבה בן יהודה, ההשתקה מנעה מן הנפגעים עצמם את הבנת המתרחש:

היו לי כל כך הרבה סימפטומים, שכבר מזמן הייתי צריכה להבין שמהו איתי לא בסדר. אבל בתקופה ההיא, בארץ, לא שמעו על הלם קרב. לא ידעו מה זה, בכלל [...] הבנתי באינסטינקט שיש לי משהו רע מאוד, ושכל מה שאני צריכה לעשות זה לדחוק את המשהו הזה עמוק, עמוק, לעשות אותו סגור ופקוק, שלא יציץ כלום (בן יהודה, 1991: 64-63).

בספרות הרפואית הצבאית הרשמית מאותה תקופה אין כל התייחסות לתגובת הקרב. במהלך המלחמה הקים צה"ל שלוש יחידות פסיכיאטריות לטיפול בנפגעים, ועדויות מראות כי רופאי היחידות זלזלו במטופלים וכינו אותם "נמושות, היפוכונדרים, משתמטים, פסיכופטים" (לוי, ויצטום, גרנק וקוטלר, 1989: 65-70). בפלמ"ח ובצה"ל הודבקו כינויי סלנג כגון "לא נורמליים", "דגנרטים", ו"ארטיסטים" ללוחמים שרוחם כשלה לפני הקרב, במהלכו או אחריו (אלמוג, 2004). עם תום המלחמה לא נעשה כל ניסיון לאסוף נתונים, להפיק לקחים או לשמור על המסגרות שפותחו. צה"ל פירק את מערך ברה"ן (בריאות הנפש), ולא נערך תיעוד של הידע שנרכש והנתונים שנאספו (קין, 2012: 55). במלחמת ששת הימים טיפלו אנשי ברה"ן בכ־50 נפגעי תגובת קרב, רבים יותר לא זוהו ולא טופלו. גם לאחר מלחמת ששת הימים לא גובשה תפיסה מאורגנת בצה"ל בנושא הטיפול בתגובת קרב.⁴⁷

צה"ל הגיע למלחמת יום הכיפורים כאשר אין ברשותו תורה לאיתור נפגעי תגובת קרב ולטיפול בהם. המלחמה, שפרצה בהפתעה מוחלטת ובעוצמה רבה, הביאה לשיעור גבוה במיוחד של נפגעי נפש שלא טופלו כראוי: הפסיכיאטר נתפס בשדה כגורם מיותר מפריע, ונפגעי תגובת הקרב נתפסו כפחדנים וכבעייתיים. בדרך כלל ניסה הרופא הגדודי להיפטר מהחייל עם תגובת הקרב על ידי פינוי המזורז אחורה (גרנק, ויצטום, לוי וקוטלר, 1990), מעשה המנוגד לעקרונותיו של סלמון שפותחו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. לפי דיווחי צה"ל, כ־700 נפגעי תגובת קרב טופלו במהלך המלחמה עצמה, וכ־300 נפגעי תגובת קרב מאוחרת דווחו מאוחר יותר (שם). לפי נוי (1991, 54), למעלה מ־40% מכלל הפצועים במלחמת יום הכיפורים היו נפגעי תגובת קרב.⁴⁸ למרות ההיקף העצום של הנפגעים, לא יצרו בצה"ל מודל טיפול קדמי בנפגעי תגובת קרב.⁴⁹ כך פרצה מלחמת לבנון הראשונה לפני שגובש נוהל

⁴⁷ "הטיפולים נוהלו לפי תפיסה אישית של כל מטפל [...] הקב"נים לא היו מיומנים בטיפול בתגובות קרב, ובמלחמה עצמה לא עמדה לרשות בריאות הנפש בצה"ל תורה לאיתור ולטיפול בתגובות קרב [...] הכשל בתפיסה המקצועית השתרע על פני כל הרמות" (לוי, ויצטום, גרנק וקוטלר, 1990: 221-217).

⁴⁸ ואכן בשנות ה־90 דיווח משרד הביטחון על למעלה מ־2,000 תיקים פעילים של נפגעי נכות נפשית בעקבות מלחמת יום הכיפורים.

⁴⁹ עדנה לומסקי-פדר מציעה כי מלחמת יום הכיפורים לא נתפסה על ידי גברים שהשתתפו בה כחוויה משברית או טראומטית, אלא כהתנסות ששולבה בסדר החיים הנורמטיבי. הסיבה לכך, לדבריה, היא "נרמול" המלחמה באמצעות אמצעים קוגניטיביים שונים, ובהם "מיליטריזם קוגניטיבי" - קבלתה של המלחמה כחלק בלתי נפרד מהחיים בישראל (לומסקי-פדר, 1998).

טיפול מתאים, על אף הניסיון הרב שנצבר במהלך מלחמת יום הכיפורים.⁵⁰ מלחמת לבנון הראשונה התאפיינה במספר גבוה במיוחד של נפגעי תגובת קרב, אך מודל טיפול קדמי עדיין לא נבנה. המערכת הצבאית לא הוכנה דיה, ליקויים מבניים רבים נחשפו ושלוש עקרונות הטיפול הקדמי הופעלו רק לגבי כ-7% מן הנפגעים. עלה החשש כי: "הידע והארגון של תגובת הקרב עומדים בסכנה מתמדת של שכחה והשכחה. יש סיכון גבוה של הכחדת הנושא" (לוי, ויצטום, סולומון וקוטלר, 1991).⁵¹

מדוע הושתקה תופעת הלם הקרב בעוצמה רבה כל כך? רבים הציעו כי ההתעלמות מהלם הקרב שומרת על המבנה היציב של המוסד החברתי: היא מאפשרת לצבא לשמור על הממלכתיות שלו (בר און, 1999), ופוטר את החברה מהתמודדות מתמדת עם זיכרון המלחמה באמצעות "תהליך פסיכולוגי ארוך טווח אחרי המלחמה, המאופייין בהתכחשות לכל חולשה או פגיעות העשויות לאיים על הזהות הלאומית" (בלייך וסולומון, 2002). נוסף על כך, עצם קיומה של תגובה טראומטית למלחמה מאיים על יכולתה של ישראל לקיים חיים בצד הסכסוך, והפחד הקיומי מקטין את גילויי האמפתיה כלפי מה שנתפס כחולשה או סממן של התרופפות (קינן, 2012). למותם של חיילים בשדה הקרב נמצא פתרון חברתי: טרנספורמציה ל"מגש הכסף" המאפשרת את המשך קיומם. "המיתוס של המת החי הוא בבחינת פיתרון שמייצרת התרבות, כדי לגשר על פני הפארדוקס החריף של חברה המקריבה את חיי בניה בשם של ערכים קולקטיביים, אשר שמירת החיים והקיום הוא מן המרכזיים שבהם" (חבר, 190). מנגד, חיילים הלומי קרב מוסיפים לערער את האתוס בהיותם "חיים-מתים" שנים ארוכות אחר המלחמה. הזיכרון הטראומטי אינו מרפה מהם, והם מתנגדים לתביעה החברתית לנרמול המלחמה והפיכתה לחוויה המשתלבת במהלך החיים ללא הפרעות (לומסקי-פדר, 1998).

מצב זה משתקף בהיעדרו המוחלט של ייצוג להלם הקרב על המסך הישראלי. בעשורים הראשונים להיווצרותו היה הקולנוע הישראלי משועבד למסד הפוליטי בישראל, בעיקר בשל הוצאות ההפקה הגבוהות שחייבו אותו להישען על גורמים כגון "המרכז לקולנוע ולסרט הישראלי", "קק"ל, קרן היסוד וההסתדרות. כפי שמראה חוקרת התרבות אלה שוחט, מראשית ימי המדינה הייתה עשיית הסרטים מעין שלוחה של הפעילות הציונית (1991: 24). כפי שהיטיבה לנסח חוקרת הקולנוע ליאת שטיירל-לבני (2005: 26), שליטתם של המוסדות הארץ-ישראליים על תעשיית הקולנוע הזעירה "לכדה את הסרטים במנגנון האידיאולוגיה". כפועל יוצא של תלות זו, עד לשנות ה-70 העלים הקולנוע הישראלי מן העין את הגוף הפצוע, ובוודאי את הנפש הפצועה. סרטים מוקדמים כגון "עודד הנודד" (חיים הלחמי, 1933)

⁵⁰ יתרה מכך, הפסיכיאטר יהויקים שטיין, ששימש כפסיכיאטר צבאי, מתאר כיצד ידע טיפולי שנצבר במהלך מלחמת יום כיפור נעלם באופן מכוון עלידי גורמים בצבא: "החוברת על לקחי הטיפול שהוצאנו הוכרזה 'שמורה', הוצאה מידינו ונגנזה [...] התברר שקצין רפואה ראשי התנגד לחשיפת החומר משום שהיה בו, לדעתו, כדי לפגוע במורל הצבא" (שטיין, 69).

⁵¹ לוי מתאר "רצף והמשכיות בהתארות תגובת קרב בצה"ל, החל ממלחמת השחרור, כמו גם סדירות מדאיגה בנטיית שכבות שלמות של אנשי מקצוע, שלא להתייחס למה שאירע" (שם).

ו"צבר" (אלכסנדר פורד, 1932) משקפים הכפפה עקבית של הייצוגים לדרישות האידיאולוגיה של התקופה - מציאות חיובית ונעדרת זוויות לא מחמיאות (שוחט, 1991: 30-31).

בדומה לכך, סרטי התעודה התעמולתיים של התקופה, "הבליטו את הישגי החלוצים ואת התפתחותה המהירה של הארץ [...] מנגנון האידיאליזציה הציונית בסרטי התעודה [...] היה נתון לשליטתם של המפיקים (המוסדות הציוניים המזמינים) והם לשליטתם של קהל היעד (קהל ועיתונאים ציוניים)" (1991: 27-28). דמותו של "היהודי החדש" מוצגת כדמות הרואית העומדת בכל אתגר הניצב בפניה. הוא כמעט נטול רגשות, ורצונו - לגאול את אדמת המולדת (פלדשטיין, 2013: 335). הטראומה של החייל הפצוע או ההרוג מודחקת, הגוף המרוטש אינו נראה, ומותו מוצדק כאשר נפילתו הייתה למען הכלל. באמצעות השעבוד לקולקטיב הוא מקבל מעמד של "מת-חי", ומוסיף להתקיים בזיכרונה הקולקטיבי של האומה (יוסף, 2013). כפי שתיאר הבמאי ג'אד נאמן (2008), עד למלחמת ששת הימים נמנע הקולנוע מהצגת זווית הגוף הפצוע או המרוטש, כדי להרדים את כושר השיפוט של הצופה בנוגע לתוצאותיה הממשיות של הלחימה. כך, לדוגמה, בסרט "עמוד האש" (לארי פריש, 1959) עומד חייל במשלט ומתגלח, בשעה שטנקים מצריים מתחילים להפיז את המקום. מותו של החייל מתואר באמצעות מכונת גילוח המתעופפת ונוחתת על שברי הבניין, בעוד שהוויזואליה הקונקרטי של מותו נעדרת, ונמסרת לדמיונו של הצופה. לתפיסתו של נאמן, תודעת הפצע מאפילה על אירוע המלחמה ההיסטורי, ויוצרת "מכוות זיכרון" המשמרת את הקרע שבין מה שקדם לפציעה ובין מה שלאחריה. הזיכרון הטראומטי פוגע בפנטזיית עמידותו של הגוף הגברי בכך שהוא מחבל במנגנוניה של הפדגוגיה הצבאית, המחנכת את הלוחם להפקיר את גופו לפציעה או להרג.

מלחמת ששת הימים גררה התגייסות תקשורתית להבניית זיכרון המלחמה. הסרטים העלילתיים של התקופה, כמו "כל ממזר מלך" (אורי זוהר, 1968) או "המטרה טיראן" (רפאל נוסבאום, 1968) עוררו גאווה לאומית. יחד עם סרטים נוספים נוצר ז'אנר קולנועי שלם, מלא בפאתוס ובעוצמה, שיא של הקולנוע הלאומי-הרואי. גם בטלוויזיה, "את מקום הפרט תופסים האומה, החזון והאידיאולוגיה" (ערב, 2009: 143). סרטים תיעודיים כגון "שישה ימים לנצח" (יצחק הרבסט ויעקב המאירי, 1967) ו"שלוש שעות ביוני" (אילן אלדד, 1967) העלו על נס את צה"ל על חייליו, מפקדיו וכלי נשקו, והעידו על תהילה וניצחון ששום חולשה אינה מסתרת מאחוריהם: "בקטעי הלחימה עצמם לא נפתח אש לעבר כוחותינו המסתערים" (שם, 129). הטלוויזיה הישראלית, שהתאפיינה בשידורים המבקשים לכונן מראית עין של קונצנזוס, ונמנעה מנושאים מעוררי מחלוקת (חרל"פ, 2014), הצטרפה למגמת הייצוג ההרואי. על רקע זה מופיעה באופן חריג הדרמה התיעודית "שיח לוחמים" (נולה צ'לטון, 1969) שחשפה את הגיבורים המיוסרים של מלחמת ששת הימים, את חרדת המוות שלהם ואת הקונפליקטים המוסריים שאפיינו את הלחימה. עם זאת, עדיין ללא התייחסות מפורשת לטראומה.

כאשר פרצה מלחמת יום הכיפורים, מצב זה בא אל קצו. שנה לאחר המלחמה נוצר הסרט הראשון שהביא אל המסך את דמותו של נפגע הלם הקרב הישראלי: "Promised Lands" (סוזן זונטג, 1974).

במאית הסרט סוזן זונטג, תיאורטיקנית תרבות ויוצרת רבת-חומית, אמריקנית ממוצא יהודי, נחתה בארץ מיד לאחר המלחמה עם צוות צילום קטן ותיעדה את החברה הישראלית הפצועה. הסרט כולל תמונות קשות מן המלחמה: שיירות כלי רכב שרופים, גופות מפוחמות, ובין השאר נוכח בו תיעוד של טיפול פסיכיאטרי בנפגע הלם קרב ממלחמת יום הכיפורים. הסרט נאסר להקרנה בטענה שהוא "פוגע במורל הציבור" (מלצר, 2013).

התקופה השנייה: הכרה בקיומו של הלם קרב

סכר השתיקה סביב הלם הקרב נפרץ מחוץ לגבולותיה של ישראל, בעקבות מלחמת וייטנאם, שקורבנותיה הטרומטיים היו הראשונים שתבעו הכרה ציבורית (Young, 1995: 142). ארגוני ותיקי מלחמה הקימו מאות קבוצות שיחה העוסקות בטרומה הנפשית, הביאו להקמת מרכזי סיוע פסיכולוגיים ודחפו למחקר פסיכיאטרי שיטתי, שבסופו הוכרה הטרומה הנפשית כתוצאה של המלחמה. ב-1980 הפכה לראשונה תסמונת הטרומה הנפשית למוכרת בשיח הקליני. מדריך הפרעות הנפשיות של האגודה הפסיכיאטרית האמריקנית (DSM-III, 1980) הקדיש ערך מיוחד המוקדש לפגיעות טראומה תחת הקטגוריה "הפרעות חרדה" (ברום, קלבר ובאוט, 1993: 42). האבחנה אפשרה ליוצאי מלחמת וייטנאם לקבל הכרה, טיפול ופיצויים.

בישראל, מלחמת יום הכיפורים העבירה את השיח הישראלי סביב הלם הקרב מהכחשה להכרה.⁵² הטרומה הקולקטיבית שפקדה את המדינה נוצרה בעקבות ההפתעה מפריצת המלחמה, הלחימה הקשה, המספר הגבוה של ההרוגים ופצועי הגוף והנפש. כפי שמתארת האנתרופולוגית קרן פרידמן-פלג, בעקבות המלחמה נוצר אקלים פוליטי שבו "נכון היה הציבור בישראל, יותר מאי פעם, להיחשף למחירים שהאוריינטציה הקולקטיביסטית גובה מאזרחי ישראל, ובכלל זה להכיר בהשלכותיו הנפשיות של הסכסוך" (2014: 14). המלחמה יצרה מעבר משיח של הקרבה טוטלית של היחיד למען המדינה, לשיח "התובע הדדיות גדולה יותר בין המדינה ובין שלוחיה, ומימוש קונקרטי יותר של אחריות המדינה כלפיהם" (קינן, 65). לאחר מלחמת לבנון הראשונה, עברה מחלקת ברה"ן בצה"ל שינוי תפיסתי וארגוני בנושא הלם הקרב, הרחיבה והעמיקה את מערך האימונים ופיתחה מדור מחקר, שמסקנותיו העשירו את הידע בנושא תגובת הקרב (גרגי, לובין, צדקה, פרץ, 2010). מחקרים ענפים התקיימו על אודות פגיעות נפשיות בצבא, רבים מהם עלידי הפסיכולוגית זהבה סולומון (Solomon, 1993).

שיח זה התבטא בקולנוע של שנות ה-80 של המאה ה-20, וזכה לרוח גבית במהלך הפוליטי האופוזיציוני של הקולנוע הישראלי נגד הממסד הישראלי.⁵³ סרטי התקופה, לפי ג'אד נאמן, היו קולנוע ניהיליסטי

⁵² ראו, לדוגמה, Bilu & Witztum, 2000; Solomon, 1993; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2011.

⁵³ כוונתי לקולנוע שהוגדר עלידי נורית גרץ כ"קולנוע של הזר והחריג", אשר בו "החלו להיראות ניצניה של מחאה פוליטית" (1993: 181), ואשר העמיד "גיבורים חריגים, יוצאי דופן, הנשחקים תחת עול הנורמות הלאומיות, הצבאיות או הבורגניות

שהתמודד עם רעיון ההקרבה העצמית בעבור המולדת, שהתגבש בשנות ה-50 (Ne'eman, 1995: 136). כפי שמציעה חוקרת הספרות והקולנוע נורית גרץ, קולנוע זה נוצר בעקבות מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים שהפרו את האיזון העדין בין הזרמים השונים של החברה הישראלית; עלייתה של תנועת הליכוד לשלטון (שיצרה קרע בין "העילית של אנשי הרוח בפרט וחוגי המשכילים בכלל ובין השלטון" (גרץ, 1993: 181); מלחמת לבנון הראשונה שהציתה מחאה נרחבת כלפי המדיניות הלאומית; והאנתפאדה הראשונה שהמשיכה מחאה זאת. בשנים אלה נוצרו סרטים שהדגישו את הפציעה הנפשית בעקבות המלחמה, ואת הגוף הפגוע והבזוי. לטענתו של נאמן, מראה הפצע בשדה הקרב ריסק את התפיסה המקובלת של "שלמותו של גוף הגבר וסגירותו", והחייל נחשף לפגיעותו של הגוף הגברי.

במהלך תקופה זו הופיע הגל הקולנועי הראשון שסרטיו עסקו בהלם קרב, ובו סרטים כגון "אות קין" (אורי ברבש, 1982) שבו גיבור הסרט משתחרר מאשפוז בבית חולים למחלות נפש, מתגייס למילואים, עובר משבר נפשי קשה וננטש על ידי חבריו ליחידה ומשפחתו; "החורף האחרון" (ריקי שלח, 1983) שבו גיבורת הסרט מקבלת את בעלה שחזר מן השבי, ומגלה אדם שבור בנפשו המתקשה לתקשר עם סביבתו; "בובה" (זאב רווח, 1987) המציג גיבור נפגע תגובת קרב ממלחמת יום הכיפורים, שלאחר המלחמה נוטש את משפחתו ומפעיל מזנון דרכים בודד בדרום; "חימו מלך ירושלים" (עמוס גוטמן, 1987) המציג את סיפורו של חייל צעיר שנפצע בקרב על ירושלים, ועל אף נכותו הקשה מפתח מערכת יחסים קרובה עם האחות הסועדת אותו בבית החולים הצבאי; "לא שם זין" (שמואל אימברמן, 1987) שגיבורו מתקשה להמשיך לקיים את מערכת היחסים בה הוא נמצא, בעקבות הפציעה הקשה שעבר והטראומה הנפשית שחוה; "בצילו של הלם קרב" (יואל שרון, 1989) העוסק בשני לוחמים נפגעי תגובת קרב ממלחמת יום הכיפורים. אחד מהם מנסה לשחזר את התמונה החסרה שנעלמה ממנו במהלך האירוע הטראומטי ומחלים, ואילו השני שב לשרת בצבא ומוצא את מותו; ו"רסיסים" (יוסי זומר, 1989) המתאר קבוצה של נפגעי תגובת קרב הנפגשים עם פסיכותרפיסט המבקש לשקם אותם בפרק זמן קצר.

גם בקולנוע התיעודי הופיעו בשנים אלה סרטים העוסקים במלחמה מתוך עמדה אופוזיציונית, ותיארו אותה כאירוע נטול הרואיות הזורע פילוג בחברה הישראלית. בהם ניתן למנות את "יומן שדה" (עמוס גיתאי, 1982) המתעד את נוכחות צה"ל ביו"ש, לפני מלחמת לבנון הראשונה ובמהלכה; "מזכרות מחברון" (שמעון דותן, 1983) המביים אינטראקציות בסגנון דוקומנטרי בין שלושה חיילי צה"ל המפטרלים בחברון ובין התושבים הערבים, ו"בוקיטו" (ראובן הקר, 1984) המתאר את החורבן וההרס במלחמת לבנון הראשונה מנקודת מבט אישית של שני חיילים, שמבטאים מחאה נגד שליחתם למלחמה. סרט תיעודי העוסק בהלם קרב באופן מפורש, הופיע רק בסוף שנות ה-80 - "התמונה החסרה" (אשר טללים, 1988). סרט זה מתעד את התמודדותו של במאי הסרטים יואל שרון עם הטראומה שחוה במהלך מלחמת יום

של החברה הישראלית". אלה שוחט (1991) מכנה את הגל המרכזי בתקופה זו "הגל הפלסטיני", ומתארת אותו כבעל מבט ביקורתי אשר "מופנה אל הממסד ההופך לקורבנות את הפרוטגוניסטים הישראלים" (260).

הכיפורים: שרון מביים סרט עלילתי בשם "בצילו של הלם קרב", ותהליך היצירה מאפשר לו להיזכר ב"תמונה חסרה" שנשכחה ממנו במהלך המלחמה, ומהווה מפתח להחלמה מן הטראומה.

ייתכן כי הופעתו המאוחרת של הלם הקרב בקולנוע התייעודי, באופן יחסי לקולנוע העלילתי, נובעת מכך שתגובת הקרב היא פציעה בלתי נראית לעין, שייצוגה מאתגר את הקונוונציות השולטות בקולנוע התייעודי. ייתכן גם כי בנוסף, חשיפתם של נפגעים ממשיים ועדויותיהם מול המצלמה מסוגלות להתרחש רק לאחר שמושג הטראומה כבר נדון בקולנוע העלילתי באופן בדיוני.⁵⁴

בטלוויזיה הישראלית הופיעו בעקבות מלחמת יום הכיפורים כמה סרטים טלוויזיוניים שסדקו את אתוס ההרואיזם, כמו: "עם הפצועים" (חיים גיל, 1973) העוסק בתחושותיהם של חיילי צה"ל שנפצעו במלחמה; "סדק בקיר" (מוטי קירשנבאום, 1973) על המהלכים הפוליטיים והמדיניים שהתנהלו בעקבות המלחמה; "ארבעה ימים ברמת הגולן" (שמעון טסלר, 1974) על ארבעה סיפורי גבורה מהקרבות ברמת הגולן; ו"לקחי המלחמה" (נחמן שי ורון בן ישי, 1974) על המסקנות העולות מן המלחמה (צימרמן, 2003: 94).

התקופה השלישית: פיצול בין הקולנוע העלילתי לתייעודי

יחד עם ההתפתחות בהכרה ובאופן הטיפול בתגובת קרב, לא נעלמו לחלוטין מנגנוני ההשתקה: במהלך האנתפאדה הראשונה, כפי שמתאר הפסיכולוג דן בר און (1999), נעלמה הלגיטימציה להכרה בתגובת הקרב, שכן היא נתפסה כנקיטת עמדה כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני. לדבריו, אנשי צבא, פסיכולוגים וחיילים מן השורה, הפנימו את העמדה ולפיה מכיוון שלא מדובר בקרב לא יכולה להיות תגובת קרב. מחלקת בריאות הנפש הכחישה את קיומן של תגובות טראומטיות בקרב לוחמים שהשתתפו באנתפאדה, למרות המידע שהעבירו הקב"נים בשטח (אליצור, 1999). הפסיכולוג ניסים אבישר טוען כי בשלהי האנתפאדה הראשונה "הלך קולם של אנשי הטיפול וגווע. את מקומם של המחאה והמאבק שוב תפסו שתיקה והשתקה" (אבישר, 2014: 140).

עד היום, צה"ל נמנע מלפרסם נתונים על כמות נפגעי הנפש באנתפאדה. עם זאת, לדברי הפסיכיאטר אבי ראפס, מספרם גדול אף מכמות הנפגעים במלחמת לבנון הראשונה (ראפס, 1996: 369-390). כפי שטוענת קרן פרידמן-פלג, אופן הטיפול וההכרה בקיומן של הפגיעות הנפשיות "הוסיפו לינוק מאתוס

⁵⁴ ניתן לתלות את איחורו היחסי של הקולנוע התייעודי לעומת הבדיוני גם בעובדה כי בעוד הבדיוני מציע ייצוגים קולנועיים בעלי טווח נרחב של פרשנות, הקולנוע הדוקומנטרי עוסק בסופו של דבר בייצוגה של המציאות, וכולל עדויות של נפגעי תגובת קרב על הטראומות שחוו. עדות חושפנית זו דורשת התמודדות מורכבת יותר עם הכוחות הלאומיים של ההכחשה וההדחקה.

ההרואיזם. הן נתפסו כתוצר לוואי שלילי שיש למזער את נזקיו מנקודת מבטו של הצבא, ורבים מאנשי הטיפול [...] ראו לעצמם חובה לפעול למען האינטרס הארגוני" (2008: 23).

במקביל, באותן שנים התפתחה מגמה הפוכה של ייצור שיח סביב הלם הקרב. ב-1987 התפרסם "דוח הפסיכולוגים" - מסמך חסוי שהזמין המטכ"ל ובו סקר בקרב חיילים ברצועת עזה, תוך התייחסות להשפעות הפסיכולוגיות של הלחימה בשטחים. שניים מכותבי הדוח, הפסיכולוגים הצבאיים צ'רלי גרינבאום ודן בראון, ביקשו להביא את מסקנות הדוח לראשי צה"ל אך נתקלו בהתעלמות גורפת. בעקבות כך החליטו לצאת לתקשורת, ופרסמו חלק מן הממצאים. בכתבתה של רונית מטלון (1988) על הדוח נכתב: "ברור שיש מחיר למדיניות הזאת. לא יכולים להגיד שנפש החייל לא נפגעה. למיעוט יש בעיות פסיכולוגיות, וזה מיעוט של חיילים ומפקדים טובים. וזה יוצר בעיה מוסרית נרחבת" (אבישר, 2012). באותה תקופה התפרסמו בעיתונות שתי עצומות המתנגדות להמשך שהות צה"ל בשטחים. עצומות אלה יוצאות דופן בכך שחתמו עליהן מאות אנשי בריאות הנפש, שתיארו את הנזק הנפשי שגרמה האנתפאדה. במקביל נערך כנס הפסיכולוגים בשם "אירועי השטחים - השלכות והיבטים פסיכולוגיים", שבמהלכו צוטטו מחקרים ולפיהם "חיילים נמצאים במצב סיכון גבוה לתגובות קרב אם וכאשר מידת המוסריות של אופן ביצוע הלחימה בו הם עוסקים עומדת בסימן שאלה [...] חיילים שיהיו חשופים, או שישתתפו במעשי זוועה כאלו, יהיו מועדים לתגובות לחץ פתולוגיות וישלמו מחיר נפשי כבד ביותר אחר כך" (גל, 1990: 139).

מגמות מהופכות אלה, של שתיקה ושל שיח, מיוצגות בקולנוע העלילתי והתיעודי. במהלך שנות ה-90 בחרו יוצרי הקולנוע העלילתי להתעלם כמעט לחלוטין מן התופעה של הלם הקרב.⁵⁵ כפי שמתארת חוקרת הקולנוע יעל מונק, בשנים אלה נעלמו כמעט לחלוטין "החיילים, האלמנות והמשפחות השכולות - בניה ההגמוניים של הציונות, שהיו לקורבנותיה" (2012: 34). הקולנוע העלילתי הפנה עורף לסיפור הלאומי והתמקד בטרטוריות המצומצמות: הקהילה, הפריפריה, הפאב השכונתי והמשפחה. לעומת זאת, דווקא בקולנוע התיעודי הופיעו מספר סרטים שעסקו בהלם קרב בצורה מפורשת, ובהם: "מלחמת יום הכיפורים - 20 שנה אחרי" (ראובן הקר, 1993) המתעד חבורת לוחמים בוגרי המלחמה, שמתמודדים עם השלכותיה הנפשיות המאוחרות, שני עשורים לאחר שהסתיימה; "זיכרונות מלחמה" (עמוס גיתאי, 1994) המשחזר את האירוע הטראומטי של התרסקות מסוקו של גיתאי במהלך מלחמת יום הכיפורים, ואת עקבותיו בחיי הלוחמים; "שפוי לא שפוי" (יובל כהן, 1997) המתעד את מאמצי ההשתקמות של חבורת נפגעי הלם קרב בבית ייחודי שהוקם עבורם; ו"ערים בלילה" (יואב בן-דוד, 1997), סרט עדות ובו שישה מפדויי השבי הסורי והמצרי במלחמת יום הכיפורים, מוסרים את סיפור חווייתם הטראומטית מהמלחמה ומהשבי.

⁵⁵ החרג הוא הסרט "עונת הדובדבנים" (חיים בוזגלו, 1991) אשר לדבריה של נורית גרץ, כולל נרטיב מקוטע, רפלקסיביות ואירפרנציאליות המייצגים את המבנה הפוסט-טראומטי: "בעונת הדובדבנים כולם 'אחרים' [...] שברי סטריאוטיפים, כולם נראים כקטעים פיקטיביים, מפורקים, ולא כשלמות אחת. הם פועלים כאוסף של דימויים באוסף אפיזודות שלא גובשו לכדי נרטיב סיבתי, מתפתח, קוהרנטי" (1998: 88).

הסרט "מלחמת יום הכיפורים - 20 שנה אחרי" שודר בטלוויזיה בכבלים ב־1993; ב־1998 שודרה בערוץ הראשון תוכנית ראיונות בשם "שברים מיום כיפור" שעסקה בזיכרונות ובחוויות הקשות של חיילים שלחמו במלחמת יום הכיפורים; ובשנת 2000 שידר הערוץ הראשון את הסרט "זיכרונות מלחמה" של גיתאי.

התקופה הרביעית: הדומיננטיות של הלם הקרב

האנתפאדה השנייה שהחלה בשלהי ספטמבר 2000, העבירה את שיח הטרואומה למישור האזרחי. מחקרים שונים הראו כיצד בתקופה זו, שהתאפיינה במעגל פגיעה אזרחי רחב ותכיפות רבה של אירועי טרור, עברה הטרואומה הנפשית של היחיד אל מרכז השיח הישראלי (קין, 144), תוך השתרשות העיסוק בטרואומה ונרמולו (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2001). עוצמתו של העיסוק התקשורתי בטרואומה ובחרדה גדלה עד כדי הולדת תגובות נגד השתלטותו של שיח הטרואומה, ותרומתו למצב הרוח הלאומי של קורבנות. היקף ההרוגים כתוצאה מהפיגועים במרכזי הערים הגדולות הביאו לכמות גדולה במיוחד של נפגעי חרדה רבים באוכלוסייה האזרחית.⁵⁶ הסוציולוגית עירית קין מציגה נתונים, ולפיהם בתקופת האנתפאדה השנייה "כל אזרח שישי נחשף לטרור במישרין, כל אזרח חמישי איבד אדם קרוב, וכמעט לכל אזרח שני (2.7) היה חבר או בן משפחה שחווה אירוע טרור" (קין, 138). לפי סקר מייצג שנערך ב־2002 על־ידי הפסיכולוג אבי בלייך, נמצא כי 76.7% מן הנבדקים סבלו מסימפטום אחד לפחות של תגובה פוסט־טרואומטית (בלייך ועמיתים, 2003). אמצעי התקשורת של התקופה תיארו כמות גבוהה מאוד של נפגעים פוסט־טרואומטיים, ובכך העצימו את רמת החרדה בציבור הישראלי (קין, 142).

מצב זה חיזק משמעותית את הדומיננטיות של הארגונים האזרחיים בישראל שעסקו בתגובת הקרב וייצרו סביבה שיח ציבורי, קליני, משפטי ופוליטי. עמותת נט"ל, שהוקמה ב־1998, הפכה למרכז טיפולי לנפגעי טראומה ולבני משפחותיהם, והעלתה את המודעות לפוסט־טרואומה באמצעות כלי התקשורת. באותה שנה הוקמה גם עמותת "ערים בלילה", שאיגדה פדויי שבי בעלי תסמונת פוסט־טרואומטית לפעולה מול אגף השיקום של משרד הביטחון. בשנת 2000 הוקמה עמותת "משפחות הלם קרב", וכן "הקואליציה הישראלית לטרואומה", שנוצרה במטרה לרכז את גיוס המשאבים ולתאם את מאמצי הסיוע בין כלל העמותות העוסקות בטרואומה אזרחית. בסוף התקופה (2005) הוקמה "העמותה לקידום נפגעי תגובת קרב" המקדמת חקיקה ומודעות לקידום נפגעי תגובות קרב. בעקבות פעילותן רבת הפנים של העמותות האזרחיות, ובעקבות הדומיננטיות שהוענקה למושג "פגיעת חרדה" בשיח הציבורי, התפתחה בתקופה זאת הכרה הגמונית בתגובת הקרב. כך, באוקטובר 2000 הורה הביטוח הלאומי על תקנה חדשה המכירה בפוסט־טרואומה לצורך קבלת קצבת נכות (קין, 159), ובדצמבר 2000 אושרה הצעת חוק פרטית

⁵⁶ ב־2004 העריך משרד הבריאות כי כ־3,000 איש (קרוב ל־50% מהפצועים באנתפאדה) סבלו מפגיעות חרדה בדרגות חומרה שונות.

של ח"כ זהבה גלאון המבקשת להבחין בחקיקה בין תגובת קרב ובין מחלות נפש. בדרך זאת נפרץ מחסום "האמנזיה האפיזודית" של שיח הטראומה, ונוצרה הכרה פורמלית בהלם הקרב.

על רקע זה הופיע בעשור הראשון של המאה ה-21 גל סרטים העוסק בהלם קרב, המכונה במחקר "קולנוע הטראומה"⁵⁷. הסרטים, שזכו בפרסים בין-לאומיים ובתהודה ציבורית נרחבת, מתייחדים בכך שאינם מבקשים לשחזר את האירועים מן העבר באופן מהימן, ריאליסטי ומלא, אלא "משתמשים בשפה קולנועית" פוסט-טראומטית שמבוססת על התקות, על מטפורות ומטונימיות ועל מסמנים שהופרדו והורחקו לכאורה ממסמניהם" (גרץ ויוסף, 2017:17). במילים אחרות, הסרטים פונים אל החוויה הסובייקטיבית של הנפגע. כלי המבע הצורניים שלהם משתמשים באסטרטגיות קולנועיות חדשניות המתכתבות ודנות במבנה החוויה הפוסט-טראומטית ובהשלכותיה ההכרתיות, האתיות והיום-יומיות. בדרך זו, גם צופים שלא חוו את האירועים הטראומטיים באופן ישיר, מסוגלים לחוש קשר ואמפתיה אל העבר שהסרטים מציגים.

בין הסרטים: "כיפור" (עמוס גיתאי, 2000), המתאר יחידה של מחלצי פצועים הפועלת ברמת הגולן במלחמת יום הכיפורים; "תגובה מאוחרת" (שמואל קלדרון, 2004), שגיבורו, מנהל מועדון לילה שהשתתף במלחמת לבנון הראשונה, מתמוטט נפשית ומאושפז בבית חולים לחולי נפש; "מחילות" (אודי אלוני, 2006), שבו גיבור הסרט, חייל עולה מארצות-הברית, יורה בשוגג בילדה פלסטינית ובעקבות כך מתמוטט ומאושפז בבית חולים לחולי נפש השוכן על חורבות הכפר דיר יאסין; "בופור" (יוסי סידר, 2007) הדהן בטראומה של נסיגת צה"ל מלבנון ובחרדות החיילים שנותרו על ההר המבודד; "ואלס עם באשיר" (ארי פולמן, 2008), סרט אנימציה תיעודי אוטוביוגרפי שבו מתחקה הבמאי אחר זיכרונותיו ממלחמת לבנון, ונחשף מחדש לחוויותיו הטראומטיות מן המלחמה; ו"לבנון" (שמוליק מעוז, 2009) המתאר יום קרב של צוות טנק ישראלי שנקלע לכפר בלבנון ומוקף בכוחות קומנדו סוריים.

גל קולנועי זה, כפי שמתאר היסטוריון הקולנוע אריאל שוייצר, "מבשר על 'שובו של המודחק'. הוא מעניק לביקורת הפוליטית והאנטי-מלחמתית פרספקטיבה חדשה, בשלבו אותה בהקשר פסיכולוגי (או פסיכראנליטי) הבוחן את השלכות המלחמה על אלה שנטלו בה חלק, שנים לאחר שנגמרה" (שוייצר, 2017: 104). חוקר הקולנוע רז יוסף מציע כי הסרטים "מתארים לוחמים אשר עבורם הזמן נעצר, והם נרדפים בידי מראות האימה של שדה הקרב, לעיתים גם אחרי שהסתיימה המלחמה" (יוסף וגרץ, 2017: 72). חוקרת הקולנוע רעיה מורג טוענת כי הקולנוע העלילתי של התקופה הבנה "מציאות כרונית של אנטי-זיכרון, מציאות שאינה מאפשרת לפיגוע הטרור להפוך לזיכרון קולקטיבי פוסט-טראומטי" (מורג, 2017: 112). סרטים עלילתיים נוספים שעסקו בתגובת קרב הוסיפו להופיע בעשור השני של המאה ה-

⁵⁷ לדיון בגל זה ראו, לדוגמה, גרץ וחרמוני, 2008; יוסף, 2008, 2010, 2013; Yosef, 2011, 2010; Yosef and Hagin, 2013; זנגר, 2013; יוסף וגרץ, 2017; מורג, 2017.

21, ובהם: "רוק בקסבה" (יריב הורוביץ, 2013), "הכל שבור ורוקד" (נוני גפן, 2017), "הלומים" (ארז מזרחי וסתר שביט, 2018) ו"הצלילה" (יונה רוזניקאר, 2018).

באותן שנים הופיעו סרטים תיעודיים רבים העוסקים בהלם הקרב, ובהם: "המלחמה לא נגמרה" (אידו סלע, 2003), "העיניים של המדינה" (נורית קידר, 2004), "החווה הסינית רשומון" (ניר טויב, 2004), "בקבר יוסף" (יעל קיפר, 2004), "Aftershock" (יריב הורוביץ, 2004), "פה קבור הכלב" (ניר קינן, 2005), "תדע כל אם" (ניר טויב, 2007), "מבוזבזים" (נורית קידר, 2007), "החטיבה שנשכבה על הגדר" (אידו סלע, 2007), "המלחמה הראשונה שלי" (יריב מוזר, 2008), ו"מורה דרך" (אביגדור וייל, 2008). סרטים אלה, בדומה למקביליהם העלילתיים, מבטאים מעגל פוסט-טראומטי חסר מוצא, וגיבוריהם נדונים למעגל רפטיבי של כאב ואשמה בלתי פתורים.⁵⁸ רבים מהם מתאפיינים במבט אמפטי ומזדהה עם נפגעי הלם הקרב, תוך שהם מותחים ביקורת על ההנהגה הישראלית. בעשור הבא הופיעו סרטים תיעודיים שביטאו בדרכים שונות עיבוד של החוויה הטראומטית, וגיבוריהם הצליחו להתמודד באמצעות כלים שונים עם התסמונת הפוסט-טראומטית של תגובת הקרב. בין הסרטים: "שמח שאתה חי" (2009), "לחתוך את הכאב" (2011), "הקרב האחרון" (2013), "סיפור סגור" (2015), "פלס"ר הימלאיה" (אלדד פריבס ואיתן צור, 2016), "הקרב שלא נגמר" (איתי רזיאל ורודריגו גונזלס, 2018) ו"קרבות לילה" (ציפי ביידר, 2021).

בטלוויזיה הישראלית החלו להופיע דרמות במרכזן סובייקט פוסט-טראומטי: "בטיפול" (חגי לוי, 2007-2004), "נבלות" (דרור סאבו ודפנה לוי, 2010), "פרשת השבוע" (רני בלייר וענת אסולין, 2006-2009), "חטופים" (גידי רף וליאת בנאסולי, 2010-2013)⁵⁹ ו"פאודה" (ליאור רז ואבי יששכרוף, 2015-). העיסוק בהלם הקרב הפך מפורש, ונמצא במרכזן של סדרות כמו "בשבילה גיבורים עפים" (עומרי גבעון, 2018) ו"שעת נעילה" (עמית כהן, רון לשם, דניאל אמסל, גל זייד, ירון זילברמן, יזהר הר לב, 2020). סדרות הטלוויזיה מוסיפות נופך נוסף לייצוג של המצב הפוסט-טראומטי, בשל אופיין המתמשך: "כמו בחוויה הפוסט-טראומטית, העתיד שלה איננו המשך של העבר שלה, אלא מחובר אליו דווקא בתחושה עמוקה של חוסר המשכיות" (חרל"פ, 2012 דוקטורט: 67).

סיכום

סקירת ההתפתחות הכרונולוגית של ייצוג הלם הקרב על המסך הישראלי, משרטטת ספקטרום נרחב במיוחד ביחס לתופעה: מהשתקה מוחלטת בראשית ימי המדינה, לשיח גדוש, אינטנסיבי ובלתי פוסק בשנים האחרונות. כמחוז דומיננטי במיוחד של הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, לכמות ייצוגי הלם הקרב ולאופיים השפעה מכרעת על הדרך בה תופסת החברה הישראלית את עצמה ביחס לחוויות ההיסטוריות

⁵⁸ גיבורים כאלה נוכחים, לדוגמה, בסרטים כגון **העיניים של המדינה** (נורית קידר, 2003), **בקבר יוסף** (יעל קיפר, 2004) ו**החווה הסינית – רשומון** (ניר טויב, 2004) ורבים אחרים.

⁵⁹ במקביל לשידורה של "חטופים", שידרה קשת ב-2010 את הסרט "שבויים" (אורן אהרוני, 2010) המביא את עדויותיהם הטראומטיות של פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים, מלחמת ההתשה ומלחמת לבנון הראשונה.

הטראומטיות: את חוסנה ויציבותה, כמו את רגישותה ויכולת ההכלה שלה. דרכי העיצוב הקולנועיות של הלם הקרב מסוגלות לחקוק את העבר בתודעה הישראלית באופן של פצע כרוני, או באופן של התמודדות ועמידות.

במאמרו "היזכרות חזרה ועיבוד (1914], 2002) תיאר זיגמונד פרויד שני מנגנוני תגובה לטראומה: היזכרות, וחזרה. החזרה (acting out) מסמנת את הדחיקת מאורעות העבר, שמביאה לחזרתו הכפייתית של האירוע הטראומטי דרך פעולות בלתי מכוונות. באמצעות ההיזכרות (working through), ניתן לייצג במילים את הפצע הנפשי ואף להקנות לו משמעות. מנגנונים אלה מופיעים גם בתודעתה הקולקטיבית של החברה. ההיסטוריון דומיניק לה קפרה (2006) טען כי חברות אנושיות שחוו טראומה קולקטיבית, עלולות להיכלא במצב של "כפיית חזרה", הכוללת ביטויים קולקטיביים מסוכנים של הטראומה שוב ושוב, ללא מוצא⁶⁰ "חזרה לא מודעת ובלתי נשלטת של סימפטומים פוסט-טראומטיים בחיים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים" (16). המישור התרבותי מאפשר לעבד את הטראומה באופן קולקטיבי, כאשר כתיבתה של הטראומה בתרבות מאפשרת "מידה מסוימת של שליטה ביקורתית בטרומה, אשר עשויה לשמש מעין בלם כנגד כפיית החזרה הפוסט-טראומטית" (שם).

עמדה תיאורטית זו מאפשרת לנו לבחון את אינטנסיביות הופעתם של ייצוגי הלם קרב בתרבות הישראלית. בתקופה הראשונה, הנדונה במאמר זה, מתגלה הדחקה כמעט מוחלטת של תופעת הלם הקרב. מלבד העוול שיש בכך כלפי הנפגעים, הרי שהדחקה זו עודדה את היווצרותם של סימפטומים פוסט-טראומטיים קולקטיביים מסוגים שונים. החל בשנות ה-80 הולכת ומתרבה כתיבתה של טראומת המלחמה בתרבות הישראלית. זו מעניקה קול לנפגעים שהודרו מן השיח, ובמובנים רבים מאפשרת עיבוד של האירוע הטראומטי, במיוחד בסרטים העוסקים בעיבוד ובהחלמה תוך שימוש באסטרטגיות קולנועיות ייחודיות.

לצד מגמה זאת, נדמה כי בשנים האחרונות אנו עדים לייצוג כרוני ואינטנסיבי של אירועים טראומטיים מן העבר. לכמות יוצאת הדופן של הסדרות והסרטים אשר הופיעו בשנים האחרונות על מסכי הטלוויזיה והקולנוע בישראל ואשר עוסקים בהלם קרב, אפקט כפול על השיח הישראלי. הם מעלים את המודעות לנושא החשוב והאקטואלי שמטבעו נדחק שוב ושוב אל שוחות התודעה, ומאפשרים הכרה ושינוי מחד גיסא. ואולם הם הופכים אותו לחזות היחידה כמעט של המלחמה, וייתכן שאף מייצרים תודעה קולקטיבית של "כפיית חזרה" פוסט-טראומטית מאידך גיסא. יש לקוות כי ייצוגים אלה יגרמו לחברה לפעול במסירות למען אלו שיצאו למענה לשדה הקרב וחזרו כשנפשם פצועה, ומנגד לא יעצימו תפיסות

⁶⁰ בדומה לו, טוען הפסיכיאטר וואמיק וולקן (Volkan, 2001) כי לאופי עיצובה של הטראומה בזיכרון הקולקטיבי השפעה רבת היקף על הזהות הלאומית.

קורבניות של החברה, ולא יעצבו את הזיכרון הקולקטיבי הישראלי כשרוי בטראומה כרונית חסרת מוצא.⁶¹

מקורות

אבישר, ניסים. "האינתיפאדה ובריאות הנפש: אנשי מקצוע בדילמה אתית ומאבקים פנימיים". **כתם של עננה קלה: חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה**. עריכה: יואל אליצור, הקיבוץ המאוחד, 2012, עמ' 158-176.

--- טיפול פוליטי: פסיכותרפיה בין האישי לפוליטי. רסלינג, 2014.

--- פסיכולוגיה, אחריות חברתית ומעורבות פוליטית: האינתיפאדה הראשונה והפסיכולוגים בישראל. 2007. אוניברסיטת תל אביב, דיסרטציה.

אליצור, יואל. "לאן נעלמו תגובות הקרב". **פוליטיקה**, כרך 33, גיליון 4, 1990.

--- "שינוי 'מבפנים' במתקן לשיקום עורפי של תגובות קרב: ייעוץ ארגוני מול מסורת של הכחשה". **שיחות** כרך י"ג, גיליון 3, 1999, 188-198.

בליך, אבי וזהבה סולומון (עורכים). **נכות נפשית: היבטים רפואיים, חברתיים ושיקומיים**. משרד הביטחון, 2002.

גל, ראובן (עורך). **המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה בישראל**. הקיבוץ המאוחד, 1990.

גרץ, נורית. **מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**. עם עובד, 2004.

--- "המלחמה שלא הייתה: 'עונת הדובדבנים' בהשוואה ל'שתי אצבעות מצידון' ול'גמר גביע'". **מבטים פיקטיביים – על קולנוע ישראלי**, עריכה: נורית גרץ, אורלי לובין, ג'אד נאמן, האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 67-91.

--- סיפור מהסרטים: סיפורת ישראלית ועיבודה לקולנוע. האוניברסיטה הפתוחה, [1993] 2003.

הרמן, ג'ודית לואיס. **טראומה והחלמה**. תרגום: עתליה זילבר. עם עובד, [1992] 2015.

הרצוג, חנה וכנרת להד (עורכות). **יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית**. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2006.

⁶¹ להרחבה ראו מחקרו של איתי חרל"פ (2012), אשר בחן את האופן בו חדר שיח הטראומה, בעשור הראשון של המאה ה-21, אל הטלוויזיה הישראלית, והראה כיצד סדרות הדרמה המרכזיות שהופקו בין השנים 2005-2010 מבטאות תהליכים סוציולוגיים פוסט-טראומטיים ופוסט-ציוניים; מחקרו של דן ערב (2009) אשר שרטט את יחסי הגומלין בין המדיום הטלוויזיוני לזיכרון המלחמה בישראל בין השנים 1991-1967, והראה כיצד מבנה הטלוויזיה את טראומת המלחמה כזיכרון מסוג חדש המונע את היווצרותם של תהליכי עיבוד, ונוקט ברטוריקה של חזרה טראומטית; ומחקרה של רעיה מורג (morag, 2013) אשר הציעה כי בקולנוע התיעודי הישראלי של האנתיפאדה השנייה, החוויות הטראומטיות המוקדמות של החברה הישראלית והטראומה הכרונית המתמשכת,⁶¹ יצרו "מלכודת זמן" הכרתית.

- ויצטום, אליעזר, עמיחי לוי, מישל גרנק, ומשה קוטלר. "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק א': מבוא – רקע כללי והיסטורי, מתודולוגיה וסקירת ספרות התקופה". שיחות ד', 1989, עמ' 60-64.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ב': מלחמת השחרור". שיחות ד', 1989, עמ' 65-70.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ג': מערכת סיני". שיחות ד' (2). תל-אביב: שיחות, 1990, עמ' 65-70.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ד': מלחמת ששת הימים". שיחות ד', 1990, עמ' 217-221.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ה': מלחמת יום כיפור". שיחות ה', 1990, עמ' 53-59.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ו': הפקת לקחים והתארגנות". שיחות ו', 1991, עמ' 139-144.
- "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973. חלק ז': מלחמת לבנון, יוני ואוגוסט". שיחות ז', 1991, עמ' 82-92.
- זומר, אלי ואבי בלייך (עורכים). בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי. אוניברסיטת תל-אביב, 2005.
- חבר, חנן. "חי החי ומת המת". סימן קריאה גיליון 19, 1986, עמ' 188-192.
- חרל"פ, איתי. הטלוויזיה שאחרי: טראומה וקורבנות בדרמה הטלוויזיונית הישראלית. 2012. אוניברסיטת תל-אביב, דיסרטציה.
- יוסף, רז. 2008. "ראיות ויזואליות: היסטוריה וזיכרון בקולנוע הישראלי". ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה, חוברת 14, סתיו תשס"ט, 2008, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 1-11.
- ונורית גרץ (עורכים). עקבות ימים שעוד יבואו: טראומה ואתיקה בקולנוע הישראלי העכשווי. עם עובד, 2017.
- לה קפרה, דומיניק. לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה. תרגום: יניב פרקש. רסלינג, [2001] 2006.
- לומסקי-פדר, עדנה. כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים. מאגנס, 1998.
- מונק, יעל. גולים בגבולם: הקולנוע הישראלי במפנה האלף. האוניברסיטה הפתוחה, 2012.
- מורג, רעיה. "קול, דימוי וזיכרון הטרור: הקולנוע העלילתי בתקופת האינתיפאדה השנייה". ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה, חוברת 14, סתיו תשס"ט, 2008, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 71-88.
- "בזות ואתיקה של אחרות: הקולנוע התיעודי הישראלי והקולנוע הפלסטיני בתקופת האינתיפאדה השנייה". מכאן: כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית. גיליון 13, 2013, עמ' 5-30.
- טראומת הכובש, הקולנוע, האינתיפאדה. רסלינג, 2017.

מלצר, גלעד. "להתבונן בסבלם של הישראלים, גרסת חורף 1973". **תקריב**, גיליון 4, יוני 2013.
 נאמן, ג'אד. "שדות הבידיון הדומיננטי". **סדן - מחקרים בספרות עברית**, כרך ה', תשס"ב, עמ' 89-77.

--- "הפצע מתנת המלחמה: מכוות זיכרון בגוף הלוחם". **ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה**, חוברת 14, סתיו תשס"ט, 2008, אוניברסיטת תל-אביב עמ' 105-125.

--- "העלמה ומסכת המוות: קולנוע מודרניסטי – מנגנון הגנה". **איך אומרים modernism בעברית? עורכים: עודד היילברונר ומיכאל לוי**. רסלינג, 2010: 235-252.

נורה, פייר. "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום". תרגום: רבקה ספיבק, **זמנים**, גיליון 45, 1993, עמ' 4-19.

סולומון, זהבה ואחרים. "הקשר בין חשיפה לאירוע טראומטי, פיתוח תסמונת פוסט-טראומטית והנחות עולם בקרב לוחמים שלחמו במלחמת יום הכיפורים". **מגמות**, כרך מ"ד, גיליון מס' 4, 2007, עמ' 690-706.

פיק חמו, מיכל. **מולדת פצועה**. רסלינג, 2016.

ערב, דן. "טראומה בהילוך איטי". **קולנוע וזיכרון – יחסים מסוכנים? עריכה: משה צימרמן**, שלמה זנד וחיים בראשית, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2004, עמ' 217-233.

--- **מלחמה, שיחזור, בידור: טראומה ונוסטלגיה בזיכרון הטלוויזיוני של מלחמות ישראל, 1991-1968**. 2009. אוניברסיטת תל-אביב, דיסרטציה.

פרידמן-פלג, קרן. **הלאום על הספה: השימוש בהמשגות הטיפוליות של "טראומה" ו"חוסן" בעקבות אינתיפאדת אל אקצא, תכנית ההתנתקות ומלחמת לבנון**. 2008. אוניברסיטת תל-אביב, דיסרטציה.

--- **העם על הספה: הפוליטיקה של הטראומה בישראל**. מאגנס, 2014.

צחי, אדם. **להביט במאכלת: תגובת קרב בקולנוע התיעודי הישראלי**. 2018. אוניברסיטת תל-אביב. דיסרטציה.

קייס, אנטון. "היסטוריה, קולנוע וזיכרון ציבורי בעידן התקשורת האלקטרונית". תרגום: דן עשת. **זמנים**, גיליון מס' 39-40, 1991, עמ' 28-37.

קינן, עירית. **כאילו היא פצע נסתר**. עם עובד, 2012.

שטיין, יהויקים. "הלם קרב כיישות פוליטית". **החלילן מווינה – על פרויד ועל אחריות אישית**. כתר, 2003, עמ' 59-80.

American Psychiatric Association. *Diagnosis and statistical Manual of Mental Disorders 3rd edition*. DSM III, American Psychiatric Association, 1987.

Bilu, Yoram & Witzum, Eliezer. "War-Related Loss and Suffering in Israeli Society: An Historical Perspective". *Israel Studies*, vol. 5, no. 2, 2000, pp. 1-31.

Kaes, Anton. "German Cultural History and the Study of Film: Ten Theses and a Postscript". *New German Critique*, no. 65, 1995, pp. 47-58.

- Lomsky-Feder, Edna & Ben-Ari, Eyal. "Trauma, Therapy and Responsibility: Psychology and War in Contemporary Israel". *The Practice of War*, edited by M. Boek, A. Rado & M. Bolling, Berghahn Books, 2011, pp. 31-111.
- Loshitzky, Yosefa. *Identity Politics on the Israeli Screen*. University of Texas, 2001.
- Morag, Raya. "Anti-memory, Chronic Trauma, and Current Israeli Cinema". *Framework*, vol. 49, no. 1, Spring 2008, pp. 121-133.
- "The Living Body and the Corpse: Israeli Documentary Cinema and the Intifadah". *Journal of Film & Video* vol. 60, no. 3-4, Fall/Winter 2008, pp. 3-24.
- Ne'eman, Judd. "The Empty Tomb in the Postmodern Pyramid: Israeli Cinema in the 1980s and 1990s". *Documenting Israel*, Edited by Charles Berlin, Harvard College Library, 1995, pp. 117-150.
- Solomon, Zehava. *Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War*. Plenum Press, 1993.
- Solomon, Z., Laror, N., & McFarlane, A. C. "Acute posttraumatic reactions in soldiers and Civilians". *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. B. Van der Kolk, A. C. McFarlane, & L. Weisaeth (Eds.). Guilford, 1996, pp. 102-116.
- Yosef, R. and B. Hagin (eds). *Deeper than Oblivion*. Bloomsbury Academic, 2013.

ביקורות ספרים ומאמרים

אורי, בן־אליעזר (2019). **מלחמה במקום שלום – מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל**. בן שמן: מודן, 686 עמודים.

ד"ר עפרה בן ישי

ספרו עב הכרס של אורי בן־אליעזר **מלחמה במקום שלום - מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל**, אף שאינו מעיד כך על עצמו, הוא הכרך החותם את הטריטוריה, פרי יצירתו ארוכת השנים, המוקדשת לפענוח זיקת הגומלין בין המלחמה ובין החברה בישראל, והבנת תפקידה של זיקה זאת בעיצוב דמותה של ישראל מימי טרום היווסדה ועד עשוריה הראשונים של המאה ה־21. את הספר הנוכחי יש לקרוא אפוא כטקסט החותם את האפוס בן שלוש המסות רחבות ההיקף שהופיע החל ב־1995, עם פרסום ספרו הראשון של בן־אליעזר **דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956**, עבור דרך הופעת ספרו השני ב־2012 **מלחמותיה החדשות של ישראל - הסבר סוציולוגי־היסטורי** וכלה בספר הנוכחי, המלווה את הסוגייה עד ימינו.

שלושת נדבכי הספר (חלק א' העוסק בשורשי הסכסוך האתנולאומי; חלק ב' העוסק במלחמות הקונוונציונליות ממלחמת סיני ועד מלחמת לבנון הראשונה; וחלק ג' העוסק במלחמות החדשות, מהאנתפאדה הראשונה ועד המבצעים הצבאיים ברצועת עזה בעשור הראשון של המאה ה־21) עוקבים באותו הסדר הכרונולוגי את ספריו הקודמים, מעמיקים את תובנותיהם ורוקמים את שלושתם לאבני דרך בסיפור שלם אחד - הבחירה הלאומית בכוח הזרוע.

ראש וראשון, יש להסיר את הכובע בפני המחבר, שלא הסתפק בזיהוי החסר (הלקונה) בסוציולוגיה הישראלית שאותה כינה "סוציולוגיה של איך־מלחמה" (בן־אליעזר, 2017), אלא הקדיש בדבקות את שליחותו האקדמית למאמץ עקבי למלא חסר זה, ולניסיון לפענח את משמעותו. עם זאת, בפולמוס הארוך המתקיים בין הסוציולוגים בנוגע לשליחותה הציבורית של הדיסציפלינה ותרומתה לעיצוב המציאות החברתית (Burawoy, 2005; Levy, 2015), נראה כי בן־אליעזר פורע בספר הנוכחי את השטר רק באופן חלקי. הספר מגיש לקוראיו ניתוח סוציולוגי חריף, נטול סלחנות, התובע מן הקוראים חשיבה נוקבת על דרכה רווית המלחמות של ישראל ובעיקר על עתידה. מכאן נובעת חשיבותו הרבה של הספר וחיוניות קריאתו מחד גיסא. ואולם הגחמה התרבותית־היסטורית, תלוית הנת"ב (path dependence) שהוא פורש בפנינו, אינה מציעה תקווה רבה לקוראים מאידך גיסא. בתום הקריאה, ובוודאי בפרק

הסיכום הפסימי, נותרים הקוראים באווירת נכאים ואף בתחושה עזה של חוסר אונים, נוכח קביעתו הנחרצת, רואה השחורות של המחבר כי "אין כל חדש" (ע' 11) ביחס לסיכוי שהבחירה הישראלית במלחמה תוחלף בעתיד הנראה לעין, בהעדפת השלום (ע' 605).

הכרך הנוכחי, המחזיק למעלה מ-600 עמודים וכולל סקירה מרשימה של מקורות ומספר מרשים לא פחות של הערות והפניות, מלמד כי הושקע מאמץ אדיר לחתום את האפוס הזה ולהנציח אותו על מדף הספרים הישראלי כתיעוד אלטרנטיבי של מורשת תולדות המדינה. דפיו מבקשים לנעוץ בתודעה הציבורית תובנה אחרת, לעומתית וקוראת תיגר על נתיבי התפתחות המדינה וצמיחת החברה הישראלית, ככאלה שהוכונו בעיקר באמצעות הבחירה הבלתי רציונלית, החוזרת ונשנית, במלחמה. התשוקה להטמיע תובנה זאת בתודעה הציבורית כה נוכחת בספר, כה דומיננטית ושתלטנית, שאף אם פה ושם היא מסויגת קלות לצורך הדיקו האקדמי, אין היא מותירה מקום להסבר אחר בלתי או לצידה. מכאן כוחה העצום, אך גם מקור חולשתה.

הוכחת צדקתה הבלעדית של הפרשנות המוצעת תובעת ראיות אינספור, סיפורים לרוב, התפלמסות עם בעלי מחלוקת עלומים, עדויות ואפיזודות, הנעות מן השוליות ביותר, דוגמת פרסום מאמר בעיתון אזוטרי בתנועת נוער ("מחנות העולים") ועד לאירועים מכוננים בהיסטוריה הלאומית - כולם נאספים ומוכלים בחיקה של הפרשנות המוצעת, לעיתים באופן חלק יותר, לעיתים באופן מאולץ למדי. כל אלה מגויסים כדי למנוע צל צילה של ספקנות שאינה עולה בקנה אחד עם הפרשנות הכולית.

על פניו, ההסבר התרבותי שמבקש בן־אליעזר להעניק להתהוותו של קשר גורדי בין הבחירה הלא רציונלית במלחמה ובין אופיין של החברה והמדינה בישראל, מצדיק לכאורה את בחירתו זו; הסקירה המפורטת מיטיבה להראות כיצד "הלאומיות המיליטריסטית" - מושג המפתח בספר - חלחלה ונשזרה במציאות חיינו כפרטים, כמדינה וכאומה מן היום־יום הפשוט והטריוויאלי ועד להכרעות הלאומיות. ואולם אם נמנים כמוני על חוג קוראיה הנאמנים של כתיבתו של בן־אליעזר במהלך השנים, שלב ההוכחה הדקדקני הזה, הנשזר במהלך כל הספר כמעין כתב קטרוג ארוך, הוא מייגע מעט, ולא בטוח שתורם למטרת העל שלו. אין בספר כמעט כל גילוי של עובדות, חדשות או נצורות שלא עובדו בספריו ובמאמריו הקודמים, או שאינן מוכרות או ידועות למיליה המתעניין בתחום. יתרה מכך, סגנון הכתיבה, המזכיר הצגת ראיות מפלילות במשפט, מזמין, כפי שאכן עשו חלק ממבקריו של הספר (רז, 2019), חיפוש מתנגח אחר הוכחות נגד. מטבע הדברים, פרשנות תמיד תותיר אחריה שוליים שלא יצייתו לתובנותיה.

הכרה בכך שהמציאות בכלל וזו החברתית בפרט, אינה כופפת עצמה בפני הסבר אחד דטרמיניסטי, מחייבת הזמנה פתוחה יותר לדיאלוג ולפולמוס עם הקוראים וביניהם, מותרת מקום לפרשנויות נוספות, מוותרת מראש על מאמץ סיזיפי לסגור את כל הפרצות ומשלימה עם קיומן. סגנון משוחרר ופחות הרמטי, אפשר שהיה אף מקדם תשובה לשאלת השאלות המרחפת מעל דפי הספר כולם ונותרת

ללא מענה - האם אפשר לדעת המחבר, שהבחירה הלאומית במלחמה, על השלכותיה העגומות, תשתנה אי פעם?

בן-אליעזר פוטר עצמו מהתמודדות עם אתגר זה. הספר, שנפתח בהעמדת הנגדה חדה בין שירו של המשורר יעקב כהן, שיר שהפך לימים המנונה של אידאולוגיית ברית הבריונים, ובין ציטוט מדבריו של משה שרת המבקש אחר השלום, מסתיים בדיוק בנקודה שבה התחיל - הוא אינו משלים את המהלך ואינו מצביע על שום דרך בה יומר הטקסט הראשון, שוחר המלחמה, בזה השני העורג לשלום. לא ההסבר התרבותי שמאמץ הספר מצד אחד, ולא התאוריות המודרניות ביחס לזיקה ההדוקה בין מדינה חברה, לאומיות ומלחמה, בעזרתן המחבר מנסה למסגר את הלאומיות הציונית מצד אחר, נושאות עימן בשורת תשובה.

אם נבקש לנוכח הבנות אלה לאפיין את הסוגה שאליה שייך הספר, נראה כי הוא מצוי בקו תפר בין טקסט אקדמי ובין מסה פוליטית-אישית. מלכתחילה, עצם הבחירה לכתוב אותו בשפה העברית מעידה על נטיית ליבו של המחבר "לדבר" אל הקהל הישראלי דובר העברית. אומנם הספר נפתח בסקירה תיאורטית נרחבת למדי, שתכליתה למקם את תרומתו הייחודית של הניתוח התרבותי בהשוואה לתיאוריות אחרות העוסקות במלחמה ובהיווצרות הלאומיות והמיליטריזם, אך זהותו החצויה של הספר ניכרת במשך מרבית פרקיו. ראשית, פרקיו התיאורטיים (פרק המבוא ופרק א' - לאומיות, מיליטריזם ומלחמה) מקיפים אומנם, אך לעיתים בסיסיים ומזכירים ספר לימוד עבור קוראים חדשים בתחום. שנית, זהותו החצויה ניכרת גם בתנודתיות בין דבקות בכללי הפרשנות המדעית ובין שימוש בפרשנות חופשית, ולעיתים אף בליווי ז'רגון עיתונאי עממי. אלה ניכרים למשל בנימות הלעג שהכותב מבטא כלפי השימוש המופרז בכוח הננקט על-ידי מדינת ישראל וצבאה בהזדמנויות שונות.

לדוגמה, בהתייחסו לירי צלפים על מפגינים פלסטינים בגדר, שואל המחבר בציניות: "הגניוס היהודי לא מצא פתרונות אחרים?" (ע' 12). נטייה זאת משתקפת גם בחלוקה הפשטנית מדי של שדרת המנהיגות האינטלקטואלית, הפוליטית והצבאית של ישראל לשתי קבוצות: אלה שיורים וחוגגים, ואלה שיורים ובוכים (עמ' 245, 306), או בצורך להפנות האשמה מרומזת כלפי העיתונאי, לימים האב השכול נחום פונדק, כי קיימת זיקה בין עמדותיו בנוגע ל"פנטזיה הערבית" ובין מחיר הדם ששולם (ע' 310). גם קביעות נוספות בספר משקפות לעיתים גלישה לסגנון כמו עיתונאי, למשל, באפיונים המוצעים בשאלה מי מהרמטכ"לים היה פוליטי יותר מאחרים (ע' 523).

שלישית, הזהות החצויה ניכרת גם בניסיון לתפוס את המרובה. כבר התייחסתי לעיל לעומס האירועים המנותחים, ולא אחזור על כך, אך כיוון זה ניכר גם בהצבעה על מטרות הספר ותכליתו. במבוא לספר מונה המחבר את האתגרים שלהם מיועד הספר לתת מענה, ואלה רבים מאוד ונעים בחוסר עקיבות מן המיקרו אל המקרו. למשל, הספר מבקש לתת מענה גם לאופן שבו מוגדר הטרור, גם לסוגיית הפער במספרי הנפגעים בקרב שני הצדדים לסכסוך, גם לסוגיות מוסריות כבדות כמו טיהור אתני, ואף לסוגיות

פוליטיות וחברתיות פנימיות שהסכסוך נמצא בזיקה עימן. המכנה המשותף לכל אלה בעיני המחבר הוא ההנעה האידאולוגית הלאומית המיליטריסטית המסבירה אותם, ומבחינת זאת אי אפשר לומר שהדיון בהם נטול היגיון. ואולם הניסיון לתפוס את המרובה פוגע במיקוד ובעיגון הניתוח בהקשר היסטורי וחברתי.

הפרשנות ממעיטה בחשיבותו של ההקשר הקונקרטי, שכן לדידה מאפייניה של האידאולוגיה הלאומיות המיליטריסטית תקפים מעבר לכל הקשר. זאת גם הסיבה מדוע שינויים וסתירות שחלו במפלס הלאומיות המיליטריסטית (אם להשאיל מן המושג מפלס המיליטריזם) (לוי, 2010) - בין אם סתירות ושינויים שהופיעו במהלך השנים בעמדותיהם של מנהיגים לאומיים מסוימים, כמו דוד בן-גוריון, מנחם בגין, שמעון פרס, יצחק רבין, אהוד ברק ואחרים ביחס למלחמה ולשלום, ובין אם שינויים ששיקפו אירועים דרמטיים כמו הסכם השלום עם מצרים וירדן או מהלכים דוגמת יוזמת אוסלו - אזכורם בספר סלקטיבי וחשיבותם בניתוח זניחה יחסית.

הספר מדלג על חובת ההסבר מה הוליד אותם ומה היו הגורמים להיווצרותם - הסבר החיוני דווקא נוכח שתלטנותה של האידאולוגיה הלאומית המיליטריסטית. בדומה, הוא אינו מספק הסבר משכנע מדוע התעצמותה של החברה האזרחית בישראל בשנות ה-90 (עמ' 442-454) לא מנעה את התמוטטות הסכמי אוסלו ואת תהליכי הרה-מיליטריזציה שבאו בעקבותיה. קביעתו האפריורית של המחבר כי יכולתם של המנהיגים לחלץ עצמם מפיתתה של אידאולוגיה זו ולחולל תפניות בתרבות הלאומית, היא מוגבלת עד לא קיימת, מדגישה ביתר שאת את חסרונו של הסבר מספק. זהותו החצויה של הספר בין טקסט סוציולוגי-היסטורי ובין פובליציסטיקה אנטי-מלחמתית, מחלישה אפוא את טיעונו המרכזיים.

זאת העת להעמיק במושג המפתח התיאורטי המוצע בספר. אבן הראשה שעליה ניצבת הפרשנות כולה הוא המושג "לאומיות מיליטריסטית". זהו מושג הנולד מן ההכלאה בין ארבעה מושגים "כבדי משקל": אידאולוגיה, לאומיות, אתניות ומיליטריזם. כל אחד מן המושגים האלה בפני עצמו נושא על כתפיו המשגה עשירה ומחלוקת ענפות בין אסכולות וגישות תיאורטיות שונות, חלקן אף נידונות בספר בהרחבה. השילוב ההיסטורי שנוצר בין ארבעת המושגים הללו בעת המודרנית הוא המאפשר למחבר לטעון לתרומה ייחודית של המושג "לאומיות מיליטריסטית", בהשוואה לתאוריות אחרות שעסקו בזיקה בין המלחמה ובין כינון המדינה והאומה. טענתו היא כי שילוב זה, לא רק שמהווה יסוד מרכזי בבסיס הלאומיות הציונית, אלא שהתניה המיליטריסטית הטבועה בציונות, לא ניתנת להבנה שלמה לא באמצעות גישות רציונליות, ניאוריאליסטיות או ליברליות, וכן לא באמצעות הסברים מטריאליסטיים כלכליים ואפילו לא באמצעות תיאוריות ביקורתיות לסוגיהן. תחת זאת בן-אליעזר מציע, בדומה לקונסטרוקטיביזם המוסדי, הסבר תרבותי-פוליטי. לדבריו, הסבר זה מאפשר להבין כיצד נוצרה הבחירה של הציונות הלאומית במלחמה, כיצד בחירה זו הלכה והתמסדה במהלך השנים, נקשרה למבני הכוח,

הפכה לאידאולוגיה הגמונית (במשמעותה אצל גראמשי), (גראמשי, 2003) ודחקה גישות חלופיות (ע' 52).

ההסבר התרבותי כמניע בהתמדה את גלגלי המלחמה בישראל אינו חדש בכתיבתו של אורי בן-אליעזר, אולם בספר הנוכחי הוא מגבש אותו כמטא הסבר המצביע על קשר בל ייפרד, המתקיים בין התרבות הלאומית הצייונית ובין המלחמה שהפכה התניה מועדפת ואורח חיים לאומי קבוע. זהו הקשר המתרקם לטעמו "בין אמונות, ערכים, אידאות, נרטיבים, צורות של שיח, זהויות, אופני פעולה מילוליים ולא מילוליים כאחד וייצוגים שונים, ובין האופי שבו כל אלה העצימו סכסוך והביאו למלחמה..." (עמ' 38-37). תפיסת המציאות כאיום ביטחוני מתמיד על הקיום הלאומי, מוגדרת בספר כאידאולוגיה הגמונית במובן שהיא מייצגת מבני כוח ואינטרסים ומשפיעה על כלל הקיום החברתי והפוליטי במשך 100 שנות ציונות בישראל. יתרה מכך, אידאולוגיה זאת שואבת עוצמה וכוח שכנוע ממרכיבי אתניות סימבוליים עתיקי יומין, המאפשרים לאומה היהודית לזכות בבכורה על-פני המדינה המודרנית והחילונית. כאשר מצטרף לכך מאז מלחמת ששת הימים ואילך, גם פאתוס דתי-משיחי, ההולך ומתגבר במהלך השנים, הופכת האידאולוגיה כה רדיקלית, עד שהיא מביאה לפיצולה ולשיסועה של החברה בישראל ולרפיון הממלכתיות. בעזרת המושג "לאומיות מיליטריסטית" מבקש אפוא המחבר לקשר בין המלחמות ובין דינמיקת תהליכי הפנים בחברה ובפוליטיקה הישראלית, להמחיש את מחירה של הבחירה הלא רציונליות בכוח ואף להסביר מדוע מחנה השלום כשל בהעמדת חלופה נגדה.

שאיפה זאת סובלת מקשיים בכמה מישורים. ראשית, למרות שבספר נקובים מחירה של ההסתמכות הבלעדית על כוח הזרוע, הכרוכים בין היתר באובדן דימויה המוסרי של ישראל נוכח השליטה בעם אחר, בשסע הפוליטי-החברתי המעמיק בין מגזריה ובניוון עתידה, הספר אינו מצליח להעמיד הסבר משכנע מדוע, בוודאי מאז פרוץ האנתפאדה השנייה ב-2000, בחר מרבית הציבור בישראל "לשבת על הגדר" בסוגיית השלום והסתפק בהסדרת הסכסוך ובשמירתו על "אש קטנה". נדמה שהסבר מורכב יותר מזה המוצע באמצעות המושג "לאומיות מיליטריסטית", היה יכול להעניק תובנות עמוקות יותר. למשל, דיון בשאלה כיצד הפך מחנה השלום בישראל מזוהה עם מעמד, מגזר וסטטוס חברתי מסוימים (פלד, 2015), עשוי היה לתרום להבנת הפוליטיזציה והסקטוריאליזציה שעברו בישראל, הן הכמיהה לשלום והן הכפירה בו.

שנית, ברמה המושגית לא לגמרי ברור מהי מידת החידוש, שנושא מושג "הלאומיות המיליטריסטית" ביחס למושגים שקדמו לו. הבולטים שבהם הם מושגי המיליטריזם התרבותי והמיליטריזם הקוגניטיבי (קימרלינג, 1993), מושג הלאומנות (ultranationalism), או מושג הלאומיות האתנית (ethnonationalism), (Leoussi, 2001; Smith, 2009). אלה מושגים שכמוהו נוצרו בהקשר המדינתי המודרני, והם מכילים בדומה לו שילוב כזה או אחר בין ארבעת היסודות: אידאולוגיה, לאומיות, אתניות ומיליטריזם. המחבר עצמו הכיר בחולשה זאת, ולכן מצא לנכון בפרק הסיכום להתמודד עם השאלה האם כל לאומיות היא בהכרח מיליטריסטית והאם כל מיליטריזם הוא בהכרח לאומי? לטענתו, המיליטריזם אינה נעוץ בעצם רעיון

הלאומיות, אלא באופני הגשמתו דרך אתניות סימבולית (במיוחד כזו המיוחסת למקור קמאי דתי-הלכתי), שהיא מטבעה מסתגרת, מדירה ומבקשת בכורה על-פני אתנוס אחרים. הפיכתה להשקפת עולם הגמונית ובלעדית היא המעניקה מעמד בכורה לכוח הצבאי, שבתורו מבטיח את ליבוי אש הסכסוך (עמ' 603-600). ספק רב אם הסבר זה אינו מקבל מענה על-ידי המושגים הקודמים, או מצדיק את הצורך במושג החדש.

לבסוף, בן-אליעזר נעזר בהמשגה ובקריטריונים של המלחמות החדשות (Kaldor, 2007) כדי לפרש את האופן שבו "הלאומיות המיליטריסטית" באה לידי ביטוי במלחמות ישראל בשני העשורים האחרונים. לא רק שההמשגה "מלחמות חדשות" משמשת כיום קטגוריית אב להסברים מגוונים, שרק חלקם מתכתבים עם גישות תרבותיות, אלא שדווקא מאפיין מרכזי אחד של המלחמות החדשות - ההיברידיות - שיכול היה להשלים ולחזק את התזה המוצעת בספר, לא קיבל תשומת לב מספקת. הספר היטיב להצביע על האתיקה האינסטרומנטלית שאימץ הצבא ביחס לסכסוך בעשורים האחרונים (ע' 464), אך נמנע מלפרש אותה כמנגנון פעולה היברידי - כזה שהציע למדינת ישראל ולחברה הישראלית את מצב ה"לימבו" בן הכלאיים, המאופיין כמצב של מיליטריזציה גוברת, בחסות ניא-ליברליזם כלכלי (Mabee, 2009, pp. 88-122), מצב שבו אמנם הסכסוך עצמו לא נפתר, אך המלחמה מוסדרת בהתפרצויות קצרות לפרקים ובאינטנסיביות נמוכה יחסית. ההיברידיות מְחַקֶּה את ההבחנה שהייתה מקובלת במלחמות המודרניות, בין זמן שלום ובין זמן מלחמה, הפכה את המלחמה לצל המלווה בקביעות את השגרה היום-יומית (Nordin & Oberg, 2015), אך בה בעת, ברמת התודעה הציבורית, נפרמה התלות בין הצורך לסיים את מצב המלחמה, ובין היכולת להמשיך לקיים שגרת חיים אזרחית וכלכלית "נורמלית" (Niva, 2013). בעידן הגמוניית השוק הגלובלי, להסבר התרבותי חובר אפוא הסבר מטריאלי-כלכלי, אשר השילוב בין שניהם הוא המכונן גרסה חדשה של לאומיות - אתנרמיליטריסטית ובה בעת נארליברלית. מחיר הברית בין הלאומיות האתנרמיליטריסטית, ובין הנארליברליזם הכלכלי, ניכר בירידת קרנה של אופציית השלום מסדר היום הציבורי ובהיחלשותו של המחנה הליברלי שתמך בה. מורכבות זו נפקדת מפרקיו החותמים של הספר.

עוד ראוי להזכיר כי בספר מצוינות שתי תופעות נוספות בעלות חשיבות, אף שתרומתן לניתוח אינה ממוצה: התופעה ראשונה נוגעת לעמימות ההנחיות המדיניות, שהפכה טבע שני בענייני ביטחון בקרב הדרג הנבחר בישראל. בספר הכותב מתאר כיצד שימשה עמימות זאת להגשמת יעדיה של "הלאומיות המיליטריסטית" בנושא התיישבות, הרחבת הטריטוריה הלאומית וטיהורה האתני. ואולם מבין השורות היה מעניין לא פחות לראות כיצד הפוליטיקה המוסדית והפנימית של הצבא התערבה, כדי למנף או להגביל עמימות זו בתקופות שונות (גרינברג, 2008) וכיצד בתורה, הביאה עצם התערבות זו לשינוי במפלס "הלאומיות המיליטריסטית". התרומה השנייה הקשורה אף היא לפוליטיקה המוסדית של הצבא, נוגעת לאופן שבו "הלאומיות המיליטריסטית" מבטיחה את מעמדו הנישא של הצבא בישראל ומייתרת את הצורך בפרטוריאניזם.

לסיום, הספר הוא חיוני ובעל ערך רב בארון הספרים העוסק בתולדות המדינה ובעתידה. אין בו חידושים תיאורטיים או היסטוריים דרמטיים, אך עניין זה דווקא מקשה על הכחשת פרוגרמת התוכחה המוצעת על־ידו ומונע בריחה והטלת אשמת המלחמה על אחרים. זהו ספר המחייב חשבון נפש לאומי, בקרב אזרחים מן השורה, חוקרי מלחמה וחברה ואף בקרב מנהיגים, בשאלת אחריותם לכך ש"אין חדש תחת השמש". זוהי תרומתם לכך שפעולות התגמול, שאותן כינה משה דיין "פעולות צבאיות בימי שלום" (ע' 252) שבות וניצבות 60 שנה מאוחר יותר לפתחנו, בדמות המב"ם של המאה ה-21.

מקורות

- בן־אליעזר, אורי. 2017. סוציולוגיה של "אין מלחמה" בישראל. *מגמות*, נא(2): 115–142.
- בן־אליעזר, אורי. 2012. *מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי היסטורי*. אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין.
- בן־אליעזר, אורי. 1995. *דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956*. דביר.
- גראמשי, אנטוניו. 2003. *על ההגמוניה: מתוך מחברות הכלא*. (תרגום: אלון אלטרס). רסלינג.
- גרינברג, לב. 2008. דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, ט (2): 297 – 323.
- לוי, יגיל. 2010. *מי שולט על הצבא: בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות*. מאגנס.
- פלד, יואב. 2015. מורשת שרון. *המרחב הציבורי*, 9: 9–30.
- קימרלינג, ברוך. 1993. מיליטריזם בחברה הישראלית. *תיאוריה וביקורת*, 4: 123–140.
- רז, אדם. 6 יוני 2019. "מלחמה במקום שלום": הספר הזה טוען שישראל סרבנית שלום. הוא טועה. *הארץ*. <https://www.haaretz.co.il/literature/study/premium-REVIEW-1.7331935>
- Burawoy, Michael. 2005. For public sociology. *American sociological review*, 70 (1): 4–28.
- Kaldor, Mary. 2007. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. 2 nd edition. Stanford University Press.
- Leoussi, Athena S. 2001. *Encyclopedia of Nationalism*. Transaction Publishers.
- Levy, Yagil. 2015. Time for critical military sociology. *Res Militaris* 5(2): 1–8.
- Mabee, Bryan. 2009. *The globalization of security: State power, security provision and legitimacy*. Palgrave Macmillan.
- Niva, Steven. 2013. Disappearing violence: JSOC and the Pentagon's new cartography of networked Warfare. *Security Dialogue*, 44(3): 185 – 202.
- Nordin, Astrid H.M., & Oberg, Dan. 2015. Targeting the ontology of war: From Clausewitz to Baudrillard. *Millennium Journal of International Studies*, 43(2): 392 – 410.
- Smith, Anthony D. 2009. *Ethno-symbolism and nationalism: A cultural approach*. Routledge.

Levy, Yagil (2019). **Whose Life Is Worth More? Hierarchies of Risk and Death in Contemporary Wars.** Stanford, CA: Stanford University Press, 328 pages.

פרופ' פיקי איש שלום

במבט ראשון יכולה המלחמה להיראות כאוטית, כאסופה של פעולות אלימות, שגם אם יש להן תכלית - הרי שהיא נבלעת בהתפוצצות כוחנית וחסרת פשר. כאירוע שגם אם יש לו ניהול אסטרטגי, שליטה טקטית ופיקוד נקודתי - שולטת בו האקראיות ביד רמה. למרות דורות של תיאורטיקנים של המלחמה שניסו ומנסים להכניס סדר בשיגעון, לעתים קרובות מדי חזותה היא שגיגון שמאיים על הסדר החברתי והאנושי.

הביטוי המוכר ביותר לשיגעון הזה הוא סרטי מלחמה. אלה - ביקורתיים ומהללים כאחד - מתהדרים בסצנות ארוכות ומדממות, שמראות באופן ריאלי וחי את המוות בפעולה. גורלם של החיילים נתון בכוחות שאינם בשליטתם ושפועלים ללא היגיון מסדר, שאנו יכולים לתת לו שם. פגז שהתפוצץ כאן ולא 50 מטרים מערבה, מטח כדורים שקצר שם ולא 20 מטרים ימינה. ובכל זאת, מבט מעמיק יותר בסצנה הקולנועית יחשוף מבני עוצמה ויוקרה שיוצרים סדר סמוי בשיגעון. כוכבי הסרט לא נהרגים, ואם כן - כתוצאה מהחלטה תסריטאית שמשרתת את העלילה. מי שנהרג אלה המוני הסטטיסטים שנורים, שמתפוצצים ושנקצרים, כדי ליצור את החיזיון המרהיב של המוות, ונהרגים כקורבן לשרירותיות אקראית וכאוטית לכאורה. בהפקה הקולנועית מה שנראה כאנרכיה, אינו אלא היררכיה של חשיבות, יוקרה ושיקולי תקציב ושיווק.

מה קורה בשדה הקרב האמיתי, זה שהסצנה הקולנועית מנסה לדמות? ודאי שאין כוכבים וסטטיסטים בקרב הכוחות המסתערים, ולחיילים המסתערים יש סיכוי דומה לצאת מהתופת חיים או מתים, מנצחים או מפסידים. מבחינה זאת, לפחות בכל האמור בקטל שבשדות הקרב, המלחמה נראית על פניה כאוטית ואנרכית. אבל האם תמונת המוות במלחמה באמת כה כאוטית ואנרכית? מי שעוקב אחר פרסומיו של פרופ' יגיל לוי יודע שלא. בסדרה של פרסומים, לוי נותן שמות בעקרונות המארגנים ומראה עד כמה האנרכיה לכאורה, היא בפועל היררכיה מאורגנת, לא פחות מזו שמתקיימת בקולנוע. למשל, הסיכוי של אזרח בגיל הגיוס להגיע לדרג המסתער, שם יהיה חשוף לאותה כאוטיות אנרכית, אינו אקראי ואינו נתון לשרירותיות. יש דפוס של גיוס והתגייסות לדרגים המסתערים, והוא חברתי ופוליטי מאוד. הסבירות שבני הפרופיה החברתית ימצאו עצמם בשדות הקטל, גבוהה מהסבירות שבני האליטה ימצאו עצמם בסיטואציה כזאת. האחרונים מוסללים ליחידות מובחרות, שם הסיכון שונה לחלוטין, או

לתפקידים עורפיים (משמעותיים יותר או פחות), שם הסיכון פחות באופן מהותי. כמובן שנשים מגיעות בדרך כלל למסלולי שירות אחרים ומסוכנים פחות, וגם זאת החלטה חברתית ופוליטית. בני קבוצות אחרות (בארץ יהיו אלה, למשל, חרדים ופלסטינים ישראלים) כמעט שכלל לא מתגייסים. כלומר, הסבירות שבה ימצא עצמו אדם ו/או חייל בשדה הקרב, שבו חייו תלויים באותה אקראיות שרירותית, אינה אקראית או שרירה כלל וכלל.

ואולם יש ממדים נוספים שבהם גוברת ההיררכיה על האנרכיה בשדה הקרב, ובשדה ההפעלה הלגיטימית של הכוח. סיכונים אינם נחלקים בצורה שווה בין קטגוריות שונות של בני אדם. אין דין הסיכון של חיילים (לוחמים) כדין הסיכון של אזרחים, ואין דין אזרחי המדינה כדין אזרחי מדינת האויב. אלה קטגוריות שונות, אוכלוסיות מובחנות, שכל אחת מהן עשויה למצוא עצמה בפני רמת סיכון אחרת. ניהול הסיכונים והשתתם על הקטגוריות השונות היא פרי של החלטה חברתית ופוליטית, של החלטות אסטרטגיות וטקטיות. ניתן למשל, להחליט על אסטרטגיה של איפוק בעת שאזרחי המדינה נפגעים, ולא לשלוח (לפחות לא באופן מידי) את הצבא להגן עליהם. כך יכולה המדינה להעביר את הסיכון מחייליה לאזרחיה. או שיכולה לבחור בטקטיקה של הפעלת כוח לא מבוקר, לא מידתי ולא מאוד מדויק, אולי מרחוק או על-ידי הפצצות מהאוויר - טקטיקות שיכולות להביא לחללים רבים בקרב אזרחי מדינת האויב, במקום בקרב חייליה.

כלומר, המדינה יכולה לנסות ולהימנע בדרכים שונות מהפעלה מסוכנת של חייליה בשדה הקרב וכך לנסות ולהגן עליהם, לעתים מזומנות במחיר של העברת הסיכון לאוכלוסיות אחרות. המדינה מנהלת את הסיכונים, ולעיתים עושה זאת באופן מושכל ומודע (גם אם היא לא טורחת להבהיר זאת וליידע את אזרחיה במדיניות זאת). המדינה מכפיפה את אנרכיית המוות שבשדה הקרב להיררכיה של חשיבות החיים. את מדיניות ניהול הסיכונים הזו מנתח לוי בספרו, שבו הוא מפנה את הזרקור המחקרי להיררכיית המוות והחיים במלחמה המודרנית, מנתח את העקרונות המארגנים של ההיררכיות הללו ונותן בה סימנים ושמות.

לוי בוחן בצורה השוואתית את מדיניות הפעלת הכוח וניהול הסיכונים של שלוש מדינות: ארצות הברית, בריטניה וישראל, בארבעה שדות מערכה עיקריים: קוסובו, עיראק, אפגניסטאן ועזה. אלה שדות מערכה סדרתיים, והמדינות השונות היו מעורבות בשדות האלו בכמה סבבים ולמשך כמה שנים. כך מתאפשר ללוי לערוך השוואה שהיא גם סינכרונית (בין המדינות) וגם דיאכרונית (לאורך ציר זמן), ולחשוף את התהליך הדינמי שעוברת מדיניות ניהול הסיכונים בכל אחת משלוש המדינות. הניתוח האמפירי מצוין ומערב נתונים כמותניים וניתוח איכותני של הפרקטיקות, במיוחד היכן שהנתונים הכמותניים מסתתרים בערפל הקרב.

מהניתוח האמפירי מחלץ לוי שלושה ציוויים, שלאורם מתעצבות שתי מערכות של לגיטימיות: החובה לספק ביטחון, חסינות הלא לוחמים ורגישות לנפגעים. שתי מערכות הלגיטימיות הן: הלגיטימיות של

הפעלת הכוח והלגיטימיות להקריב. כל מדינה פועלת תחת שלושת הציוויים הללו, ותחת מערכות הלגיטימיות הנגזרות: עד כמה לגיטימי שתפעיל את כוחה הצבאי, ועד כמה לגיטימי שתעמיד את הכוחות הלוחמים שלה (ואת אזרחיה) בסיכון. מערכות הלגיטימיות האלה מאפשרות ללוי לפתח טיפולוגיה של ניהול הסיכונים והעברתם בין כמה אוכלוסיות: חיילי המדינה, אזרחיה ואזרחי מדינת האויב. חיילי מדינת האויב אינם נכללים בטיפולוגיה, מכיוון שלוי מניח וגם מוצא אמפירית, שחיילי האויב אינם מוגנים עלידי הציוויים, ועל כן אינם זוכים להגנה. בכל ניהול של סיכונים הם מצויים בתחתית הסולם, וחייהם מוקרבים כמעט כלאחר יד (במגבלת של מידתיות), על־מנת להגן על כל אחת משלוש האוכלוסיות האחרות.

לוי מראה כיצד בשלוש המדינות מדיניות ניהול הסיכונים עיצבה בתהליך מתמשך היררכיה ברורה למדי של ערך החיים של שלוש האוכלוסיות, וכיצד אזרחי האויב, שלכאורה היו אמורים להיות מוגנים באמצעות שימוש בציווי של חסינות הלא לוחמים, נופלים קורבן לשני הציוויים האחרים ולשינוי במערך הלגיטימיות, וערך החיים שלהם יורד אל תחתית ההיררכיה. אזרחי מדינת האויב שאמורים היו להיות מוגנים פחות או יותר כמו אזרחי המדינה שלנו, יורדים מטה בסולם, והערך של חיי חיילינו, שהיה אמור להיות למטה בסולם (ורק מעל לחיילי האויב), טיפס בו בשל הלגיטימיות הפוחתת להקרבה בעת הפעלת הכוח. כלומר, הציווי של חסינות הלא לוחמים נופל קורבן לציווי לספק ביטחון לאזרחי המדינה, ושני הציוויים הללו עשויים ליפול קורבן לציווי השלישי של רגישות לנפגעים בקרב הלוחמים. במונחי הלגיטימיות: הלגיטימיות להקריב פוחתת, ומולה הלגיטימיות להפעיל כוח גדלה.

לספר נקודות חוזק רבות: עיסוקו בנושא חשוב ורלוונטי, הניתוח האמפירי החד והדיוק האנליטי שבו. ואולם יש בספר שתי נקודות תורפה עיקריות: היעדר תיאוריה הסברית והתעלמות, לפחות לכאורה, מתיאוריה נורמטיבית.

מבחינה תיאורטית, אין ספק שלוי עומד ביעד שהציב לעצמו: פיתוח תיאוריה טיפולוגית, כלומר סיווג וארגון המדיניות של ניהול הסיכונים ושיוכה למערכת הציוויים והלגיטימיות. עם זאת, לרבים (ואני בהם) תהיה חסרה תיאוריה הסברית, שנבנית על בסיס הטיפולוגיה. תיאוריה הסברית, כמערכת רעיונית שמייצרת סדר בין המשתנים השונים של הטיפולוגיה, מארגנת אותם למשתנים תלויים ובלתי תלויים, מייצרת ביניהם היררכיה ברורה וקשרים סיבתיים או מכוננים ותנאי תקפות; תיאוריה שמתרגמת את הטיפולוגיה לכדי הסבר דינמי של השתנות רמות הלגיטימציה והיחסים בין הציוויים, ואיך השינויים הללו מניעים את התהליכים המתוארים כהיטב בספר, של שינוי מדיניות הסיכונים וחלוקת נטל הסיכונים בין האוכלוסיות השונות.

נקודת התורפה השנייה נוגעת בממד הנורמטיבי. לוי משתדל לנתח את הסוגייה העומדת לפתחו בכלים אנליטיים ואמפיריים, ומנסה להימנע מלעסוק בה נורמטיבית. הוא בבחינת תיאורטיקן בורח ממוסר. הוא עושה זאת ברמת ההצהרה ובמיוחד ברמת ההגדרות. לגיטימיות היא תופעה נורמטיבית לא פחות

מאשר תופעה אמפירית ופוליטית, אולם לוי מגדיר אותה אך ורק כתופעה אמפירית. הוא מתייחס ללגיטימיות כתפיסות הקיימות בקרב הציבור בדבר השימוש בכוח (עמ' 13), ולא, למשל, של התפיסות המוצדקות לשימוש בכוח, או התפיסות בדבר השימוש בכוח מוצדק, או מה היה ראוי שתהיינה התפיסות בדבר השימוש בכוח או בכוח מוצדק. כל אחת משלוש האפשרויות היה מעביר את לוי לשדה הניתוח הנורמטיבי, שממנו הוא מנסה להימלט.

אך ככל שלוי מנסה להימלט מהניתוח הנורמטיבי, שב הלה לרדוף אותו כמערכת של שאלות, רגישויות, אחריות וציוויים. כל אלה נורמטיביים בבסיסם ובמהותם, והם צובעים את הספר כולו בצבעים נורמטיביים. עצם קיומו של הפאזל תלוי במערכת נורמטיבית. אני לא בטוח שהייתה משמעות כלשהי לסוגיית ניהול הסיכונים, בימים שבהם לא הייתה תקפות לשלושת הציוויים הבסיסיים אליבא דלוי. לוי לא היה נטען בפליאה אמפירית וניגש איתה לבצע את המחקר המצוין הזה, בהיעדר הציוויים שהם נורמטיביים במהותם: החובה לספק ביטחון לאזרחי המדינה, הרגישות לנפגעים ובמיוחד הציווי של חסינות הלא לוחמים. בהיעדרם, המלחמה הייתה מנוהלת על-פי גחמות של המנהיג או חישובי עלות תועלת של המצביא ותו לא. הציוויים הם ששמים גדרות ומחסומים בפניהם ומאלצים אותם לבצע חישובים שהם גם נורמטיביים.

השיקולים הנורמטיביים לא רודפים רק את אנשי המעשה, אלא גם את לוי עצמו, שמסיים את ספרו במשפט הבא:

“Since force protection and noncombatant immunity are interchangeable the issue is the extent to which collateral death is affected by force protection. Possibly, then, the west could indeed do a better job of protecting noncombatants (p. 239).”

זו אמירה שכל כולה היא שיפוט מוסרי וביקורת מוסרית (ומוצדקת). כלומר, המוסר משחק תפקיד מכריע בספר. ראשית, בקביעת האג'נדה המחקרית (כפי שמקס וובר ציפה מאתנו), אך גם בנושא כולו, שארוג בשאלות מוסריות ובתשובות מוסריות כמו חסינות הלא לוחמים, צדק בחלוקת הסיכונים, מוצא אחרון ומידתיות. כל אלה עקרוניות מוסריים מקובלים, והם אלה שמכניסים סדר בשיגעון של המלחמה והיררכיה במה שאחרת היה האנרכיה של המוות. הכול הופך למפורש ברגע שמקבלים את תפקיד המוסר במציאות, ובמחקרים שלנו את מציאות חיינו.

זה הלקח הנוסף שלי מספרו המצוין של לוי. אין ולא יכול להיות ניתוח במדעי החברה, שבאמת ובתמים מנותק ממוסגרת מוסרית. במיוחד לא מחקרים שעוסקים באלימות ובאלימות ממוסדת בקנה המידה הגדול ביותר: המלחמה.

אילת הראל־שלו ושיר דפנה־תקוע (2021). על ביטחון וחוסר ביטחון: הקרב הכפול של נשים
לוחמות. חיפה: פרדס הוצאה לאור, 207 עמודים.

פרופ' אורן ברק

ספרן של פרופ' אילת הראל־שלו מאוניברסיטת בן־גוריון ופרופ' שיר דפנה־תקוע מהמכללה האקדמית אשקלון דן בנושא חשוב שטרם נחקר מספיק בישראל, אבל גם באופן כללי: נשים המשרתות כחיילות קרביות ותומכות לחימה. לפני שאתייחס לספר עצמו, ברצוני לשבח את שתי המחברות על פרסומו, וזאת משלושה טעמים: ראשית, על שהחליטו לפרסם את מחקרן החשוב והמעניין כספר, שהוא ז'אנר מושמץ במדעי החברה בישראל וזאת לעומת מאמרים בכתבי־עת מדעיים. כאשר קוראים בספר, המציג לא רק את הממצאים של שתי המחברות אלא גם את הגורמים והמניעים שלהן לכתבתו, כמו גם את הלבטים והחיבוטים שליוו אותן בתהליך זה, ברור עד כמה החלטה זו הייתה נכונה.

שנית, על כך שטרחו ופרסמו את ספרן לא רק באנגלית, השפה האקדמית הבין־לאומית, אלא גם בעברית, וזאת על־מנת שהדברים יגיעו גם לידיעת הקוראות והקוראים בישראל. הלוואי שזו הייתה הנורמה בקרב החוקרים והחוקרות של הפוליטיקה ושל מדעי החברה בארץ. שלישית, משום שלא נרתעו מלעסוק בנושא רגיש מאוד, ולעתים אף מעורר מחלוקת, ועשו זאת מנקודת מבט מחדשת, מאתגרת וביקורתית.

כאמור, המחברות עוסקות בנשים ששירתו כחיילות קרביות ותומכות לחימה בצה"ל, ובכך הן מבקשות, לדבריהן, "לתת פנים לשחקניות מדינתיות אלימות" (ע' 39). הדבר נעשה דרך התמקדות בנרטיבים של השחקנים - או ליתר דיוק השחקניות - האלה. ואמנם, המקור העיקרי שעליהן הן נשענות בספר הוא עשרות ראיונות עומק שערכו עם נשים ששירתו בתפקידים קרביים ותומכי לחימה בצה"ל, דבר המאפשר לנשים אלה להשמיע את קולן.

מבחינה תיאורטית, המחברות מבקרות את הספרות הביקורתית בלימודי ביטחון ששמה לה למטרה לתת "קול" בעיקר ליחידים ויחידות, ולעתים גם לקבוצות, שאינן המדינה ואשר לעתים הם/ן הקורבן של אלימות המדינה. כפי שהן מציינות, ובצדק, בספרות הביקורתית בתחום הביטחון הדבר בא לידי ביטוי, מצד אחד, בעיסוק בביטחון אנושי (human security) ובסוגים נוספים של ביטחון מעבר לעיסוק בביטחון המדינה (או: "ביטחון לאומי"), ומצד אחר בהתמקדות בצורות שונות של התנגדות למדינה, לצבא ולמלחמה.

בניגוד לכך, המחברות סבורות כי החוקרות והחוקרים צריכים לעסוק גם בשחקנים בתוך המדינה, כולל "שחקנים מדינתיים אלימים" הפועלים במסגרתה ובשמה. זאת בשל החשיבות שיש, לדבריהן, ל"יצירת

ידע נרחב על אלימות, אלימות מדינתית ושחקנים מדינתיים אלימים, ובכלל זה גם על חלקן של נשים באלימות ועל נשים שהן שחקניות מדינתיות אלימות" (ע' 35).

ואולם בד בבד עם ההתמקדות של המחברות בשחקנים מדינתיים, כדי להעניק גם להם ולהן "פנים" ו"קול", הן מקפידות לתייג את השחקנים האלה כ"אלימים". כאן ראוי להעיר שאנו - חוקרות וחוקרים, אזרחיות ואזרחים - בדרך כלל לא מתייחסים אל המדינה כאל שחקן אלים (violent actor), אלא רואים אותו כזה המשתמש בכוח (force), רצוי "סביר", לאכיפת סמכותו. זאת לעומת שחקנים לא-מדינתיים (כמו ארגוני פשע, מיליציות, שודדיים, ארגוני טרור, ועוד), הזוכים באופן טבעי לתיוג "אלימים".

באמצעות התיוג של חיילות קרביות ותומכות לחימה כ"שחקנים מדינתיים אלימים" המחברות מערערות על דיכוטומיה זו, שהיא פרי הבניה חברתית המטשטשת את האלימות של המדינה ואף נותנת לה לגיטימציה, לעומת שחקנים אחרים שאינם לגיטימיים. בכך הן כמו אומרות לנו: שימו לב, המדינה היא אלימה, השחקנים (גברים ונשים) הפועלים במסגרתה ובשמה הם אלימים, והאלימות אינה רק אמצעי עבור השחקנים האלה אלא חלק ממהותם - הם "שחקנים מדינתיים אלימים".

בה בעת, הספר "מפרק את המושג 'שחקנים מדינתיים אלימים'", "מראה את השונות בעמדתיות שלהם", ו"בכך מערער על ההנחה שהמדינה היא יחידה אחת לכידה" (ע' 43). הספר גם מתייחס אל השחקנים, או השחקניות האלה, הן כשחקניות מדינתיות והן כשחקניות חברתיות, כלומר כאלה שרגלן האחת נטועה במדינה והשנייה נטועה בחברה, כאשר לעתים קיים פער בין שתי הזהויות הללו, למשל כאשר החיילות אינן מסכימות עם המדיניות שנוקטת המדינה.

ומה לגבי השחקניות עצמן, הנשים המשרתות כחיילות קרביות ותומכות לחימה? לזכות המחברות עומדת העובדה כי הן אינן מתעלמות מן הצדדים הפחות נעימים, וניתן אף לומר הפחות הרואיים, של שירותן הצבאי של נשים אלו.

הכוונה בעיקר, אבל לא רק, לטראומות שחוו נשים אלה עקב פגיעה בהן, בחברותיהן ובחבריהן. זאת משום שלדברי המחברות, "הקשבה לחוויות הטראומטיות הללו וחיפתן, והבנת המחיר שהמלחמה גובה, אפשר שישפיעו לבסוף על גישתן של האליטות הפוליטיות ועל החלטותיהן לפתור סכסוכים בדרכים אלימות" (ע' 94). ואכן, אם יש נימוק מוסרי-ערכי, לצד זה המחקרי, לעיסוק ב"שחקניות מדינתיות אלימות", הרי שזהו הנימוק. מדובר הרבה, כולל בישראל, על הצורך בשילוב נשים בצבא, כולל בתפקידים קרביים ותומכי לחימה. ואולם מה בדבר המחיר - הגופני והנפשי - ששילוב זה גובה מן הנשים עצמן? כאן יש להעיר כי לא רק נשים המשרתות כחיילות קרביות ותומכות לחימה משלמות מחיר - בגוף ובנפש - עבור שירותן הצבאי, אלא גם נשים אחרות בתפקידים לא-קרביים ("ג'ובניקיות"⁶²) גובה, לעתים, מחיר לא מבוטל.

⁶² Oren Barak and Daphne Inbar, "Revenge of the Jobniks"? Soldier Representation and Resistance in Contemporary Israeli Popular Culture," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2020, at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13530194.2020.1788921>

ההערה האחרונה שלי בנוגע לספר נוגעת לאופי העימותים שבהם משתתפות החיילות הקרביות ותומכות הלחימה, וכיצד הוא משפיע עליהן ועל התפיסות שלהן. חשוב לציין כי שלא כמו בעשורים הראשונים לקיומה, שבהן ישראל וצבאה השתתפו בעיקר במלחמות בין מדינות, כיום הם מעורבים בעיקר בעימותים צבאיים מוגבלים ("סבבי לחימה") מול שחקנים לא-מדינתיים אלימים (בעיקר הארגונים החמושים הפלסטיניים וארגון חזבאללה בלבנון), ולעתים גם מול מדינות רחוקות (בעיקר איראן) במסגרת מה שמכונה מב"ם (המערכה בין המלחמות). המדובר בעימותים המתנהלים בגבולות הפורמליים והלא-פורמליים של המדינה, שהולכים ונעשים מבוצרים מול מה שראש הממשלה בנימין נתניהו כינה "חיות הטרף" שמסביב, אך גם הרחק מגבולותיה. אחד המאפיינים של העימותים האלה הוא שאין בהם הכרעה ברורה לצד זה או אחר, ולכל היותר מדובר על "ניצחון בנקודות".⁶³

אני מבקש להציע כי אופי העימותים האלה, שבהם הצד השני מרוחק יותר מבעימותי העבר, יכול גם הוא להסביר מדוע המרוויחות בספר נטו להתמקד בצד שלהן ובסבלותיו, ולא בסבל של הצד האחר. המחברות כותבות (ע' 98):

כמו במחקרים קודמים שעסקו במציאות של איומים ביטחוניים וסכסוכים עיקשים... הלוחמות התמקדו בעיקר בטראומות של הצד שלהן בסכסוך, ואילו הטראומה של "אחרים" נשארה במידה רבה מחוץ לעלילה העיקרית של הנרטיב שלהן. אף על פי שהיו בלוחמות גם כאלה שהביעו דאגה מההרס שנגרם לצד השני, הביעו אמפתיה כלפי מי שנטען שהם אויביה של ישראל, וחלקן אף ביקרו את מדיניות הממשלה, בנרטיבים שלהן על טראומת הקרב הן נטו להתרכז בפציעות של החיילים של הצד הישראלי.

ייתכן מאוד כי האסטרטגיה הצבאית הישראלית, שבה המרכיב ההגנתי מתחזק, בעשורים האחרונים, על חשבון המרכיב ההתקפי,⁶⁴ משפיעה אף היא על התפיסה של "השחקנים המדינתיים האלימים", ובמקרה זה, החיילות הקרביות ותומכות הלחימה, שעבורן הצד השני הוא רחוק מן העין ולכן גם רחוק מהלב. ביטוי לכך ניתן למצוא בדבריה המעניינים של החיילת רוזה (שם בדוי) המצוטטים בספר (ע' 146):

לא מאמנים אותך לחשוב שהטילים שאתה מפעיל עלולים לגרום לנזק עצום או לחשוב על מי אתה יורה [...] אתה לא יודע על מי או למה אתה יורה, אתה יודע לאן ומתי, אתה יורה בפקודה. פתאום, אחרי השחרור, נחתה עליי ההבנה שמדובר כאן בחיי אדם והיממה אותי. יחד עם זאת, אני תומכת לגמרי בהגנה מלאה במדינה ובגבולות המדינה כי אחרת לא נהיה פה. גם ראיתי שהמבצעים מתוכננים היטב ושהמערכת מנסה לא לסכן אזרחים חפים מפשע; זה עוזר לי לקבל

Oren Barak, Amit Sheniak and Assaf Shapira, "The Shift to Defence in Israel's Hybrid Military Strategy," *Journal of Strategic Studies*, 2020, at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01402390.2020.1770090>

Ibid.⁶⁴

את מה שעשיתי אז, ולקבל את הפקודות שנתתי לחיילים שלי. אני מאמינה בצבא. הפוליטיקה היא מעבר לזה [...] פוליטיקה זה רע; יש צה"ל, ויש פוליטיקה. מה שבולט בדברים האלה הוא האופי הלא-פוליטי כביכול, של פעולות הצבא ("יש צה"ל, ויש פוליטיקה"), אך זה כבר נושא לדיון אחר.

ניצן, רותם, (2019). **מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 300 עמודים.

מר אושרי ברגיל

"מעשה ההתאבדות מטיל צל על קשרים אישיים, מוסדות חברתיים ומוסכמות תרבותיות. בצבא התאבדויות של חיילים פוגעות בשורה של הנחות יסוד, ובהן ההנחה שהחייל הינו מסור; שהמשפחה היא סביבה מגוננת; שהצבא דואג לחיילים; שהמדינה היא התאגדות פוליטית מועילה ושהאידיאולוגיות שמניעות אותה – טובות" (רותם, 2019, עמ' 247).

התאבדות היא תופעה מרכזית וקריטית להבנה, שהשיח על אודותיה מקבל מקום מועט בקרב מי שאינם בעלי מקצוע. הדבר נכון שבעתיים כאשר המתאבדים הם משרתים בצה"ל. על אף שצה"ל הצליח לצמצם משמעותית את כמות ההתאבדויות בעשור האחרון, בעקבות התוכנית למניעת אובדנות, זו נשארה היא סיבת המוות המובילה בעשור האחרון. נתוני צה"ל הרשמיים מראים כי ב-2020 התאבדו 9 חיילים, ובעשור האחרון התאבדו 158 חיילים (צה"ל/אגף כוח אדם, 2021).

הניסיון להרחיב את השיח על תופעת ההתאבדות ולנתח אותה מתוך פרספקטיבות מגוונות משמעותי וחשוב. ספרה של ניצן רותם, **מתאבדים במדים**, עוקב אחר ההסברים השונים הניתנים למקרי ההתאבדות על ידי גורמים שונים: משפחות החיילים; חוקרים צבאיים; אנשי אקדמיה; יוצרים; סופרים ומשפטנים, ומוסיף נדבך חסר לשיח על התאבדות במהלך השירות הצבאי. הספר מנסה להרחיב את קשת ההסברים המוצעים לתופעה, ובכך לערער את ההסבר הרווח בציבוריות הישראלית להתאבדות בצה"ל כתופעה המבוססת על "אובדנות" - בעיה נפשית של החייל, אשר מפקדים זוטרים, קציני בריאות הנפש ויוזמות מיון צבאיות לא הצליחו לאבחן בזמן. רותם ממקמת את ספרה כביקורת על הסברים מבוססי ה"אובדנות", וכקריאת מלחמה בהסברים הפסיכולוגיסטיים המייחסים את תופעת ההתאבדות ליחיד. הסברים אלה הפכו לדבריה לדומיננטיים מדי בשדה חקר ההתאבדות, שכן "חקר הגורמים הפסיכולוגיים וקבוצות הסיכון הם תופעות שקל לחקור ולהציע עבורן התערבות טיפולית" (עמ' 19).

"האם אדם יכול בכלל לבחור להתאבד? כלומר, האם ההתאבדות היא מעשה אשר מעיד על "רצון חופשי"? האם היא פעולה המבטאת התנערות מהחוק, מהחברה ומהנצח?" (עמ' 29). ואם כן מאיזה סדר וחוק מבקש האדם להיפרע? המחקר שונה בנוף המחקרי בתחום שכן אינו מחפש גורמי סיכון [ומניעה] להתאבדות, אלא עוקב אחרי ההסברים הניתנים למקרי ההתאבדות בצה"ל (עמ' 21). הספר אינו מבקש להכריע בין ההסברים השונים, אלא לבחון אותם תוך חלוקה בין המובן ה"צר" של האחריות העוסק

במציאת אשמים, איתור גורמי סיכון והכרעה בנוגע לממד האחריות בתשלום פיצויים, ובין המובן "הרחב" של פעולת ההתאבדות עצמה - שמדגיש לעיתים את חוסר האונים של החייל מול המערכת והכוחות החברתיים הפועלים בה, את פעולת ההתאבדות עצמה כפעולת הקרבה לשינוי פניו של צה"ל, מאבק בחוסר הוגנות וניסיון לזעזע ולהשפיע על החברה הישראלית (עמ' 30). זאת בשונה מההסבר השגור להתאבדות שרואה בה כמעשה של חידלון אישי ובין-אישי. בעקבות דורקהיים, הספר מציע פרשנות שרואה בהתאבדות כתופעה שביסודה אובדן של סולידריות ופרישה ממוסכמות חברתיות. בראשן - ערך האחריות והסדרתו בישראל של ימינו. כפי שרותם עצמה מכנה זאת - "להבין את הסדר שמעבר לשבר" (עמ' 21-23). ההסברים האלטרנטיביים שמציע הספר כוללים: מעמד חברתי; טרטורים ואליםות בצבא; אופי המשימות הצבאיות; אתוס ההקרבה; ואפילו זמינות כלי הנשק בצה"ל כארגון לוחם.

כדי לבחון את ההסברים הנוספים המוצעים לבעיה, סקרה רותם היקף מרשים מאוד של מקורות הן בכמות והן במגוון. היא סקרה מחקרים מתחום הפסיכולוגיה, הסוציולוגיה וחקר הספרות, פסקי דין, מסמכי הנצחה, פרוטוקולים של דיונים, ספרות, שירה, מחזות, כתבות שפורסמו באמצעי התקשורת וסרטי קולנוע. רותם מצליחה לחבר את המקורות השונים לכדי הסברים קוהרנטיים, ומכאן כוחו המחקרי של הספר. ואולם אליה וקוץ בה, שפע ועושר זה של מקורות עשוי לעיתים לסחרר את הקורא ולגרום לו לאבד אחיזה, בעת שהוא מנסה להבין מה טיבם של המקורות וכיצד מעוגנים ההסברים השונים.

מגוון המקורות עשוי אף להפריע לאלה מן החוקרים שסבורים שיש הבדל בין סוגי המקורות הבדייוניים - מחזות או ספרות - ובין מקורות אחרים כמו מחקרים, פרוטוקולים או אייטמים חדשותיים. נוסף על כך, דווקא השימוש במקורות יצירתיים יותר מחייב זהירות יתרה בניתוח השיח לרבות השאלה מי מיוצג ומי לא, מי הכותב ומי המתאבד ועד כמה האופן שבו הם עוסקים בשאלות חברתיות רחבות משקף נאמנה מקרים מציאותיים שאינם חלק מהיצירות שנסקרו.

רותם מציגה את ממצאיה בחלוקה לארבעה שערים, המהווים הסברים שונים להתאבדות: הראשון - התאבדות כבעיה של היחיד; השני - הסברים הכרוכים בצבא; השלישי - התאבדות כנגזרת מחברה חזקה מדי; והרביעי - הסברים להתאבדות בראי המשפט והמדינה.

השער הראשון עוסק בהסברים פסיכולוגיים, שמציעים כי האובדנות היא תוצאה של הפרעה נפשית - "אובדנות"⁶⁵. הפרק עוסק בהשלכות של הבנת ההתאבדות כתופעה, ששורשיה נעוצים ביחיד. בפרק רותם מציעה ביקורת על המחקרים הפסיכולוגיים והסוציולוגיים בנושא. היא עוסקת במאמצי המיון והאיתור, המסווגים מראש אוכלוסייה בסיכון או כבעלי נטייה אובדנית והשלכותיהם. כמו כן, היא

⁶⁵ אובדנות מובאת במרכאות מתוך נאמנות לרוח הספר בפרק הראשון אשר רואה בה כהבניה. ניתן ללמוד מכך בין היתר לפי כותרת המשנה בפרק 1 הנקראת - "המצאת האובדנות".

מביעה ספקנות ביחס לטיפול האפשרי עלידי גורמי המקצוע, לרבות בסוגיות הקשורות לשאלת האחריות ויכולת ההשפעה של מפקדים וקציני בריאות הנפש ביחס לאחריות היחיד. סוגייה מעניינת שרותם מביאה בפרק זה היא דווקא הניסיון ליחד את ניסיונות ההתאבדות של חיילים קרביים, ולא להסביר אותם עלידי אובדנות. זאת כדי לגונן עליהם מהתוויות הפסיכולוגיות הביקורתיות המלוות את אחריות היחיד להתאבדות. בשל כך מתאפשר להדגיש בין היתר ערכים חברתיים, המעצימים מסרים של הקרבה עצמית וסיכון נפשי בעקבות הלחימה. למשל, התקשורת הציגה כמה התאבדויות של לוחמים מחטיבת גבעתי, לאחר מבצע "צוק איתן", תחת ההסבר נסיבות המלחמה והקשיים הנפשיים המתעוררים בעקבותיה. "אלה חבר'ה צעירים שנחשפו למראות קשים [...] חוונו תחושות קשות - אנשים לקחו את זה בצורה קשה".⁶⁶

השער השני עוסק בהסבר ההתאבדות ככשל ארגוני של צה"ל בתהליכי ההכשרה והפיקוד - יצירת לכידות נמוכה, בעיה פיקודית, טרטורים וכיוצא באלו. רעיונות האובדנות והכשל הארגוני מצביעים על אופק של תקווה והבראה - צה"ל יכול לפעול למניעת מקרי ההתאבדות לא רק באמצעות זיהוי מוקדם של אובדנות, אלא "עלידי שיפור נורמות צבאיות וצמצום מחדלים ועוולות" (עמ' 103). פרק נוסף בשער השני עוסק בצבא כארגון טוטלי המפעיל אלימות, ומתקשה להכיל פעולות התנגדות וסירוב של היחיד.

השער השלישי, אשר עוסק בהסברים החברתיים, מותח את הגדרת ההתאבדות כדי שתכיל גם הקרבה עצמית. השער עוסק בהסברים להתאבדות חיילים בשבי, התאבדות על רקע כישלון צבאי והתאבדות כפעולת מחאה חברתית. דוגמה להסברים אלה ניתן לראות בפרשנות שרותם מציעה לטקסט מתוך החוברת להנצחתו של אורי אילן, שהתאבד בשבי הסורי, ופורסמה ב-1955. רותם מוצאת שההספדים שנכתבו לזכרו מדגישים את גבורתו של החייל במעשה ההקרבה העצמית, ולעומת זאת מטשטשים היבטים של ייאוש הכרוכים בה. לטענתה כותבי ההספדים "ממירים את דימוי המדינה החלשה אשר לא מצליחה להציל את חייליה משבי בדימוי של מדינה אשר עוצמתה ניכרת דווקא במסירות חייליה, הנכונים להתאבד" (עמ' 147). המקרה משמש את רותם להעלות לדיון את ההקרבה העצמית שנדרשת לטובת המדינה. בכך היא מצליחה לחבר את המקרה ההיסטורי לדיון הער שהתקיים בשעתו על "נוהל חניבעל".⁶⁷ ביסודו עמדה השאלה האם במחיר של מניעת חטיפת והנזק הלאומי שעשוי להיגרם בעקבותיה, צריך חייל להקריב את עצמו או לסכן את חיי חברו (עמ' 152).

השער הרביעי בוחן את המיסוד המדינתי והמשפטי של ההסברים להתאבדות משרתי צה"ל. רותם בוחנת את מנגנוני הסיוע שמציעה המדינה למשפחות, כמו סיוע לטקסי האבלות וקבוצות תמיכה. היא דנה במקרים שבהם מתקיימים חיכוכים בין המדינה ובין המשפחות השכולות (בייחוד חיכוכים שהגיעו להכרעה משפטית). פסקי הדין המוצגים בפרק זה מרתקים באופן שבו הם מאפשרים להתחקות אחר

⁶⁶ https://www.mako.co.il/news-military/security-q4_2014/Article-d4c0409489ac841004.html

⁶⁷ הנוהל עצמו קרוי על שמו של חניבעל. מצביאה האגדי של קרתגו, אשר לפי חלק מהמיתולוגיות הרעיל את עצמו על-מנת שלא ליפול בשבי הרומאים.

ההסברים המשפטיים המועדפים לתופעה, ומצביעים על ההעדפה להסברים המצביעים על ההתאבדות כתופעה נפשית וככישלון של מפקדים בצבא לזהות חיילים אובדניים.

לסיכום, עיקר כוחו של הספר הוא ביכולת של רותם לחרוג מהשיח הקיים, ולהציע פרספקטיבה רחבה ומעניינת לתופעת ההתאבדות בשירות הצבאי. היא עושה זאת בזכות השימוש במקורות מגוונים ובזכות ייחודיות המיקוד המחקרי שהיא מציעה. מנגד, על אף שקריאת התיגר שמציע הספר על תפיסת האובדנות מקיפה ומנוסחת היטב, המתח בין הצלחתו היחסית של צהל בצמצום התאבדויות ובין ההסברים המוצעים מלווה את הקורא, ולא מקבל מענה ישיר לאורך הקריאה. במשפט המסכם של הספר כותבת רותם: "אין ראייה לכך ש"ניצחון" האובדנות מצליח להכחיד את ההתאבדות, ולהעלים את מצוקת החיילים ואת קשיי הלחימה והשירות בצבא. אם האופניים אזי זעם אישי וציבורי, מצוקה חברתית ודאגה למחויבות הדדית צריכים להפיק קול אחר" (עמ' 258). בשעה שאני מסכים עם החלק השני של דבריה, מאמציה להילחם בהסברים מבוססי ה"אובדנות", במקום לראות בהסברים שהיא מציעה משלימים, עומד בעוכריה. ניתן לראות בנתונים שאותם מציג צה"ל דווקא הצלחה יחסית בהתמודדות עם התופעה על בסיס הסברים אלה. בצד ההסברים המעניינים והמבוססים שרותם מציעה, היא נמנעת מהכרעה ביניהם בשעה שהיא מבקשת להציע הסבר אלטרנטיבי ולא משלים לתופעת ההתאבדות. בעיניי הדבר עומד בעוכריה. ייתכן שהדבר נובע מכך שהספר מבוסס על עבודת הדוקטורט שלה שנכתבה ב־2012 והמאמצים שבוצעו עד אז לא נשאו פרי, או מרצון שלא לעסוק באופן ישיר ב"כמות" של ההתאבדות אלא להתייחס אך ורק להסברים המוצעים להם. כך או כך, ההסברים שרותם מציעה מרחיבים את הבנת תופעת ההתאבדות, וקריאה של הספר מתוך פרספקטיבה שכזו יכולה בהחלט להוסיף להבנתה.

על הכותבים

אבנר כהן

אבנר כהן הוא פרופסור ללימודי תפוצה במכון מידלברי במונטריי, קליפורניה. בשנת 2021 היה עמית פולברייט בכיר באוניברסיטת תל-אביב. כהן סיים לימודי תואר ראשון בפילוסופיה והיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב ולימודי דוקטורט באוניברסיטת שיקגו ב-1981. במוקד מחקריו עומדת ההיסטוריה הגרעינית של מדינת ישראל והוא נחשב לחוקר הבולט בתחום. הוא זכה במלגות מחקר בהרווארד, MIT, המכון האמריקאי לשלום, ומרכז וילסון בווינגטון. בין ספריו: **Israel and the Bomb** (1998 ובעברית, 2000); **והטאבו האחרון** (2005 ובאנגלית **The Worst Kept Secret**, 2010). כהן ערך כתריסר אסופות מסמכים על היסטוריית הגרעין הישראלית, כתב וערך עשרות מאמרים אקדמיים והוא משתתף קבוע בעמוד הדעות של "הארץ"

דוא"ל: avnerc@middlebury.edu

רוני טיארג'אן אור

ד"ר רוני טיארג'אן אור הוא ראש תחום מ"פ תשתיתי בממד"ה-צה"ל וחוקר יישומי עצמאי. תחומי עניין מרכזיים: יחסי צבא-חברה, דעת קהל בהקשרי לחימה, צבא ותקשורת, מתודולוגיה מחקרית. חבר הוועד המנהל של אגודת חוקרי צבא-חברה וחבר הוועד המנהל של האגודה הסוציולוגית הישראלית. בעל תואר שלישי מאוניברסיטת שטרסבורג, בנושא השפעת אירועי לחימה בעצימות נמוכה על דעת קהל.

דוא"ל: orroni6@gmail.com

ענת וולדמן

חוקרת יישומית, עומדת בראש תחום מחקר ארגוני-חברתי בחברת תנופ"ה יועצים וחוקרת עצמאית. הובילה מחקרים יישומיים בשלל תחומי התמחות, בין היתר בתחומי משאבי אנוש, יחסי צבא-חברה, חוסן, מחקר ארגוני ומחקרי הערכה ומדיניות. בעלת תואר שני בפסיכולוגיה חברתית מאוניברסיטת בן-גוריון.

מאמר זה נכתב במסגרת שירותה הצבאי כששימשה בתפקיד ראש מדור משאבי אנוש במכון המחקר בממד"ה (מערך מדעי ההתנהגות של צה"ל), והוא מהווה שלב ראשון במחקר אורך העוקב אחרי בני נוער במהלך תקופת שירותם הצבאי מהיותם מועמדים לשירות דרך שירותם ולאחריו.

דוא"ל: Anat.waldman@gmail.com

ראובן גל

לד"ר ראובן גל B.A מ-A.M מהאוניברסיטה העברית בירושלים; Ph.D בפסיכולוגיה מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה. עמית מחקר בכיר במוסד שמואל נאמן למחקרי מדיניות לאומית, הטכניון. בין תפקידיו בעבר: פסיכולוג ראשי (ראש ממד"ה) בצה"ל; מייסד ומנהל מכון כרמל למחקרים חברתיים; סגן ראש המועצה לביטחון לאומי; מייסד ומנכ"ל מנהלת השירות האזרחי-לאומי; יו"ר מייסד של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל. לימד במספר אוניברסיטאות מובילות בעולם. פירסם שמונה ספרים ועשרות מאמרים.

דוא"ל: reuvgal@sni.technion.ac.il

עוזי בן-שלום

עוזי בן-שלום הוא יו"ר אגודת חוקרי חברה-צבא בישראל, ופרופסור חבר בחוג לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל. מחקריו עוסקים בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה של הארגון הצבאי ובכלל זה בלכידות, מנהיגות, הסתגלות ושונות חברתית-תרבותית בצבאות.

דוא"ל: uzibs@ariel.ac.il

רינת משה

רינת משה היא דוקטורנטית במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בראילן. מחקרה עוסק במפגש פנים-אל-פנים בין הצבא הישראלי לתנועות מחאה מסוג שלום וזכויות אדם. היא ערכה עם שותפים שני ספרים העוסקים בממשק המורכב שבין הארגון הצבאי לחברת השוק ובין המדיניות הניאורליברלית למודל "צבא העם". נוסף על כך ערכה עם שותפה אסופת מאמרים העוסקים בהיבטים הארגונים בהתפתחות אגף המודיעין בצה"ל. רינת מרצה במסגרות אקדמיות ובצבא בנושאים הנוגעים לחברה הישראלית, יחסי צבא-חברה, גיוון חברתי ותרבותי בארגונים וסוגיות במחקר היישומי. עד לשנת 2017 שירתה בצבא כחוקרת בכירה בתחומים של סוציולוגיה צבאית וארגונית. כיום רינת משמשת כ"ר משותף של קהילת צבא וביטחון באגודה הסוציולוגית הישראלית.

דוא"ל: rinatmoshe70@gmail.com

רוני מש

ד"ר רוני מש, מרצה בכיר במחלקה לסוציולוגיה ובתוכנית לתואר שני בפסיכולוגיה ארגונית באוניברסיטת אריאל. שימש כיועץ ארגוני בצה"ל וכיועץ חיצוני ליחידות צה"ל למתאם פעולות הממשלה בשטחים וכן לחברות עסקיות במשק. עוסק במחקרי התנהגות ארגונית.

דוא"ל: ronima@ariel.ac.il

עמית דביר

ד"ר עמית דביר קיבל תואר ראשון, שני ושלישי מאוניברסיטת בן-גוריון שבבאר שבע. לאחר מכן ד"ר יצא להשתלמות בתרדוקטורט במעבדת הסייבר CrySyS באוניברסיטת BME-HIT, הונגריה. כיום הוא חבר סגל במחלקה למדעי המחשב וראש מרכז לחדשנות בסייבר באוניברסיטת אריאל.

דוא"ל: amitdv@g.ariel.ac.il

אופיר קבילו

אופיר קבילו, בן 46, נשוי ואב לשלושה בנים, פרש מצה"ל לאחר 27 שנות שירות בדרגת אל"ם. במהלך שבע השנים אחרונות שימש בתפקידים בליבת מערך המילואים והאחרון שבהם, ראש מחלקת מילואים בזרוע היבשה. אופיר דוקטורנט באוניברסיטת בראילן, בהנחיית ד"ר אלישבע רוסמן-סטולמן ותחום המחקר שלו עוסק בהשפעות קבוצות אינטרס על מערכות צבאיות, בעל ידע נרחב במערכי מילואים בצבאות העולם.

דוא"ל: ofirkabilo54@gmail.com

אדם צחי

ד"ר אדם צחי, מרצה לקולנוע במכללה האקדמית הרצוג ובמכללה למנהל. הוא חבר ועדת מקצוע בתחום הקולנוע במשרד החינוך, ושימש כלקטור בקרן גשר לקולנוע רב-תרבותי. עבודת הדוקטורט שלו, שנכתבה בבית הספר לקולנוע באוניברסיטת תל-אביב בהנחיית פרופ' רז יוסף, עסקה בייצוגי הלם קרב בקולנוע התיעודי הישראלי בין השנים 1988-2015. צחי פרסם במות מקצועיות שונות מאמרים העוסקים בקולנוע ובטראומה, וכתב יחידת בגרות למשרד החינוך העוסקת ביהדות בקולנוע הישראלי.

adamtsachi@gmail.com